társadalomelméleti kollégium

fordulat

1999 ősz-tél

téma

amartya sen: a közösségi döntések lehetségességéről

gervai pál - trautmann lászló: ázsiai kultúra és információs társadalom

pataki györgy: amartya sen a szabadságról

virág gábor: amartya sen és az éhezés

műhely

révész éva - ördög lászló: a pedagógusképzés 40 éve

irodalom

vargha zsuzsanna: a romantikus etika és a modern fogyasztás szelleme

a társadalomelméleti kollégium szakmai folyóirata

FORDULAT

Társadalomelméleti Kollégium

FORDULAT 1999 Ősz – Tél

A BKE Társadalomelméleti Kollégiumának

szakmai folyóirata

Szerkesztő: Csillag Márton, Csorba Gergely

Fedőlapterv: Dombos Tamás

Felelős kiadó: Trautmann László

Készült a Műegyetemi Kiadó nyomdájában

80 példányban

Tansegédlet, kereskedelmi forgalomba nem hozható

ISSN 1585 0560

TARTALOMJEGYZÉK

TÉMA

Amartya Sen:
A KÖZÖSSÉGI DÖNTÉSEK LEHETSÉGESSÉGÉRŐL 4
Gervai Pál - Trautmann László:
ÁZSIAI KULTÚRA ÉS INFORMÁCIÓS TÁRSADALOM..... 53
Pataki György:
AMARTYA SEN A SZABADSÁGRÓL 76
Virág Gábor:
AMARTYA SEN ÉS AZ ÉHEZÉS..... 93

MŰHELY

Révész Éva - Ördög László:
A PEDAGÓGUSKÉPZÉS 40 ÉVE 100

IRODALOM

Varga Zsuzsanna:
A ROMANTIKUS ETIKA ÉS A MODERN FOGYASZTÁS SZELLEME..... 111

KRÓNIKA 123

Amartya Sen:

A közösségi döntések lehetségességéről [1]

"A teve olyan ló, melyet egy bizottság tervezett" tartja egy régi mondás. Lehetséges, hogy ez kifejező példája a bizottsági döntések szörnyű hibáinak, ám igazából túlságosan is enyhe vád. A teve lehet, hogy nem rendelkezik a ló gyorsaságával, azonban nagyon hasznos és harmonikus állat, tökéletesen alkalmas arra, hogy nagy távokat tegyen meg inni- és ennivaló nélkül. Az a bizottság, amely megpróbálja döntéseiben tagjainak a ló tervezésére vonatkozó különböző elképzeléseit tükrözni, igen könnyen valami jóval kevésbé egységes állathoz juthat. Az eredmény talán a görög mitológia kentaurjaihoz hasonlítana: félig ló, félig valami más, vagyis egy megbízhatatlan, a kegyetlenséget a zavarodottsággal ötvöző teremtmény lenne.

Az a nehézség, amellyel egy kis bizottság szembenéz, amikor döntéseit - mely választások "a nép nevében és a népért" történnek - egy jókora társadalomra reflektálva hozza, csak még súlyosabbak lesznek. Ez a tágabb értelemben vett közösségi döntések elméletének tárgya, ebbe a bő keretbe tartozik bele számtalan probléma, melyek közös vonása, hogy társadalmi ítéleteket vagy csoportdöntéseket kell a társadalom vagy a csoport tagjait képező egyének nézeteivel és érdekeivel összhangba hoznia. Ha létezik valamiféle központi kérdés, melyet a közösségi döntések elméletének hajtóerejének lehet tekinteni, akkor ez a következő: hogyan lehetséges érvényes, átfogó ítéleteket hozni a társadalomról (példának okáért a "társadalmi jólétről", a "közérdekről" avagy a "aggregált szegénységről"), miközben ugyanezen társadalom tagjainak preferenciái, elfoglaltságai és gondjai elképesztően sokfélék. Hogyan találhatunk bármiféle racionális alapot arra, hogy olyan össztársadalmi szintű ítéleteket hozzunk, miszerint "a társadalom ezt preferálja azzal szemben" vagy "a társadalomnak azt kell választania ezzel szemben" avagy "hogy mi a társadalmi szinten helyes"? Lehetséges-e egyáltalán az értelmes közösségi döntéshozatal, mivel – ahogyan arra Horatius már régen rámutatott – „annyi féle preferencia lehetséges, ahány ember”?

---

[1] A cikk Amaryta Sen 1998. november 8-án tartott ünnepi beszéde Stockholmban, a Közgazdasági Nobel-díj átvételekor. Fordította Csillag Márton és Csorba Gergely.

TÉMA

1. A közösségi döntések elmélete

Előadásomban megpróbálom azokat a kihívásokat és alapvető kérdéseket tárgyalni, amelyekkel a közösségi döntések elmélete, mint diszciplína szembenéz.[2] Erre az előadásra a közvetlen okot természetesen egy díj szolgáltatja és tudom, hogy azt várják el tőlem, hogy többek között a saját munkásságomat taglaljam (bármennyire is szerénytelen lenne ez a vállalkozás akármilyen más alkalommal). Ezt meg is fogom tenni, azonban azt hiszem, hogy ez megfelelő alkalom arra, hogy szóljak néhány, a közösségi döntések elméletével, mint tudományággal kapcsolatos általános kérdésről - így az elmélet tartalmáról, relevanciájáról és hatóköréről - és szándékomban is áll megragadni ezt a lehetőséget. A Svéd Királyi Akadémia a "jóléti közgazdaságtant" jelölte meg, mint munkásságom azon területét, amelyért ezt a díjat nekem osztották és kiemelt három kérdéskört: a közösségi döntések, az elosztás és a szegénység kérdéseit. Míg én ténylegesen sokféle úton-módon foglalkoztam ezekkel a témákkal, addig a közösségi döntések elmélete - melyet modern formájában úttörő módon Arrow (1951) alkotott meg[3] - adja az általános megközelítést a különféle társadalmi lehetőségek értékelésére és a közöttük való választásra (beleértve egyebek között a társadalmi jólét, az egyenlőtlenség és a szegénység felbecsülését). Ezt elégséges oknak tekintem arra, hogy elsődlegesen a közösségi döntések elméletével foglalkozzam ebben az előadásban.

A közösségi döntések elmélete nagyon tág diszciplína, amely a különféle kérdések széles skálájával foglalkozik és lehetséges, hogy hasznos megemlíteni néhány problémát, hogy bemutassam a tárgykörét (amelyek közül jó néhánnyal nekem is szerencsém volt foglalkozni). Mikor lehet a *többségi döntéssel* egyértelmű és konzisztens döntésekhez jutni? Hogyan tudjuk megítélni, hogy *a társadalom, mint egész* mennyire él jól, figyelembe véve tagjainak igen eltérő érdekeit? Hogyan mérjük az *aggregált szegénységet*, miközben a társadalmat alkotó sokféle ember különféle

[2] Természetesen ez nem a közösségi döntések elméletének teljes áttekintése akar lenni és nem is teszek kísérletet arra, hogy végigmenjek a fontosabb irodalmakon. Erre a célra ajánlom a következő műveket: Alan M. Feldman (1980), Prasanta K. Pattaniak és Maurice Salles (1983), Kotaru Suzumura (1983), Peter J. Hammond (1985), Jon Elster és Aanund Hylland (1986), Sen (1986a), David Starrett (1988), Dennis C. Mueller (1989) és bővebben Kenneth J. Arrow és tsai. (1997).

gondjaival és nyomorúságaival kell szembenéznünk? Hogyan engedhetünk teret az emberek *jogosultságainak és szabadságainak* úgy, hogy egyben elismerjük preferenciáikat? Hogyan tekintsük az olyan közjószágokra, mint a *természeti környezetre* vagy a *járványoktól való biztonságra* vonatkozó társadalmi értékítéleteket? Emellett néhány vizsgálódásban, bár nem tartoznak szorosan a közösségi döntések elméletéhez, igen sokat segítettek a csoportdöntések kutatásából leszűrt tapasztalatok (olyanokra gondolok, mint az *éhezés* és az *éhínségek* okainak meghatározása és megelőzése, vagy a *nemek közötti egyenlőtlenség* formáinak és következményeiknek megértése, avagy az *egyéni szabadság* "társadalmi elkötelezettségként" felfogott követelése). Úgy tűnik, a közösségi döntések elméletének relevanciája és hatóköre igencsak széles lehet.

2. A közösségi döntések elmélete és a konstruktív pesszimizmus gyökerei

Hogyan keletkezett a közösségi döntések elméletének tárgyköre? A különféle érdekekkel kapcsolatos társadalmi döntésekkel kapcsolatos kihívások már régóta vizsgálódás tárgyát képezik. Példának okáért már a Kr. E. negyedik században a görög Arisztotelész *Politika*, valamit az indiai Kautilya *Gazdaság* c. könyvében számos konstruktív lehetőséget fedezett fel a közösségi döntések területén.[4]

A közösségi döntések elmélete, mint rendszerezett diszciplína azonban csak a francia forradalom idejében lépett színre. A kérdéskör kutatásának úttörői olyan francia matematikusok voltak a tizennyolcadik század végén, mint J. C. Borda (1781) és Condorcet márki (1785), akik ezekkel a problémákkal leginkább matematikai terminusokban foglalkoztak, és akik útjára indították a szavazási eljárások vizsgálatát. A szellemi légkörre igen nagy befolyással volt a racionálisan felépített társadalmi rend megalkotásával foglalkozó európai felvilágosodás. Ennek megfelelően a közösségi

[3] Ld. Arrow (1950, 1951, 1963).

[4] Az "Arthashastra" szanszkrit szó (Kautilya könyvének címe) szó szerint legjobban közgazdaságtanként fordítható, habár ő sokkal nagyobb figyelmet szentelt az államvezetéstől elvárt tulajdonságok megvizsgálására. Ezen témáról megjelent középkori írások áttekintésére ld. Ian McLean (1990).

döntések elméletével kezdetben foglakozók közül néhányan - nevezetesen Condorcet - egyben a francia forradalom intellektuális vezetői közé is taroztak.

Mindeközben a francia forradalom nem a békés társadalmi rend korszakát nyitotta meg Franciaországban. A forradalom annak ellenére, hogy jelentős eredményeket ért el a politikai kérdések mibenlétének megváltoztatásával az egész világon, Franciaországban nem csupán hatalmas küzdelemhez és vérontáshoz vezetett, hanem ahhoz is, amit a "terror uralmának" neveznek, nem is alaptalanul. És csakugyan, a társadalmi koordináció elméletével foglalkozók közül sokan, akik egykor hozzájárultak a forradalom eszméihez, azután a forradalom által kirobbantott viszály lángjai között lelték halálukat (beleértve Condorcet-t is, aki kioltotta saját életét, amikor világossá vált, hogy nemsokára ezt mások tennék meg helyette). A közösségi döntés kérdéseinek elrendezésével, amelyeket eddig az elmélet szintjén tárgyaltak, ebben az esetben nem várták ki a békés szellemi megoldások megszületését.

A közösségi döntések elméletének korai kutatóit az motiválta, hogy elkerüljék, hogy a társadalmi döntéshozatal megegyezései ingatagok és esetlegesek legyenek. A munkájuk arra összpontosult, hogy kidolgozzák a racionális és demokratikus csoportdöntés olyan keretét, melyben figyelembe veszik a csoport minden tagjának preferenciáit és érdekeit. Azonban az elméleti vizsgálódások is jellegzetesen pesszimista eredményekre vezettek. Kimutatták például, hogy a többségi döntéshozatal teljesen inkonzisztens lehet, ahol A alternatíva legyőzi B-t, aztán B legyőzi C-t, hogy végül C legyőzze A-t.[5]

Nagy mennyiségű feltáró munka folyt Európában végig a tizenkilencedik században (igen gyakran újra pesszimista eredménnyel). Jó néhány nagyon találékony ember dolgozott ezen a területen és birkózott a közösségi döntéshozatal bonyodalmaival, többek között Lewis Caroll, az *Alice Csodaországban* szerzője (eredeti nevén C. L. Dodson, 1784).

[5] Ld. Condorcet (1785). Ehhez az elemzéshez kapcsolódóan számos további fejtegetés született, beleértve Arrow (1951), Duncan Black (1958), William V. Gehrlein (1983), H. Peyton Young (1988) és McLean (1988) munkáit. Arról, hogy a többségi szavazások inkonziszentenciája mindenhol előfordulhat, ld. Richard McKelvey (1979) és Norman J. Schofield (1983).

Amikor a közösségi döntések témakörét a huszadik században Arrow (1951) újraélesztette, őt is igen érdekelték a csoportos döntéshozatal nehézségei és az általuk okozott következetlenség. Miközben Arrow a közösségi döntések diszciplínáját rendszerezett - és egyben axiomatikus - keretbe helyezte (ez vezetett a közösségi döntések elméletének modern formájának megszületéséhez), még tovább mélyítette a már amúgy is uralkodó mélabút, amikor megalkotott egy elképesztő - és szemmel láthatólag pesszimista - eredményt, amely számtalan területre hatást gyakorolt.

Az Arrow-féle "lehetetlenségi tétel" (1950, 1951, 1963) (hivatalosan az Általános Lehetetlenségi Tétel) lélegzetelállítóan elegáns és erőteljes eredmény, amely megmutatta, hogy még csak az ésszerűség néhány nagyon gyenge követelményének sem tud egyidejűleg megfelelni egyetlen közösségi döntéshozatali eljárás sem. Csak diktatúrával lehet elkerülni az inkonzisztenciákat, de ez maga után vonná a következőket: (1) a politikában a részvételen alapuló döntéshozatal teljes feláldozását, (2) a jóléti közgazdaságtanban pedig az állampolgárok különböző érdekeinek a teljes mellőzését. Két évszázaddal azután, hogy a felvilágosodás gondolkodásában és a francia forradalom teoretikusainak írásaiban a társadalmi racionalitás nagyratörő elméletei virágba szökkentek, az egész témakör megkérdőjelezhetetlenül kudarcra ítéltnek látszott. A társadalmi ítéletekről, a jóléti közgazdaságtani számolgatásokról és a statisztikai értékelésekről mind úgy tűnt, hogy elkerülhetetlenül esetlegesek vagy orvosolhatatlanul zsarnokiak.

Az Arrow-féle lehetetlenségi tétel azonnali és igen intenzív érdeklődést váltott ki (és könyvtárnyi irodalmat termelt ki, közöttük sok más lehetetlenségi eredménnyel).[6] Ez egyben a mélységes sebezhetőség látleletéhez is vezetett, ami a tudományterületen

[6] Az axiomatikus struktúra némi változtatásával további, ehhez kapcsolódó lehetetlenségi eredmények érhetőek el. Többek között ld. Arrow (1950, 1951, 1952, 1963), Julian H. Blau (1957, 1972, 1979), Bengt Hansson (1969a, b, 1976), Tapas Majumdar (1969, 1973), Sen (1969, 1970a, 1986b, 1993a, 1995a), Pattanaik (1971, 1973, 1978), Andreu Mas-Collel (és Hugo Sonnenschein (1972), Thomas Schwartz (1972, 1986), Peter C. Fishburn (1973, 1974), Allan F. Gibbard (1973), Donald J. Brown (1974, 1975), Ken Binmore (1975, 1994), Salles (1975), Mark A. Satterhwaite (1975), Robert Wilson (1975), Rajat Deb (1976, 1977), Suzumura (1976a, b, 1983), Blau és Deb (1977), Jerry S. Kelly (1978, 1987), Dpuglas H. Blair és Robert A. Pollak (1979, 1982), Jean-Jacques Laffont (1979), Bhaskar Dutta (1980), Graciela Chichilnisky (1982a, b), David M. Grether és Charles R. Plott (1982), Chichilnisky és Geoffrey Heal (1983), Hervé Moulin (1983), Pattanaik és Salles (1983), David Kelsey (1984a, b), Bezalel Peleg (1984), Hammond (1985, 1997), Mark A. Aizerman és Fuad t. Aleskerov (1986), Schofield (1996) és Aleskerov (1997).

háttérbe szorította Arrow elképesztően fontos konstruktív programját, amely egy működőképes és rendszerezett közösségi döntési elmélet megalkotására irányult.

3. Jóléti közgazdaságtan és halálozási hirdetések

A közösségi döntésekkel kapcsolatos nehézségek a jóléti közgazdaságtanra nagyon is érvényesek. A hatvanas évek közepén William Baumol (1965) találóan jegyezte meg, hogy "a jóléti közgazdaságtan jelentőségéről szóló kijelentések kezdenek kevéssé rejtegethető módon hasonlítani a halotti hirdetésekre". Az uralkodó nézeteknek ez bizonyára megfelelő olvasata volt. Azonban, ahogyan azt maga Baumol megjegyezte, mérlegelnünk kell, hogy helytállóak voltak-e ezek a nézetek. Különösen arra kell rákérdeznünk, hogy vajon megsemmisítő hatásúnak kell-e tekintenünk a közösségi döntések elméletének az arrowi eredményekkel kapcsolatos pesszimizmusát a jóléti közgazdaságtan diszciplínájára.

A hagyományos jóléti közgazdaságtan, melyet az utilitarista közgazdászok (olyanok, mint Francis T. Edgeworth, 1881; Alfred Marshall, 1890; Arhtur C. Pigou, 1920) fejlesztettek ki, a szavazási mechanizmusokkal foglalkozó közösségi döntések elméletétől egészen eltérő úton járt. Ihletet nem Bordától (1781) vagy Condercettől (1785) merített, hanem kortársuktól, Jeremy Benthamtől (1789). Bentham dolgozta ki a haszonelvű számítások használatának módszerét a társadalmi érdekek eldöntésében, azáltal, hogy ez egyének személyes érdekeit az egyéni hasznosságok segítségével aggregálta.

Benthamot - és az utilitarizmust általában - a közösség összesített hasznossága foglalkoztatta. Mindezt tette az elosztás figyelmen kívül hagyásával, ami az információigény korlátozásának politikai és etikai szempontból nem érdektelen módját jelenti. Például az olyan kevés szerencsével megáldott személynek, aki a jövedelméből kevésbé képes örömöt illetve hasznosságot előállítani (mondjuk valamilyen fogyatékosság következtében), az ideális utilitarista világban az összjövedelemből kisebb rész jutna. Mindez abból adódik, hogy együgyűen csak az összhasznosság maximalizálására törekszik. Mindezek ellenére az utilitaristák azon törekvése, hogy

különféle emberek hasznát és kárát összehasonlítva vegyék figyelembe nem elhanyagolható jelentőségű. Ez az érdeklődés arra készteti az utilitarista jóléti közgazdaságtant, hogy az információ egy olyan részét - az egyes emberek hasznosság növekedésének és csökkenésének összehasonlításának alakjában - is felhasználja, amellyel Borda és Condorcet nem foglalkoztak.

Az utilitarizmus nagy befolyással volt a jóléti közgazdaságtan formálódására, melyet hosszú időn keresztül jellemezett a haszonszámítások módszere iránti csaknem megkérdőjelezhetetlen hűség. Az 1930-as években azonban az utilitarista jóléti közgazdaságtant heves támadások érték. Természetesnek tűnt volna az utilitarizmust amiatt kérdőre vonni (ahogyan azt Rawls (1971) mesterien meg is tette, mikor az igazságosság elméletét kidolgozta), hogy nem törődik az elosztási kérdésekkel, és hogy csupán a hasznosságérték összegekre koncentrál. De az utilitarizmus-ellenes kritikák mégsem ezen az úton jártak az 1930-as és az azt követő évtizedekben. Abban az időben a közgazdászok Lionel Robbins és mások (akikre a "logikai pozitivizmus" nagy befolyással volt) érveinek hatására elfogadták, hogy hasznosságértékek összehasonlításának nincs tudományos alapja, mivel "minden egyes elme megfejthetetlen bármely más elme számára és az érzelmek közös nevezője nem létezik" (Robbins, 1938 636. old.). Így az utilitarista jóléti közgazdaságtan episztemológiai alapjait javíthatatlanul hibásnak tekintették.

Ezt olyan kísérletek követték, melyekben a jóléti közgazdaságtant a különböző emberek a társadalmi állapotokról alkotott rendezéseire alapozták, anélkül, hogy e személyek hasznosságnövekményeit és veszteségeit összehasonlították volna (természetesen a különféle egyéni összhasznosságok összehasonlítását az utilitarizmushoz hasonlóan mellőzték). Míg az utilitarizmus és az azon alapuló jóléti közgazdaságtan teljesen közömbös a hasznosságok egyének közötti eloszlása iránt (lévén, hogy a hasznosságösszegekre koncentrálnak), addig az új keretben az egyének közötti összehasonlítások teljes elvetése által a jóléti közgazdaságtannak még kisebb információs alappal kellett dolgoznia. A benthami kalkulus már amúgy is korlátozott információs alapját még tovább, egészen a bordai és condorceti alapokig zsugorították; mivel az egyéni rangsorolások használata anélkül, hogy bármiféle egyének közötti

összehasonlítást megengednénk, analitikusan teljesen hasonló ahhoz, amikor társadalmi döntéseket csupán szavazási információ alapján hoznak.

Az információs bázis ilyetén korlátozásának hatására az utilitarista jóléti közgazdaságtan az 1940-es évektől utat adott az úgynevezett "új jóléti közgazdaságtannak", amely a társadalmi döntések összehasonlítására csupán egyetlen alapvető kritériumot használt, a "Pareto -elvet". Ez az elv azt mondja ki, hogy egy alternatív helyzet határozattan jobb lenne, amennyiben a változtatás mindenki hasznosságát megnövelné.[7] A későbbi jóléti közgazdaságtan jó része csak a "Pareto-hatékonyság" kérdésére fordította figyelmét (pontosabban arra, hogy meggyőződjenek róla, hogy semmilyen további Pareto-javítás nem lehetséges). Ez az elv az elosztási kérdéseket teljesen figyelmen kívül hagyja, mivel azokat nem lehet az érdekek és preferenciák összevetése nélkül vizsgálni.

Valamiféle további kritériumra szükség van ahhoz, hogy nagyobb hatású közösségi döntéseket képesek legyünk hozni, ahogyan azt Abram Bergson (1938) és Paul A. Samuelson (1947) éleselméjűen kimutatta. Ez az igény vezetett el Arrow (1950, 1951) úttörő közösségi döntéselméletének kialakításához, mely a közösségi preferenciákat összefüggésbe hozta az egyéni preferenciákkal, ezt a relációt "társadalmi jóléti függvénynek" nevezzük. Arrow további munkája során néhány igen gyengének tűnő feltétel következményeit vizsgálta. Ezek a következők voltak: 1. Pareto-hatékonyság, 2. a diktatúra hiánya, 3. függetlenség (vagyis hogy az alternatívák egy halmazával kapcsolatos társadalmi döntés csakis ezen alternatívákkal kapcsolatos preferenciák függvénye legyen), 4. korlátlan értelmezési tartomány (ami azt követeli meg, hogy a társadalmi preferencia teljes és tranzitív rendezés legyen az egyéni preferenciák bármely elképzelhető halmazára).

Az Arrow-féle lehetetlenségi tétel megmutatta, hogy ezeknek a feltételeknek képtelenség egyidejűleg eleget tenni.[8] Annak érdekében, hogy megpróbálják

[7] Vagy legalább egy személy hasznosságát megnövelné, miközben egyetlen más személy érdekeit sem sértené.
[8] Van még egy további strukturális feltevés, miszerint legalább két (de legfeljebb végesen sok) elkülönült egyén választ legalább három egymástól független társadalmi állapot közül (amely feltehetően nem a közgazdaságtan legirreálisabb feltevése). Az idézett feltételek Arrow későbbi lehetetlenségi tételéből származnak (Arrow 1963). Mivel a jelenlegi előadás mellőzi a matematikát és emiatt pár pont homályosnak tűnhet, a feltételek egzakt megfogalmazására ld. Arrow (1963), Sen (1970a), Fishburn (1973), vagy Kelly (1978). A tétel bizonyítására

megkerülni ezt a lehetetlenségi tételt, Arrow feltételeit különféleképpen próbálták módosítani a későbbi irodalomban, azonban újabb és újabb nehézségek merültek fel.[9] A lehetetlenségi eredmények ereje és széleskörűsége állandósította a pesszimizmus érzetét, s ez eluralkodott mind a jóléti közgazdaságtan, mind a közösségi döntések elméletének területén. De megalapozott-e ez a vélemény?

4. A formális módszerek és az informális magyarázatok közötti kiegészítő viszony

Mielőtt rátérnék a lényegi kérdésekre, talán hasznos néhány rövid megjegyzést tenni a fenti kérdés megválaszolásában használt magyarázatok természetéről. A közösségi döntések elméletének területén a formális és matematikai technikákat igen nagymértékben használták. Azok, akik gyanakvóak a formális (és különösen a matematikai) magyarázó módszerekkel szemben, gyakran szkeptikusak a való világ problémáinak efféle tárgyalásának hasznosságával kapcsolatban. Gyanakvásuk bár érthető, de végső soron nem helyénvaló. Az a törekvés, hogy átfogó képet kapjunk a különféle emberek eltérő preferenciáiról és érdekeiről, nagyon sok összetett problémával jár, és így súlyos tévedésekhez vezethet a formális vizsgálódás hiánya. Ennek megfelelően például az Arrow-féle lehetetlenségi tétel (1950, 1951, 1963) – ami sok szempontból a "locus classicus" ezen a tudományterületen – nehezen elképzelhető a józan ész vagy az informális magyarázatok alapján . Ez természetesen ugyanúgy igaz ezen eredmény továbbfejlesztésére is, például annak kimutatására, hogy az arrowi lehetetlenséghez nagyon hasonló áll fenn még abban az esetben is, ha eltekintünk attól a követelménytől, hogy a társadalmi választás legyen konzisztens (ld. Sen, 1993a, 3. Tétel). Amikor a közösségi döntések elméletének néhány lényegi kérdését tárgyalom, a bemutatandó sokféle eredmény nem érthető meg könnyen formális magyarázatok nélkül. Az informális sejtések, bármennyire is lényegesek, nem helyettesíthetik a

különböző változatok léteznek, beleértve természetesen Arrowét (1963). Sen (1995a) egy igen egyszerű, elemi bizonyítását adja a tételnek. Ld. többek között Sen (1970a, 1979b), Blau (1972), Robert Wilson (1975), Kelly (1978), Salvador Barberá (1980, 1983), Binmore (1994), John Geanakopolous (1996).

[9] Az irodalom kritikus áttekintésére ld. Kelly (1978), Feldman (1980), Pattanaik és Sales (1983), Suzumura (1983), Hammond (1985), Walter P. Heller és tsai. (1986), Sen (1986a, b), Mueller (1989), Arrow és tsai. (1997)

formális vizsgálódásokat, melyek szükségeltetnek ahhoz, hogy feltárjuk az értékek és az első látásra elfogadható követelések összeillését és megalapozottságát.

Ez nem azt jelenti, hogy közbeszéd részévé válás ne lenne elhanyagolhatatlan a közösségi döntések elméletének használata szempontjából. Középponti jelentőségű a közösségi döntések elmélete szempontjából, hogy a formális eredményeket összekössük az informális és átlátható vizsgálódással. Be kell vallanom, hogy a kétfajta magyarázat ilyen jellegű kombinálása az én esetemben valamiféle megszállottsággá nőtt. Azon formális kérdések nagy része, melyek a leginkább foglalkoztattak (mint az információs bázis bővítésének megfelelő kerete, a részleges összehasonlíthatóság és a részleges rendezések használata, bináris relációkkal illetve választási függvényekkel szemben megkövetelt konzisztencia feltételek gyengítése) egyszerre igényli a formális vizsgálatot és az informális magyarázatot.[10] A mélyről fakadó, s a való világban gyökerező gondolatainkat lényegileg össze kell egyeztetnünk a formális és matematikai magyarázatok analitikai használatával.

5. A lehetségesség és lehetetlenség közelsége

Annak érdekében, hogy érthetővé váljon a lehetetlenségi tételek természete és szerepe, néhány szót szólnék a lehetségességi és lehetetlenségi eredmények közötti kapcsolat mibenlétéről. Amikor a közösségi döntéssel kapcsolatos axiómák egy halmaza egyidejűleg érvényesül, akkor lehetséges, hogy több döntési eljárás is működik, melyek közül választanunk kell. Annak érdekében, hogy választani tudjunk a különböző lehetőségek közül, további axiómákat kell bevezetnünk, amíg csupán egyetlen eljárás marad. Ez a gyakorlat közel áll a „katasztrófapolitikához”. Az alternatív lehetőségeket el kell távolítanunk, mindeközben implicit módon egy lehetetlenség felé közeledve, azután ügyesen meg kell állnunk, mielőtt minden lehetőséget megszűntetnénk, amikor egy és csakis egy lehetőség maradt.

[10] A közösségi döntések elméletét átfogóan tárgyaló, Közösségi döntések és társadalmi jólét című könyvemben (Sen 1970a) is a formális elemzést tartalmazó (csillagos) fejezetek váltakoznak a formális levezetéseket mellőző vitákat tartalmazókkal.

Tehát világosan kell látnunk, hogy a közösségi döntéshozatal egy bizonyos módjának axiomatikus meghatározása elkerülhetetlenül igen közel esik egy lehetetlenségi eredményhez. Amennyiben távol esik egy lehetetlenségtől (több pozitív lehetőséggel), úgy a közösségi döntéshozatal egyetlen konkrét eljárását sem tudja axiomatikusan levezetni. Így arra számíthatunk, hogy a közösségi döntéselméletben az axiomatikus okfejtésből származó konstruktív utakat az egyik oldalon lehetetlenségi eredmények kövezik (a másikon pedig a többszörös lehetségességek). Ebből a közelségből azonban semmiféle következtetés sem vonható le a közösségi döntéselmélet (avagy annak tárgyának) gyengeségéről.

Ami azt illeti, az arrowi művet követő irodalom is lehetetlenségi tételek és pozitív lehetségességi eredmények egész osztályait mutatta ki, melyek mindegyike igen közel esik egymáshoz.[11] Az igazi kérdés tehát nem a lehetetlenség jelenvalósága minden területen (akármilyen határozott közösségi döntési szabály axiomatikus meghatározásának közelében lesz ilyen), hanem a használatban lévő axiómák ésszerűsége és hatásköre. Vagyis folytatnunk kell azon alapvető munkát, hogy olyan használható döntési szabályokhoz jussunk el, melyek megfelelnek ésszerű követelményeknek.

6. Többségi döntések és koherencia

Eleddig nem próbáltam meg a figyelmet az egyéni preferenciák valamely speciális csoportjára korlátozni. Formálisan ezt követeli meg Arrow "korlátlan értelmezési tartomány" feltétele, mely ragaszkodik ahhoz, hogy egy társadalmi döntési szabálynak működnie kell az egyéni preferenciák bármely elképzelhető csoportjára. Azonban magától értetődő, hogy a döntési eljárások bármelyikénél bizonyos típusú preferenciák

[11] Ld. többek között Hansson (1968, 1969a, 1969b, 1976), Sen (1969, 1970a, 1977am 1993a), Schwartz (1970, 1972, 1986), Pattanaik (1971, 1973), Alan P. Kirmann és Dieter Sondermann (1972), Mas-Colell és Sonnenschein (1972), Wilson (1972, 1975), Fishburn (1973, 1974), Plott (1973, 1976), Brown (1974, 1975), John A. Ferejohn és Grether (1974), Bimore (1975, 1994), Salles (1975), Blair és tsai. (1976), Georges A. Bordes (1976, 1979), Donald E. Campbell (1976), Deb (1976, 1977), Parks (1976a, b), Suzumura (1976a, b, 1983), Blau és Deb (1977), Kelly (1978), Peleg (1978, 1984), Blair és Pollak (1979, 1982), Blau (1979), Bernard Monjardet (1979, 1983), Barberá (1980, 1983), Chichilnisky (1982a, b), Chichilnisky és Heal (1983),

a közösségi döntések inkonzisztenciájához és inkoherenciájához fognak vezetni, míg más preferenciák nem eredményeznek ilyen hibákat.

Maga Arrow (1951) indította el - Black (1948, 1958) mellett - a konzisztens többségi döntéseket biztosító korlátozások keresését. A konzisztens többségi döntések szükséges és elégséges feltételeit csakugyan meg lehet találni (ld. Sen és Pattanaik, 1969).[12] Míg ezek a korábban megtaláltaknál jóval kevésbé restriktív feltételek, még így is igen nagy igényeket támasztanak; kimutatható, hogy sok valódi helyzetben megsértenék őket.

A többségi döntések szükséges és elégséges feltételeiről szóló formális eredmények csupán annyi reményt adhatnak - avagy csak annyi lehangoltságot okozhatnak - a szavazási alapú közösségi döntéselmélettel kapcsolatban, mint amennyit a társadalmi kohézió és konfrontáció (az egyéni preferenciák valós együttállása mellett) megengednek. Választási helyzetek a társadalomban nagyon sokféle alakban jelennek meg, így lehetséges, hogy bizonyos típusú közösségi döntési problémákkal kapcsolatban kevésbé lehetnek megnyugtatóak a fenti eredmények, mint más problémákkal kapcsolatban. Amikor az elosztási kérdések a lényegesek és az emberek a saját részesedésüket próbálják maximalizálni másokra való tekintet nélkül (mint például egy torta elosztásánál, ahol mindenki olyan elosztást preferál, amelyben a saját szelete nagyobb, bármi történjék is a többiekkel), akkor a többségi elv könnyen teljesen inkonzisztens lehet. Ezzel szemben valamilyen nemzeti szintű elégedetlenség esetén (mondjuk ha egy demokratikus kormányzat képtelen megakadályozni az éhínséget) könnyen előfordulhat, hogy a választópolgárok nagyjából egyöntetű és alapjában véve

---

Moulin (1983), Kelsey (1984, 1985), Vincenzo Denicoló (1985), Yasumi Matsumoto (1985), Aizerman és Aleskerov (1986), Taradas Bandyopadhyay (1986), Isaac Levi (1986), Campbell és Kelly (1997).

[12] Ld. még Ken-ichi Inada (1969, 1970), aki a legtöbbel járult hozzá a téma irodalmához. Ld. még többek között William S. Vickerey ((1960), Benjamin Ward (1965), Sen (1966, 1969), Sen és Pattanaik (1969) és Pattanaik (1971). Más megkötések is konzisztens eredményekhez vezethetnek többségi döntések esetén, ld. többek között Michael B. Nicholson (1965), Plott (1967), Gordon Tullock (1967), Inada (1970), Pattanaik (1971), Otto A. Davis és tsai. (1972), Fishburn (1973), Kelly (1974a, b, 1978), Pattanaik és Sengupta (1974), Eric S. Maskin (1976a, b, 1995), Jean-Michel Grandmont (1978), Peleg (1978, 1984), Wulf Gaertner (1979), Dutta (1980), Chichilnisky és Heal (1983), Suzumura (1983). A szavazási szabályok szélesebb körére vonatkozó feltevéseket vizsgálta Pattanaik (1970), Maskin (1976a, b, 1995), valamint Ehud Kalai és Em Muller (19977). A tág irodalomról Gaertner (1998) készített világos összefoglalót.

konzisztens döntéseket hozhatnak.[13] Emellett amikor az emberek politikai pártokba rendeződnek, amelyek komplex célkitűzésekkel rendelkeznek, ahol mind az osztogatásról-fosztogatásról, mind az értékekkel, így a méltányossággal vagy az igazságossággal kapcsolatos általános hozzáállásról szó esik, akkor az inkonzisztenciák jellegzetes jelenléte helyett inkább összeegyeztethető döntések jelennek meg.[14]

Ami a jóléti közgazdaságtant illeti, a többségi elv és a szavazási eljárások különlegesen ki vannak téve az inkonzisztencia veszélyének, mivel az elosztási kérdéseknek központi helyük van a jóléti közgazdaságtani problémáknál. Azonban az egyik alapvető kérdés az, hogy a szavazási eljárások (gyakorlatilag ezekre korlátozódnak a közösségi döntési eljárások az arrowi keretben) ésszerű megközelítésként szolgálhatnak-e a közösségi döntésekhez a jóléti közgazdaságtan területén. Egyáltalán jó helyen keresgélünk-e, amikor társadalmi jóléti döntéseket próbálunk hozni a szavazási rendszerek különféle változataiban?

7. Jóléti közgazdaságtan és az információs bázis kiszélesítése

A szavazáson alapuló eljárások teljesen természetes megoldások néhány olyan közösségi döntési helyzetben, mint a választások, a népszavazások, avagy a bizottsági döntések.[15] Azonban sok egyéb közösségi választás esetében nem megfelelő

---

[13] Ez az egyik oka annak, hogy miért nem fordult első soha éhínség egy független és demokratikus országban (tehát amelyet nem egy elidegenült vezető, diktátor vagy egyetlen párt kormányoz). Ld. Sen (1984), Dreze és Sen (1989), Frances D'Souza (1990), Human Rigths Watch (1992), valamint Red Cross and Red Cressent Societies (1994).

[14] Ennek az álatlános politikai témának a különböző aspektusairól ld. többek között Arrow (1951), James M. Buchanan (1954a, b), Buchanan és Tullock (1962), Sen (1970a, 1973c, 1974, 1977d, 1984), Suzumura (1983), Hammond (1985), Pattanaik és Salles (1985), Andrew Caplin és Barry Nalebuff (1988, 1991), valamint a *Journal of Econmic Perspectives* 1995. Téli számában megjelent tanulmánygyűjteményt a szavazási eljárásokról többek között Jonathan Levin és Nalebuff (1995), Douglas W. Rae (1995), Nicolaus Tideman (1995), Robert J. Weber (1995) hozzájárulásával, Michel Le Breton és John Weymark (1995) és Suzumura (1999).

[15] Ugyanakkor számos probléma felmerülhet a kapcsolat lehetséges hiánya miatt tényleges preferenciák és a szavazatok között, amelyek az eredményeket befolyásolni kívánó startégiai szavazás miatt eltérhetnek egymástól. Erről ld. Gibbard (1973) és Sattetrhrwaite (1975) híres lehetetlenségi tételét. Széles irodalom létezik a szavazások manipulációjáról és az implementáció kihívásairól, erről ld. többek között Pattanaik (1973, 1978), Steven J. Brams (1975), Ted Groves és John Ledyard (1977), Barberá és Sonnenschein (1978), Dutta és Pattanaik (1978), Peleg (1978, 1984), Schmeidler (és Sonnenschein ((1978), Dasgupta és tsai. (1979), Green és Laffont (1979), Laffont (1979), Dutta (1980, 1997), Pattanaik és Sengupta (1980), Sengupta (1980a, b), Laffont és Maskin (1982), Moulin (1983, 1995), Leo Hurwicz és tsai. (1985). Egy egzakt megfeleltetés kialakítása

eljárások.[16] Amikor például a társadalmi jólétnek valamiféle aggregált indexére van szükségünk, akkor az ilyen eljárásokra két jó okból sem támaszkodhatunk.

Először is a szavazási eljárás megköveteli az aktív részvételt, s amennyiben valaki úgy dönt, hogy nem él szavazási jogával, úgy preferenciáit nem fogják a közösségi döntések tükrözni. (Valóban, az alacsonyabb részvételi arány következtében jelentős társadalmi csoportok - például az afrikai amerikaiak az Egyesült Államokban - érdekei nem rendelkeznek elégséges képviselettel a nemzeti politikában.) Ezzel szemben az ésszerű társadalmi jóléti döntések meghozatalánál nem lehet egyszerűen figyelmen kívül hagyni a kevésbé öntudatos egyének érdekeit.

Másodszor, még ha mindenki aktívan részt is venne a szavazásokon, akkor sem rendelkeznénk a jóléti közgazdaságtani ítéletek meghozatalához szükséges bizonyos alapvető információval (ezzel kapcsolatban ld. Sen, 1970a, 1973a). A szavazás által minden egyén sorba rendezhet különféle alternatívákat. Azonban nincs semmiféle közvetlen módszer arra, hogy a szavazási adatok alapján különböző egyének jólétét összehasonlíthassuk. Ahhoz, hogy az elosztási kérdésekkel szembe tudjunk nézni, túl kell lépnünk a szavazási szabályok (melyeket Borda, Condorcet és Arrow térképezett fel) használatán.

Arrow kizárta a személyek közötti összehasonlítások módszerét, mivel elfogadta az 1940-es években kialakult konszenzust arról, hogy "a hasznosságértékek egyének közötti összehasonlításának nincs semmi értelme" (Arrow, 1951. 9. old.). Az axiómák azon együttese, melyet Arrow használt azt eredményezte, hogy a közösségi döntési eljárásokat olyan szabályokra korlátozták, amelyek széles értelemben vett szavazási eljáráson alapulnak.17 Ennek megfelelően a lehetetlenségi tételek is csak az ilyen típusú szabályokra érvényesek.

---

lehetetlen is (nem stratégiai értelemben) 1) preferálni, 2) diszpreferálni egy alternatívát vagy 3) közömbösnek lenni egy alternatíva iránt, illetve 1*) szavazni rá, 2*) szavazni ellene, 3*) tartózkodni, függetlenül attól., hogy a szavazás költséges-e avagy élvezetet jelent. (ld. Sen, 1964)

[16] Errpl ld. Sen (1970a, 1977a).

[17] Rá kell világítanunk, hogy a közösségi döntések eljárásainak szavazási eljárásokra való korlátozása nem egy Arrow által sugalmazott feltétel, hanem része az általa felállított lehetetlenségi tételnek. Mindez a logikai következménye azoknak az észszerűnek tűnő axiomáknak, amelyeket megkövetelünk egy konzisztens társadalmi választástól. A hasznosságok interperszonális összehasonlítása természetesen explicit módon ki van zárva, de az Arrow-tétel bizonyítása megmutatja, hogy nagy valószínűséggel más feltevések halmaza is maga után vonja

Ahhoz, hogy lefektessük a konstruktív közösségi döntések elméletének alapjait, miközben elvetjük az egyének közötti összehasonlítások mellőzéséről történelmileg kialakult konszenzust, két alapvető - és igen bonyolult - kérdést kell megválaszolnunk. Egyrészt képesek vagyunk-e egységes keretbe foglalni és használni valamit, ami oly komplex, mint a sokszereplős, egyének közötti összehasonlítások? Ezzel a tudományos elemzés területén maradhatunk-e, avagy inkább a zavarba ejtő (és esetleg zavaros) elméletek kavalkádja lesz-e vizsgálódásunk? Másrészt hogyan lehet az analitikus eredményeket beilleszteni a mindennapi gyakorlatba? Egyáltalán milyen jellegű információra alapozhatjuk az egyének közötti összehasonlításokat? Rendelkezésre áll-e majd a releváns és felhasználandó információ?

Az első kérdés alapvetően az analitikus rendszerépítésre vonatkozik, míg a második az episztemológia és egyben a mindennapi ésszerűség kérdése. Az utóbbi azt igényli, hogy felülvizsgáljuk az egyének közötti összehasonlítások információs alapját, s ezzel kapcsolatban most azt állítanám, hogy a válaszok elkerülhetetlenül korlátozott jellegűek lesznek. Ezzel szemben az első kérdéssel valamivel határozottabban nézhetünk szembe konstruktív vizsgálódások segítségével. Anélkül, hogy belemennék az irodalom technikai részleteibe, kijelenthetem, hogy az egyének közötti összehasonlítások különböző típusai is teljességgel axiomatizálhatóak és pontosan beilleszthetőek a közösségi döntési eljárásokba (az "invariancia feltételek" használatával egy kibővített keretben, melyeket formálisan "társadalmi jóléti funkcionálok" segítségével építenek be, ld. Sen, 1970a, 1977c).[18] Ténylegesen az egyének közötti összehasonlításokat nem kell a "mindent vagy semmit" típusú

---

logikailag a szavazási szabályok más jellegzetességeit. Ezen jellegzetességek tartalmazzák azt az kemény megkötést, hogy semmi mást ne vegyünk figyelembe a társadalmi állapotok természetéről, csak és kizárólag a szavazatokat, amelyeket azokra vagy azok ellen leadtak. (Ezt a tulajdonságot hívják gyakran "semlegességnek", amely kissé hízelgő név egy voltaképpen csak információs feltevésre.) Mivel a hasznosságok interperszonális összehasonlításától való tartózkodás kizárja annak lehetőségét, hogy a hasznosságegyenlőtlenségeket figyelembe vegyük (mint a hasznosságnyereségek és veszteségek közötti különbségeket is), a "semlegesség" felvétele megvéd minket attól, hogy közvetve az elosztási kérdésekre fordítsuk a figyelmünket azáltal, hogy expilicit módon figyelembe vesszük a szóba jöhető társadalmi állapotokat (pl. a a különböző állapotokban fellépő jövedelemegyenlőtlenségeket). Az előidézett információs korlátok lehetetlenséget generáló hatásáról ld. Sen (1977c, 1979b).

[18] Ld. többek között Patrick Suppes (1966), Hammond (1976, 1977, 1985), Stephen Strasnick (1976), Arrow (1977), d'Aspremont és Gevers (1977), Maskin (1978, 1979), Gevers (1979), Kevin W. S. Roberts (1980a, b), Suzumura (1983, 1997), Charles Blackorby és tsai.. (1984), d'Aspremont (1985), valamint d'Aspremont és Philippe Mongin (1998).

dichotómiákra leszűkíteni. Bizonyos mértékig tehetünk egyének közötti összehasonlításokat, de nem minden és bármely típusú összehasonlításnál, s nem is teljes pontossággal (ld. Sen 1970a,c).

Példának okáért nem okoz különösebb nehézséget, hogy elfogadjuk, miszerint Néró császár abból adódó hasznosságnövekménye, hogy felégette Rómát, kisebb lehetett, mint a római lakosok hasznosságcsökkenéseinek összege. De ehhez a megállapításhoz nincs arra szükségünk, hogy bizonyosak legyünk benne, hogy mindenki hasznosságértéke egy-az-egy arányban megfeleltethető egymásnak. Így vastagon lehet ahhoz jogunk, hogy helyet követeljünk a "részleges összehasonlíthatóság" elvének, mely elveti a két végletet, a teljes összehasonlíthatóságot és az összehasonlíthatóság hiányát is. Az, hogy milyen mértékben fogadjuk el az összehasonlításokat, pontos matematikai formában is megadható (pontosan azt kifejezve, hogy a pontatlanságnak mekkora teret engedünk).[19] Az is kimutatható, hogy nincs szükségünk elképesztően cizellált egyének közötti összehasonlításokra ahhoz, hogy határozott közösségi döntéseket hozzunk. Igen gyakran a részleges összehasonlíthatóság korlátozott szintjei is elégségesnek bizonyulhatnak közösségi döntések meghozásához.[20] Vagyis az empirikus vállalkozásnak nem kell annyira ambiciózusnak lennie, mint amitől sokan tartanak.

Mielőtt továbblépnék az egyének közötti összehasonlítások információs alapjának tárgyalására, hadd tegyek föl egy nagy analitikus kérdést: mennyiben növeljük meg a közösségi döntések lehetségességét az egyének közötti összehasonlítások szisztematikus használatával? Elkerülhetőek-e az arrowi és hasonló lehetetlenségi eredmények azáltal, hogy a társadalmi jóléti ítéleteknél használjuk az egyének közötti összehasonlításokat? A válasz röviden: igen. Az így rendelkezésünkre álló kiegészítő információ lehetségessé teszi a megfelelő megkülönböztetéseket a lehetetlenségek elkerülése végett.

---

[19] Ld. Sen (1970a, c), Blackorby (1975), Ben J. Fine (1975a), Kaushik Basu (1980), T. Bezembinder és P. van Acker (1980), valamint Levi (1986). A pontatlanság vizsgálata kiterjeszthető a "furcsa" módon megadott esetekre is.

[20] Ld. Anthony B. Atkinson (1970), Sen,(1970a, c, 1973a), Dasgupta és tsai. (1973), valamint Michael Rothschild és Joseph E. Stiglitz (1973).

Itt bemutatható egy igen érdekes ellentét. Kimutatható, hogy kardinális hasznosságok használatával, de a személyközi összehasonlítások nélkül továbbra is fennáll az Arrow-féle lehetetlenségi tétel (ld. a 8*2-es tételt Sen 1970a-ban). Ezzel szemben az ordinális hasznosságok összehasonlítása is elégséges, hogy a teljes lehetetlenség megtörjön. Természetesen azt is tudjuk, hogy az egyének közötti összehasonlítások bizonyos, teljes formájában kifejtett típusainak segítségével (többek között a kardinális hasznosságok összehasonlíthatóságával) használhatjuk a klasszikus utilitarista megközelítést.[21] Az is kiderült, hogy az összehasonlíthatóság ennél jóval gyengébb formái szintén lehetségessé tennék az olyan konzisztens társadalmi jóléti ítéleteket, melyek megfelelnek Arrow mindegyik feltételének amellett, hogy az elosztásbeli különbségekre is érzékenyek (annak ellenére, hogy a megengedhető szabályok köre viszonylag csekély lesz).[22]

Az elosztási kérdések valójában közvetlenül összefüggnek azzal a szükséglettel, hogy túllépjünk a társadalmi jóléti ítéletek alapjaiul szolgáló szavazási szabályokon. Ahogyan korábban bemutattam, az utilitarizmus is egy fontos vonatkozás tekintetében közömbös az elosztással szemben: azzal a programmal áll elő, hogy a hasznosságértékek összegét maximalizálja, függetlenül attól, hogy ez az összeg mennyire egyenlőtlenül oszlik el (ennek az elosztási közömbösségnek a messzemenő következményeit tárgyalja Sen, 1973a). Ezzel szemben az egyének közötti összehasonlítások használatának lehetnek más módszerei is, amelyek megengedik, hogy a közösségi döntések érzékenyek legyenek a jólét és a lehetőségek egyenlőtlenségeire.

Az az általános megközelítés, amelyet a társadalmi jóléti funkcionálok adnak, lehetővé teszik többféle típusú közösségi döntéshozatali szabály használatát, melyek a méltányosság és a hatékonyság kezelésének, valamint információigényük tekintetében

[21] Erről ld. különösen John C. Harsanyi klasszikus írását (1955), amely szembehelyezkedett az Arrow lehetetlenségi tételét követő pesszimista irodalommal. Ld. továbbá Jmaes A. Mirrleess (1982).

[22] Ld. többek között Sen (1970a, 1977c), Rawls (1971), Edmund S. Phelps (1973), Hammond (1976), Strasnick (1976), Arrow (1977), d' Aspremont és Gevers (1977), Gevers (1979), Roberts (1980a, b), Suzumura (1983, 1997), Blackorby és tsai. (1984), d'Aspremont (1985).

különböznek.[23] Ráadásul azáltal, hogy eltávolítottuk az egyének közötti összehasonlítást lehetetlenné tévő mesterséges korlátozásokat, a normatív mérések számos egyéb területén is alkalmazhatóvá vált a jóléti közgazdaságtan axiomatikus elemzési technikája. Saját próbálkozásaim olyan területeken, mint az *egyenlőtlenség* (Sen, 1973a, 1992a, 1997b), a *szegénység* (Sen, 1976b, 1983b, 1985a, 1992a), az *eloszlásfüggő nemzetijövedelem* számitás (Sen, 1973b, 1976a, 1979a), illetve a *környezet állapotának* (Sen, 1995a) mérése és értékelése mind a legújabb közösségi döntések elméletében megjelenő kiszélesített információs keret alkalmazására támaszkodtak.[24]

8. Az egyének közötti összehasonítások információs alapja

Az egyének közötti összehasonlítások rendszerbe foglalásának analitikus kérdéseit jól összefoglaltuk, azonban még mindig ott van az a gyakorlati nehézség, hogy megtaláljuk az egyének közötti összehasonlítások empirikus vizsgálatának megfelelő keretét, s aztán azt használatba is vegyük. A legelső megvizsgálandó kérdés a következő: mi a csudának az egyének közötti összehasonlítására vagyunk kíváncsiak?

A társadalmi jóléti függvények formális struktúrája semmilyen értelemben sem jellegzetesen a hasznosságok összehasonlításához kapcsolódik, és más típusú egyének közötti összehasonlítások keretéül is szolgálhat. A központi kérdés az, hogy valamiféle mértékegységet válasszunk az egyéni előnyök mérésére, aminek nem feltétlenül kell a "boldogság" mentális állapotának összemérésére korlátozódnia, ehelyett figyelmünket az egyéni jólét vagy szabadság vagy lényegi lehetőségek valamely más oldalára is összpontosíthatjuk.

---

[23] Erről és az ehhez kapcsolódó kérdésekről ld. többek között Sen (1970a, 1977c) Hammond (1976), d'Aspremont és Gevers (1977), Robert Deschamps és Gevers (1978), Maskin (1978, 1979), Gevers (1979), Roberts (1980a), Siddiqur R. Osmani (1982), Blackorby és tsai. (1984), d'Aspremont (1985), T. Coulhon és Mongin (1989), Nick Baigent (1994), d'Aspremont és Mongin (1998). Ld. még Harsanyi (1955) és Suppes (1966) úttörő elemzéseit az interperszonális összehasonlítások használati lehetőségeiről. Elster és John Roemer (1991) számos találó kritikai megjegyzést szolgáltattak a téma széles irodalmához.

[24] Az egyenlőtlenséggel foglalkozó munkásságomra (amelynek első műve Sen, 1973a) különösen Atkinson (1970, 1983, 1989) úttörő hozzájárulása volt hatással. Az erről a témáról szóló irodalom igen gyorsan felduzzadt az elmúlt pár évben, ezek áttekintésére és ehhez kapcsolódó kritikákra ld. James Foster és Sen (1997).

A hasznosság egyének közötti összehasonlításának a pozitivista kritikákat követő elvetése a jóléti közgazdaságtanban és a közösségi döntések elméletében (mint például Robbins, 1938) pontosan azon alapult, hogy ezt az összehasonlítást, mint mentális állapotok összevetését értelmezték. Még ha ilyen mentális állapotok összehasonlításáról is lenne szó, akkor is nehéz megvédeni az ilyen fenntartás nélküli ítéleteket.[25] Valóban nehezen belátható, ahogyan arra a filozófus Donald Davidson (1986) erőteljes érvekkel rámutatott, hogy miképpen érthetnek bármit is az emberek mások gondolataiból és érzéseiből anélkül, hogy ne végeznének valamiféle összehasonlítást saját gondolataikkal és érzéseikkel. Lehetséges, hogy az effajta összevetések nem éppen pontosak, de ugyanakkor tudjuk az analitikus vizsgálódásokból, hogy nincs is feltétlenül szükségünk nagyon precíz egyének közötti összehasonlításokra ahhoz, hogy ezeket szisztematikusan használatba tudjuk venni a közösségi döntéseknél (erről és rokon kérdésekről ld. Sen 1970a, c, 1997b; Blackorby, 1975).

Tehát a helyzet nem is olyan borús még a jó öreg mentális állapotok összehasonlításánál sem. De ami ennél is lényegesebb: a jólét vagy az előnyök egyének közötti összehasonlításának nem kell mentális állapotok összevetésén alapulnia. Sőt, erős etikai érveket lehet felhozni amellett, hogy ne szenteljünk túlságosan nagy figyelmet a mentális állapotok összevetésének - legyen szó akár élvezetekről, akár vágyakról. A hasznosságérzet tartós depriváció hatására néha nagyon is alakíthatónak bizonyul. A kilátástalan nyomorgó ember vagy egy elnyomott munkás, aki kizsákmányoló gazdasági rendszerben él, az alávetett háziasszony egy olyan társadalomban, ahol súlyos a nemek közötti egyenlőtlenség, vagy a kegyetlenül elnyomott polgár egy brutálisan autoriter rendszerben, ők mindannyian

[25] Ha az interperszonális összehasonlításokat úgy tekintjük, mint a vélemények vagy értékítéletek kérdését, akkor az a kérdés tehető fel, hogy a különböző személyek különböző véleményei és értékelései hogyan is kombinálhatóak össze (ez úgy néz ki, mint ahogy a közösségi döntéseknél láthattuk). Roberts (1995) vizsgálta meg részletesen ezt a megfogalmazást, és személyközi összehasonlításoknál végezte el a vélemények aggregálásának feladatát. Amennyiben az interperszonális összehasonlításoknak valamilyen tényleges szilárd alapot tulajdonítunk (mint pl. bizonyos emberek objektív értelemben szerencsétlenebbek, mint mások), akkor a személyközi összehasonlítások alkalmazása más axiomatikus megkötéseket követel – amelyek inkább episztemológiaik, mint etikaiak. A jól-lét interperszonális összehasonlításának különböző látásmódjairól ld. Ian Little (1957), Sen (1970a, 1985b), Tibor Scitovsky (1976), Donald Davidson (1986), Gibbard (1986); a nyomorúság empirikus kutatásairól ld. pl. Dréze and Sen, (1989, 1990, 1995, 1997), Erik Schokkaert és Luc Van Ootegem (1990), Robert M. Solow (1995).

megelégedhetnek deprivált állapotukkal. Megpróbálhatnak csekély eredményekből a lehető legtöbb elégtételt kihozni és vágyaikat a lehetőségekhez alakítani. Még ha sikerrel járnak is egy ilyen módosításban, az sem fogja megváltoztatni deprivált állapotukat. Az élvezetek vagy vágyak mértékegysége néha teljesen elégtelen arra, hogy egy ember lényegi kisemmizettségének mértékét tükrözze.[26]

Valóban sok ráció lehet abban, hogy a jövedelmek, a jószágkosarak vagy az erőforrások kibővített értelmét használjuk arra, hogy egy ember előnyeit lemérjük, s mindezt nem egyszerűen azért, mert ezek mentális állapotokat segíthetnek előállítani.[27] Példának okáért a differenciaelv a Rawls-féle "méltányosságként felfogott igazságosság" elméletében (1971) azon alapul, hogy az egyének előnyeinek különbségét az alapján ítéljük meg, hogy mennyiben rendelkeznek "elsődleges javakkal", amik általános érvényű erőforrások, s így hasznosak akárki számára, bármi legyen is pontos célja.

Ez az eljárás javítható azáltal, ha nem csupán az elsődleges javakkal és erőforrásokkal való ellátottságot vesszük figyelembe, hanem azt is, hogy léteznek különbségek abban is, hogy ezeket az erőforrásokat mennyiben tudják konvertálni a kellemes életre való képességgé. Magam is amellett próbáltam érvelni, hogy az egyéni előnyöket az egyén által értékesnek tartott élet megvalósítására való képességekben jelentkező különbségek alapján értékeljük.[28] Ez a megközelítés inkább az egyén

---

[26] A témát és annak messzire vezető etikai és közgazdasági következményeit tárgyalja Sen (1980, 1985b). Ld. még Basu és tsai. (1995).

[27] A reáljövedelmek összehasonlításának jóléti jelentősége elválasztható az azokkal összefüggésben lévő mentális állapotokétól; ld. Sen (1979a). Ld. még a "méltányosság" (a nem-irigység értelmében) ehhez kapcsolódó irodalmát, pl. Duncan Foley (1967), Serge-Christophe Kolm (1%9), Elisha A. Pazner és David Schmeidler (1974), Hal R. Varian (1974, 1975), Lars-Gunnar Svensson (1977, 1980), Ronald Dworkin (1981), Suzumura (1983), Young (1985), Campbell (1992), valamint Moulin and William Thomson (1997). A javak személyek közötti elosztására vonatkozó direkt társadalmi ítéleteket Franklin M. Fisher (1956) elemezte.

[28] Ld. többek között Sen (1980, 1985a, b, 1992a), Dréze and Sen (1989, 1995), Martha Nussbaum és Sen (1993), Roemer (1982, 1996), Basu (1987), Nussbaum (1988), Richard J. Arneson (1989), Atkinson (1989, 1995), G. A. Cohen (1989, 1990), F. Bourguignon és G. Fields (1990), Keith Griffin és John Knight (1990), David Crocker (1992), Sudhir Anand és Martin Ravallion (1993), Arrow (1995), Meghnad Desai (1995), Pattanaik (1997). There have also been several important symposia on the capability perspective, such as a *Giornale degli Economisti e Annali di Economia* (1994) and *Notizie di Politeia* (1996, Special Volume), including contributions by Alessandro Balestrino (1994, 1996), Giovanni Andrea Cornia (1994), Elena Granaglia (1994, 1996), En- rica Chiappero Martinetti (1994, 1996), Sebastiano Bavetta (19%), Ian Carter (1996), Leonardo Casini and Iacopo Bernetti (1996), and Shahrashoub Razavi (19%); see also Sen (1994, 1996b) with my responses to these contributions. Ezen kívül még számos fontos cikksorozat született a képességekre támaszkodó elméletről, úgymint a *Giornale degli Economisti e Annali di Economia* (1994) és a *Notizie di Politeia* (1996, Különkiadás), többek között Alessandro Balestrino (1994, 1996), Giovanni Andrea Cornia (1994), Elena

lényegi szabadságaira koncentrál, mint arra, hogy milyen eredményeket érnek el végül. Amikor felelősségteljes felnőttekről van szó, valamennyire értelmesnek tűnik a szabadságokra helyezni a hangsúlyt a teljesítmények helyett, s ez általános keretként is szolgálhat az egyéni előnyök és depriváció elemzésére a modern társadalomban. Az egyének közötti összehasonlítás csak részleges lehet, ami gyakran a különféle nézőpontok találkozásán alapul.[29] Azonban az ilyen részleges összehasonlíthatóság használata nagy különbséget jelenthet a társadalmi döntések információs bázisára nézve.

Azonban a témakör természetének és az információ elérhetőségének és értékelésének gyakorlati nehézségei következtében túlságosan is ambiciózus lenne kizárólagosan egyetlen információs megközelítéshez ragaszkodni, az összes többit elvetve. Az alkalmazott jóléti közgazdaságtan friss irodalmában az egyéni jólét összehasonlításának többféle útja is kialakult. Egyesek a kiadási szokások tanulmányozását alapul véve sejtéseket fogalmaznak meg az egyének jólétéről (ld. Pollak és T. J. Wales, 1979; D. W. Jorgenson és tsai., 1980; Jorgenson, 1980; D.T. Slesnick, 1998), míg mások ezt egyéb információs inputokkal kombinálták (ld. Deaton és Muellbauer, 1980; Atkinson és Bourguignon, 1982, 1987; Fisher, 1987, 1990; Pollak, 1991; Deaton, 1995).[30] Megint mások kérdőívezéssel próbálkoztak, s a relatív jóléttel kapcsolatos válaszokban mutatkozó szabályszerűségeket keresték (ld. pl. Kapteyn és van Praag, 1976).

Jó néhány megvilágító erejű tanulmány készült, ahol a lakókörülmények legfontosabb jellemzőinek megfigyelésének segítségével vontak le következtetéseket az élet minőségével kapcsolatban; ennek nagy hagyománya van Skandináviában (ld. például Allardt és tsai, 1981; ill. Erikson és Aberg, 1987). Az "alapvető szükségletekkel" és kielégítésükkel kapcsolatos irodalom is jó empirikus

---

Granaglia (1994, 1996), Enrica Chiappero Martinetti (1994, 1996), Sebastiano Bavetta (19%), Ian Carter (1996), Leonardo Casini és Iacopo Bernetti (1996), Shahrashoub Razavi (1996) hozzájárulásaival. A témáról és a hozzászólásokra adott válaszaimról ld Sen (1994, 1996b).

[29] Erről ld. Sen (1970a, c, 1985b, 1992a, 1999a,b).

[30] Ld. még Slesnick (1998).

megközelítésként szolgált a komparatív depriváció megértéséhez.[31] Végül Mahbub ul Haq (1995) szellemi vezetésével az ENSZ Fejlesztési Program egy bizonyos típusú információs kiszélesítést, nevezetesen az életkörülmények megfigyelhető jegyeinek különbségét szisztematikusan felhasználta (erről számol be a UNDP *Human Development Report*).[32]

Nem lenne nehéz ezen kísérletek módszertanában hiányosságokat találni és kritizálni a bennük az egyének közötti összehasonlítás céljaira használt mércéket. Azonban kevéssé lehet kétséges, hogy a jóléti közgazdaságtan szempontjából értékes az ezekből a tanulmányokból nyerhető empirikus információ messzemutató használata, mivel jelentősen kiszélesítették az egyéni előnyökkel és ezek empirikus következményeivel kapcsolatos tudásunkat. Világos, hogy ezen módszerek mindegyikének vannak mind korlátjai és erényei, és hogy saját prioritásaink függvényében eltér a relatív értékességükről alkotott véleményünk. Volt alkalmam rá, hogy máshol (és néhány szóban ezen előadás folyamán is) a képességek értékelésén alapuló részleges összehasonlíthatóság mellett érveljek,[33] de ezen az egy konkrét kérdésen túl (amellyel kapcsolatban a többieknek könnyen eltérhet a véleménye) azt szeretném most hangsúlyozni, hogy ezeknek az innovatív empirikus munkáknak a segítségével a gyakorlati jóléti közgazdaságtan és közösségi döntési elmélet lehetőségei jelentősen bővültek.

Valójában minden eltérésük ellenére ezek a tanulmányok kényelmesen beleillenek az információs szélesítés azon irányába, amerre a mostani analitikus munka mutatott a közösségi döntések elméletében. Azok az analitikus rendszerek, melyeket a jóléti közgazdaságtan és a közösségi döntések elméletének legutóbbi irodalma dolgozott ki, jóval kiterjedtebbek, mint az arrowi modell rendszerei (és ennek megfelelően kevésbé

---

[31] Az alapvető szükségleteken alapuló megközelítésről egy jó bevezető található Pal Streten és tsai. könyvében (1981). Ld. még többek között Irma Adelman (1975), Dharam Ghai és tsai. (1977), James P. Grant (1978), Morris D. Morris (1979), Chichilnisky (1980), Nanak Kakwani (1981, 1984), Paul Streeten (1984), Frances Stewart (1985), Robert Goodin (1988), valamint lan Hamlin és Phillip Pettit (1989). A minimális szükségletek kielégítésének gondolata Pigoura (1920) vezethető vissza.

[32] Ld. pl. a az ENSZ Fejlesztési Programját (United Nations Development Program, 1990), és az azt követő éves *Human Developments Report*-okat. Az ehhez kapcsoló témákról ld. többek között Sen (1973b, 1985a), Adelman (1975), Grant (1978), Morris (1979), Streeten és tsai. (1981), Desai (1995), Anand és Sen (1997).

[33] Ld. különösen Sen (1992a).

precízek és kevésbé "lehetetlen természetűek" is, ld. Sen, 1970a, 1977c).[34] Emellett analitikusan kellően általánosak ahhoz, hogy különféle empirikus értelmezései létezhessenek és a társadalmi döntések során többféle információs alap használható legyen. Az itt bemutatott sokféle empírikus módszert szemlélhetjük ebből a szélesebb analitikus nézőpontból. Ebben az értelemben a "magas elméletben" tapasztalható mozgások szorosan összekapcsolódtak a "gyakorlati közgazdaságtan" fejlődésével. A konstruktív lehetőségek kitartó keresgélése - mind az elemzés, mind a gyakorlat szintjén - az, aminek segítségével sikerült eloszlatni a közösségi döntésekhez és a jóléti közgazdaságtanhoz korábban kapcsolódó borúlátás egy részét.

9. Szegénység és éhínség

A szegénység tanulmányozásának esetén jól be lehet mutatni azt, hogy milyen sokféle információ használható a társadalmi jólét elemzésénél. A szegénység lényegét általában a jövedelmek alacsony színvonalában látják, és hagyományosan úgy mérték, hogy megszámolták a létminimum alatt élők létszámát, ezt nevezik a főszámlálás módszerének Tüzetesebben megvizsgálva ezt a megközelítést kétféle kérdés merül fel. Először: a szegénységet elégséges-e csupán alacsony jövedelemként szemlélni? Másodszor: még ha szegénységet ekvivalensnek tekintjük is az alacsony jövedelemmel, akkor is a főszámlálás módszerén alapuló mérőszámok jellemzik-e a legjobban egy társadalom aggregált szegénységét?

A fenti két kérdést fogom sorrendben vizsgálni. Elégséges diagnózis-e az egyéni szegénységről az, ha az egyéni jövedelmeket összehasonlítjuk a társadalmilag adott létminimummal? Mit mondhatunk akkor arról, akinek a jövedelme jóval felülmúlja a létminimum szintjét, azonban valamilyen magas költségekkel járó betegségben szenved? Végső soron a szegénység nem azt jelenti-e, hogy valakinek nem adatott meg a lehetőség, hogy minimálisan elfogadható életet éljen, ami viszont jó néhány tényező,

[34] Az implementáció irodalma a gyakorlati alkalmazások irányába fejlődött, a különböző témafelvetésekről ld. Laffont (1979), Maskin (1985), Moulin (1995), Suzumura 1995), Dutta (1997), valamint Maskin ésTomas Sjöström (1999).

így természetesen a személyi jövedelem, de emellett fizikai és környezetbeli vonásoknak is (s más változók, például az egészségügyi szolgáltatások hozzáférhetősége és költsége) függvénye? Az ilyen vizsgálódásoknak az indítóoka az, hogy a szegénységet a bizonyos alapvető képességektől való megfosztottság állapotának lássuk. Ez az alternatív megközelítés lényegesen eltérő szegénység-magyarázatokkal tud szolgálni, mint a csupán jövedelem alapú elemzések.[35]

Ezzel nem szeretném tagadni azt, hogy a jövedelem ne lenne nagyon fontos több vonatkozásban is, mivel azt, hogy milyen lehetőségeket élvez egy személy a piacgazdaságban, alapvetően korlátozhatja a reáljövedelmének színvonala. Azonban a sokféle esetlegesség különbségekhez vezethet abban a képességben, hogy miképpen tudják a jövedelmet az elfogadható élet vezetéséhez szükséges képességekké "konvertálni", s ha ez érdekel bennünket, akkor jó okok vannak arra, hogy ne egyszerűen a jövedelmi szegénységgel foglalkozzunk. A fenti képességek szóródásához a következő tényezők vezetnek: (1) egyéni heterogenitás (például a betegségre való hajlamosság tekintetében), (2) a környezet sokfélesége (például, ha áradásnak vagy súlyos viharoknak kitett területen él valaki), (3) a társadalmi környezet variációi (például a bűnözés vagy a járványok elterjedtsége), (4) a társadalomban szokásos fogyasztási mintákból adódó különbségek a relatív deprivációban (például szegénynek lenni egy gazdag társadalomban oda vezethet, hogy a személy elveszti képességét, hogy részt vegyen a közösség életében).[36]

Tehát nagy szükség van arra, hogy ne csupán jövedelemre vonatkozó információt használjunk a szegénység elemzésében, hanem a szegénységet a képességektől való

---

[35] Ld. többek között Sen (1980, 1983b, 1985a, 1992a, 1993b, 1999a), Kakwani (1984), Nussbaum (1988), Dréze és Sen (1989, 1995), Griffin and Knight (1990), Iftekhar Hossain (1990), Schokkaert és Van Ootegem (1990), Nussbaum és Sen (1993), Anand és Sen (1997), Foster és Sen (1997).

[36] Erről ld. Sen (1992a), valamit Foster és Sen (1997). Az utolsó szempontot – miszerint a relatív szegénység a jövedelmek terén az alapvető képességek terén jelentkező abszolút szegénységhez vezethet – először Adam Smith vetette fel (1776). Adam Smith azon követelménye, hogy a "szükséges javakat" (és ehhez kapcsolódóan minimális jövedelmeket, amelyek ahhoz szükségesek, hogy elkerüljük az abszolút szegénységet) különféleképpen kell definiálnunk a különböző társadalmakban, egy olyan általános megközelítésmódhoz vezet, amelyben a szegénység határát jelző jövedelem több paraméter függvényében változik. Így visszatükrözhető a különböző emberek egyenlőtlen helyzete is (beleértve pl. a betegségre való hajlamot). Bizonyos körülmények között a szegénység azon definiálása, miszerint az egy parametrikusan meghatározott jövedelemküszöbnél kevesebb jövedelemmel rendelkezés összhangban van a szegénység egy másik definíciójával, a képességek terén fellépő depriváció bizonyos szintjeinek elkerülését lehetővé tevő jövedelmekhez).

megfosztottság állapotaként lássuk. Azonban (ahogyan azt korábban bemutattam) annak megválasztását, hogy milyen információs alapot használunk a szegénység elemzésénél, nem lehet függetleníteni a pragmatikus megfontolásoktól, különösen nem attól, hogy milyen információ áll rendelkezésre. Még amikor világos is, hogy milyen korlátai vannak a "szegénység, mint alacsony jövedelem" nézőpontnak, akkor sem tudunk megszabadulni tőle az empirikus szegénységkutatásban. Valóban, a súlyos depriváció elemzésének legkézenfekvőbb módja sok tekintetben a jövedelemre vonatkozó információ használatának "egyszerű de nagyszerű" módszere.[37]

Példának okáért az éhínségek magyarázó okának gyakran azt látják, hogy a népesség egy részének a reáljövedelme radikálisan lecsökken, s ez éhezéshez és végül halálhoz vezet (ezzel kapcsolatban ld. Sen, 1976d, 1981).[38] Könnyen lehet, hogy a pénzkeresetek és a vásárlási erő dinamikája adja az éhínségekkel kapcsolatos vizsgálódások gerincét. Ez a megközelítés, melyben a középponti elem a különböző társadalmi csoportok relatív jövedelmét meghatározó tényezők magyarázata, élesen különbözik attól, amikor csakis a mezőgazdasági termelést és az ennivaló kínálatát vizsgálják, ahogyan az a témával kapcsolatos irodalomban gyakran fellelhető.

Az, hogy az információs fókusz az ennivaló ellátásról a jogosultságok (amely az ellátáson kívül a jövedelmeket és a relatív árakat is figyelembe veszi) felé tolódik el hatalmas különbséget jelenthet, mivel éhínségek akkor is előadódhatnak, amikor nincs számottevő csökkenés – sőt, akár semmilyen csökkenés - az élelmiszertermelésben illetve kínálatban.[39] Amikor példának okáért a falusi bérmunkások vagy kézművesek jövedelme elillan munkanélküliség, reálbércsökkenés vagy a termékeik illetve munkájuk iránti kereslet csökkenése miatt, ezen csoportok tagjai éhezhetnek akkor is, amikor az egész gazdaság élelmiszerellátása fikarcnyit sem változott. Éhínség akkor következik be, amikor bizonyos emberek nem jutnak akár vásárláson, akár élelemtermelésen keresztül a jogosultsághoz elégséges élelemre, s jól látható, hogy az

[37] Ezek a témákat részletekbe menően megvizsgálta Philippe Van Parijs (1995).
[38] Ehhez kapcsolódóan ld. Mohiuddin Alamgir (1980), Ravallion (1987), Dréze és Sen (1989, 1990), Jeffrey L. Coles és Hammond (1995), Desai (1995), Osmani (1995) és Peter Svedberg (1999).
[39] Amint az éhínségekhez kapcsolódó kutatások kimutatták, némelyek esetében az élelemtermelés nem, vagy csak kis mértékben csökkent (mint pl. az 1943-as bengáli, az 1973-as etiópiai vagy az 1974-es bangladesi éhínség esetében), míg más esetekben a élelemtermelés csökkenése volt a kiváltó ok (minderről ld. Sen, 1981).

élelmiszerellátás általános színvonala csak egy tényező a sok közül, melyek meghatározzák az emberek csoportjainak jogosultságát. Tehát a jövedelem-érzékeny jogosultság elmélet jobban megmagyarázza az éhínségeket, mint kizárólagosan termelés-orientált nézet. Emellett hatékonyabb megközelítést szolgáltat az éhezés kiküszöbölésére is (ezzel kapcsolatban különösen Dreze és Sen, 1989)

A probléma természete könnyen azonosíthatóvá teszi, melyik területre kell az elemzésnek összpontosítania. Az is igaz, hogy amikor az éhínségekkel kapcsolatos halálozások és szenvedések pontos tendenciáit próbáljuk megmagyarázni, további tudásra tehetünk szert, ha a jövedelmen alapuló elemzést kiegészítjük az azzal kapcsolatos információval, hogy az emberek a jövedelmet miképpen konvertálják tápértékké, ez pedig számos befolyásoló tényezőtől függ, mint például a táplálékhasznosítási együttható, testsúly, betegségre való hajlam, stb.[40] Ezek mindenképpen fontos kérdések, amikor a morbiditási és halálozási arányokat vizsgáljuk. Ezzel szemben, amikor általánosságban elemezzük azt, hogy nagy társadalmi csoportokban hogyan és miért fordulnak elő éhínségek, ezeknek a pótlólagos kérdéseknek a jelentősége mellékes. Bár most nem szólok többet az éhínséggel kapcsolatos irodalomról, azt szeretném hangsúlyozni, hogy az éhínségek elemzésének információs szükségletében a jövedelmi depriváció közvetlen használhatósága és kézzelfoghatósága következtében előkelőbb helyet foglal el, mint a kifinomultabb – és végső soron tájékozottabb - képességek összehasonlításán alapuló analízis (ld. Sen, 1980; Dreze és Sen, 1989).

Most pedig a második kérdésre térek át. A szegénység mérésének legelterjedtebb és egyben leghagyományosabb módszere a főszámlálás. Emellett azonban az is számít, hogy a szegények egyéni szinten mennyivel élnek a létminimum alatt, illetve, hogy a depriváció hogyan oszlik meg a szegények között. Ahhoz, hogy az aggregált szegénység használható és tartalmas merőszámát tudjuk megalkotni, a szegények közé

[40] Egy további fontos terület az élelem családon belüli elosztása, amelyet a család jövedelmén kívül számos más tényező is befolyásolhat. Ebben az elemzési keretben fontos vizsgálnunk a nemek közötti egyenlőtlenség, a gyermekek és az öregek családon belüli kezelésének kérdést. A jogosultsági elméleten alapuló elemzés kiterjeszthető ezekbe az irányokba, a család jövedelme mögött beletekintve a családon belüli elosztás szokásaiba és szabályaiba. Mindezekről ld. többek között Sen (1983b, 1984, 1990), Vaughan (1987), Dréze és Sen (1989),

tartozó egyének relatív kisemmizettségére vonatkozó adatok aggregálására van szükség. Ez pedig a közösségi döntések elméletéhez tartozó kérdés, és annak érdekében, hogy kifejezzük az elosztási kérdésekkel kapcsolatos álláspontunkat, bevezethetünk megfelelő axiómákat (ld. Sen, 1976b).[41]

A közösségi döntések elméletének irodalmában jó néhány ilyen elosztás-érzékeny szegénységi mérőszámot vezettek le axiomatikusan, és számos alternatív javaslatot elemeztek. Bár most nem fogom összehasonlító értékelésnek alávetni ezeket a mérőszámokat (sem a közöttük való különbségtételhez szükséges axiomatikus feltételeket), máshol James Fosterral közösen megpróbáltuk megtenni ezt (Foster és Sen, 1997).[42] Azt azonban szeretném aláhúzni, hogy amint a társadalmi ítéletek információs alapjának megfelelő kibővítését megtettük, ezen a téren a javaslatok sokaságával állunk szemben (ami a lehetetlenség ellentétét jelenti). Ahhoz, hogy egy kitüntetett mérőszámot axiomatikusan támasszunk alá, olyan típusú "katasztrófapolitikához" kell folyamodnunk, mint amiről korábban beszéltem, vagyis addig állunk elő újabb és újabb axiómákkal, amíg éppen csak el nem kerüljük a lehetetlenséget, s végül egyetlen szegénységi mérőszámunk marad.

10. Összehasonlító szegénységkutatás és a nemek közötti egyenlőtlenség

Egy szinten a szegénységet nem lehet elválasztani az általa okozott nyomorúságtól, s ebben az értelemben a klasszikus hasznosságfogalom is alkalmas elemzésre. Azonban

---

Barbara Harriss (1990), Bina Agarwal (1994), Nancy Folbre (1995), Kanbur (1995), Nussbaum és Jonathan Glover (1995).

[41] Az ún. "Sen-féle szegénységi mérőszám" egy fontos, ám egyszerű változtatással még finomítható, mit arra Anthony F. Shorrocks (1995) rávilágított. Be kell vallanom, hogy a "Sen-Shorrocks-féle mérőszám" használatát javaslom magam is az eredeti "Sen-index" helyett.

[42] James Foster igen sokat tett hozzá a szegénység irodalmához, ld. pl. Foster (1984), Foster és tsai (1984), valamint Foster és Shorrocks (1988). A szegénység aggregált mérőszámának kiválasztásával kapcsolatos vitákról ld. többek között Anand (1977, 1983), Blackorby és Donaldson (1978, 1980), Kanbur (1984), Atkinson (1987, 1989), Christian Seidl (1988), Satya R. Chakravarty (1990), Camilo Dagum és Michele Zenga (1990), Ravallion (1994), Frank A. Cowell (1995), Shorrocks (1995). (Foster és Sen, 1997 egy kiterjedtebb irodalomjegyzéket is közöl ennél) Az egyik legfontosabb kérdés a "felbonthatatlanság" szükségessége és korlátozásai (valamint a részcsoport-konzisztencia, amelyről ld. Shorrocks, 1984). Foster (1984) számos értet hoz fel a felbonthatatlanság mellett (hasonlóképpen tesz Anand , 1977, 1983), míg Sen (1973a, 1977c) ellene érvel. Foster és Sen (1997)

a mentális attitűdök alakíthatósága, melyről már korábban szóltam, sok esetben hozzájárulhat a depriváció mértékének rejtőzködéséhez és ködössé válásához. A nélkülöző parasztot, akinek sikerül egy kis örömet találnia az életben nem szabad ezen mentális képessége következtében nem-szegénynek tekinteni.

Ez a fajta alkalmazkodóképesség figyelembe vétele különösen fontos lehet, amikor a hagyományosan egyenlőtlen társadalmakban élő nők deprivációjával és a nemek közötti egyenlőtlenséggel foglalkozunk. Ez részben azért van így, mert a családi élet összetartásában döntő szerepe van az érzékelésnek, és a családi élet kultúrája hangsúlyt helyez arra, hogy szövetségesekké formálja a kisemmizetteket. Lehetséges, hogy - ahogyan ez gyakran meg is történik - miközben a nők jóval keményebben dolgoznak, mint a férfiak (a háztartási munkák súlyának következtében) és kisebb figyelmet kapnak az egészségi ellátásban és a táplálkozásban, mégis hiányzik az a felfogás, hogy itt valami javíthatatlan egyenlőtlenség van, olyan társadalomban, ahol az aszimmetrikus normák dominálnak.[43] Ilyen körülmények között ez a típusú depriváció és egyenlőtlenség nem kerülhet a felszínre, ha a mentális elégtelenség és elégedetlenség mércéjével dolgozunk.

A társadalmilag kitermelt elégedettségérzet és meghunyászkodás még a morbiditás és a betegség észlelésére is hatással lehetnek. Amikor sok évvel ezelőtt egy éhínséggel foglalkozó tanulmányon dolgoztam az éhínség sújtotta Bengáliában 1944-ben, egészen meglepett, hogy míg a megkérdezett özvegyasszonyok alig mondták be, hogy "rossz egészségi állapotban vannak", addig az özvegyemberek nagy számban panaszkodtak emiatt (Sen, 1985, B Függelék). Hasonlóképpen, az indiai szövetségi államok közötti összehasonlításból kiderül, hogy azok a tartományok, amelyek a legkevésbé vannak ellátva oktatási és egészségügyi intézményekkel, tipikusan a legalacsonyabb betegség-észlelési mutatókat produkálják, míg a jó egészségügyi ellátással és oktatással rendelkező tartományokban sokkal magasabb a hasonló statisztika (a legmagasabb

próbálta tüzetesen áttekinteni együtt a felbonthatatlanság és a részcsoport-konzisztencia mellett és ellen hozható érveket.

[43] Minderről ld. Sen (1984, 1990, 1993c), és az ott idézett irodalmakat.

morbiditási mutatók a legfejlettebb szövetségi államból, Keralából származnak).[44] A mentális reakciók vizsgálata, amely a klasszikus hasznosságelmélet alapköve, nagyon is hibás kiindulópont lehet a depriváció elemzésekor.

Tehát a szegénység és egyenlőtlenség megértéséhez fontos lehet, hogy figyelmünket a deprivációra adott mentális reakciók mellett a valós depriváció felé fordítsuk. Ennek megfelelően a közelmúltban a női deprivációt és a nemek közötti egyenlőtlenséget vizsgálták az alultápláltság, a diagnosztizált morbiditás, írástudatlanság és a vártnál magasabb (a fiziológiailag előrejelzett mutatókhoz viszonyítottan) halandóság szemszögéből is.[45] Az ilyen típusú egyének közötti összehasonlítások könnyen adhatják a szegénység és a nemek közötti egyenlőtlenség kutatásának alapját, és beilleszthetők a jóléti közgazdaságtan és a közösségi döntések elméletének széles keretei közé (amit elősegít az ilyen típusú adatok használatát kizáró, az információs alapra vonatkozó korlátozások feloldása).

11. A liberális paradoxon

Előadásomban bemutattam, miért és miképpen küzdhetőek le a lehetetlenségi tételek a közösségi döntések elméletében az információs alap kiszélesítése révén. Eddig az információs kiszélesítésnek arról a formájáról volt szó, amikor egyének közötti összehasonlításokat használunk, azonban nem ez az információ bővítésének egyetlen módja, amelyre szükségünk lehet, ha túl akarunk jutni egy holtponton a közösségi döntések elméletében. Vizsgáljuk meg azt a lehetetlenségi tételt, amit a "liberális paradoxonnak" vagy a "paretoi liberális lehetetlenségének" neveznek (Sen, 1970a, b, 1976c). Ez a tétel megmutatja, hogy lehetetlen a szabadság iránti igény akár minimális

[44] Ezen eset mögött álló módszertani kérdés maga után vonja a "pozícionális objektivitás" problémáját: valami lehet egy adott pozícióból objektíve megfigyelhető, de személyközi összehasonlítások esetén már nem tartható fel tovább. Erről az ellentétről és messze vezető fontosságáról ld. Sen (1993c).

[45] A "hiányzó nőkről" szóló irodalom (összehasonlítva a nők várható számával bizonyos, különösen magas női mortalitási rátákkal nem rendelkező társadalmakban) az egyik példája a hasonló elemzéseknek, erről többek között ld. Sen (1984, 1992c), Vaughan (1987), Dréze és Sen (1989, 1990), Ansley J. Coale (1991), Stephan Klasen (1994). Ld. még többek között Jocelyn Kynch és Sen (1983); Harriss (1991), Ravi Kanbur és Lawrence Haddad (1990), Agarwal (1994), Folbre (1995), Nussbaum és Glover (1995).

formájának eleget tenni, amennyiben ragaszkodunk a Pareto-elvhez a döntéshozatalban (korlátlan értelmezési tartományt feltételezve).[46]

Mivel a szabadság tartalmával kapcsolatban erőteljes vita alakult ki az irodalomban (ld. például: Nozick, 1974; Gärdenfors, 1981; Sudgen, 1981, 1985, 1991; Steiner, 1990; Gaertner és tsai., 1992; Deb, 1994; Fleubaey és Gaertner, 1996; Pattanaik, 1996; Suzumura, 1996), talán hasznos lenne egy rövid magyarázó megjegyzés. A szabadságnak sokfajta oldala van, közöttük két igencsak eltérő jellegzetességgel: (1) hozzásegíthet ahhoz, hogy elérjük, azt, amit el szeretnénk érni a saját privát szféránkban, mondjuk a magánéletünkben (ez az "lehetőség oldala") és (2) ránk hagyhatja, hogy a magánszféránkban milyen döntéseket hozunk, függetlenül attól, hogy mit érünk el vele (ez az "eljárás oldala"). A közösségi döntések elméletében a szabadság megformulázása alapjában véve csak az első, vagyis az "lehetőség oldallal" foglalkozik. Ez elégendő volt ahhoz, hogy bemutassuk a Pareto-elv és a szabadság lehetőség oldala között esetlegesen fennálló konfliktust (ezzel foglalkozik Sen, 1970a,b), azonban bizonyára nem tud a szabadságigény elégséges magyarázatával előállni (ebben a tekintetben Sudgen 1981, 1993; és Gaertner és tsai. 1992 jogosan vetették el azt, hogy elégséges lenne a lehetőség oldalra koncentrálni a közösségi döntések elméletében).[47] Azonban a közösségi döntések elmélete alkalmas arra, hogy a szabadság eljárás oldalát is figyelembe vegye megfelelő változtatások révén, azáltal, hogy a lényegi lehetőségek mellett az azt megillető értéket adjon az eljárásoknak (ld. Sen 1982b, 1997a, 1999b; Kanger, 1985; Deb, 1994; Hammond, 1997; Suzumura, 1996; Hees, 1996).

Fontos természetesen az is, hogy elkerüljük az ellenkező előjelű leegyszerűsítéseket, csupán a szabadság eljárás oldalára koncentrálva, ahogyan azt néhány mai szerző teszi. Bármennyire lényegesek is a folyamatok, ez nem moshatja el a lehetőség oldal jelentőségét. Valóban, azt, hogy milyen fontos a szabadság megvalósításának

[46] A lehetetlenségi eredmény kapcsán felmerül a kérdés annak forrását illetően, különösen mivel a "Pareto-elv" és a "minimális szabadság" ugyanazon személyek ugyanazon preferenciáin lettek megfogalmazva. Minderről ld. Sen (1976c, 1992b).

[47] "A paretoi liberális lehetetlensége" azonban nem oldódik fel, amennyiben a szabadságnak csak az eljárási oldalára koncentrálunk, erről ld. Friedrich Breyer (1977), Breyer and Gardner (1980), Sen (1983b, 1992b), Basu

hatékonysága a magánéletben már régen elismerték - még az alapjában véve a folyamatokra figyelmező szerzők is kezdve John Stuart Milltől (1859) Frank Knighton (1947) és Friedrich A. Hayekon (1960) keresztül egészen Buchananig (1986). Nem lehet egyszerűen azáltal elkerülni azt a nehézséget, miszerint az eljárás méltányosságát kell szembeállítanunk a kimenetek hatékonyságával, hogy csupán a szabadság eljárás oldalára figyelünk a lehetőség oldalról megfeledkezve.[48]

Hogyan lehet a paretoi liberális konfliktusát feloldani? Ezen ellentmondás áthidalásának többféle útját is kipróbálták az irodalomban.[49] Mindeközben fontos látnunk, hogy ellentétben az Arrow-féle lehetetlenségi tétellel a liberális paradoxont nem lehet elégségesen megoldani az egyének közötti összehasonlítások használatán keresztül. Ténylegesen sem a szabadságigény, sem a Pareto-hatékonyság nem függhet lényegileg az egyének közötti összehasonlításoktól. Egy egyén saját szférájára vonatkozó követeléseinek értéke a döntés személyes jellegéből adódik - és nem különféle emberek egy bizonyos ember magánéletével kapcsolatos preferenciáinak relatív intenzitásából. Emellett a Pareto-hatékonyság attól függ, hogy mennyire összeegyeztethetőek különféle egyének két alternatív lehetőséggel kapcsolatos preferenciái - nem pedig ezeknek a preferenciáknak a relatív erejétől.

Ennek a problémának a megoldását sokkal inkább máshol kell keresnünk, pontosan ott, hogy mindegyik ilyen igénynek a jogosultsága a másik ugyanilyen igény jelentőségétől függ - amint felismertük, hogy a két igény esetlegesen ellentétben állhat egymással (a liberális paradoxon lényege az, hogy megismerjük ezt a konfliktust). A magánéletben alkalmazott szabadság jelentőségének elismerése együtt járhat azzal, hogy relevánsnak tekintjük a paretoi egyhangúság elvét bármely alternatíva eldöntésénél (legyen az akár a privátszférába tartozó döntés is). Ezen lehetetlenség a kielégítő megoldásának esetén értékelnünk kell, hogy a személyes szabadság vagy a

---

(1984), Gaertner és tsai. (1992), Deb (1994), Binmore (1996), Mueller (1996), Pattanaik (1996), Suzumura (1996).

[48] Mindezekről ld. Hammond (1997), valamint Seidl (1975, 1997), Breyer (1977), Kanger (1985), Levi (1986), Charles K. Rowley (1993), Deb (1994), Suzumura (1996) és Pattanaik (1997).

[49] Ld, pl. többek között Seidl (1975, 1997), Suzumura (1976b, 1983, 1999), Gaertner és Lorenz Krüger (1981, 1983), Ham mond (1982, 1997), John L. Wriglesworth (1985), Levi (1986) és Jonathan Riley (1987). Ld. még az *Analyse&Kritik*-ben megjelent cikksorozatot (1996, Szeptember): Binmore (1996), Breyer (1996), Buchanan

vágyak kielégítése élvezzen-e prioritást, és egyben figyelembe kell vennünk azt is, hogy a társadalom tagjai milyen preferenciákkal rendelkeznek ezzel az alternatívával kapcsolatban. Ez utóbbi szintén az információs alap kibővítését igényli (azáltal, hogy az emberek politikai érékeit is figyelembe vesszük, nem csupán egyéni vágyaikat), azonban ez a típusú kiszélesítés erősen eltér attól, amikor a jólét vagy előnyök egyének közötti összehasonlítását használjuk.[50]

12. Befejező megjegyzések

A közösségi döntések elméletének területén a lehetetlenségi eredményeket – melyek között az úttörő Arrow (1951) munkássága volt – gyakran úgy értelmezték, hogy ezek alaposan tönkre teszik az ésszerű és demokratikus közösségi döntések lehetségességét, beleértve ebbe a jóléti közgazdaságtan területét is (1-3, 9. rész). Én ezen nézet ellen érveltem ebben az előadásban. Valójában Arrow erőteljes lehetetlenségi tételének fáradhatatlan munkakedvet, mintsem rezignáltságot kellene előidéznie (4-5. rész). Természetesen tudjuk, hogy a demokratikus döntések nem feltétlenül összeegyeztethetőek egymással. Lévén, hogy ez a való világ adottsága, a létezése és elterjedtsége objektív vizsgálat tárgyát kell, hogy képezze. Bizonyos helyzetekben könnyebben fordulnak elő inkonzisztenciák, mint másokban, és ezen a helyzetből adódó különbségeket fel lehet ismerni, és egyben leírni azokat a folyamatokat, amelyeken keresztül konszenzusos és egymással összeegyeztethető döntések születhetnek (6-8. rész).

A lehetetlenségi eredmények mindenképpen komoly vizsgálatot érdemelnek. Gyakran széles – és egyben mélyreható - hatókörrel rendelkeznek, nem egyszerűen a napi politikával kapcsolatban (ahol már hozzászoktunk az összehangoltság hiányához), de egyben megkérdőjelezik azt is, hogy létezik valamely biztos keret, melybe az egész

---

(1996), Flembaey és Gaertner (1996), Anthony de Jasay és Hartmut Kliemt (1996), Kliemt (1996), Mueller (1996), Suzu mura (1996) és van Hees (1996). A saját meglátásaimról ld. Sen (1983a, 1992b, 1996a).

[50] Formálisan mindez egy többszintes közösségi döntési feladat lenne először a prioritások meghatározásáról, majd ezen prioritások különböző társadalmi állapotokban való használatáról. (mindezekről ld. Pattanaik, 1971; Sen, 1982b, 1992b, 1996, 1997a;Suzumura, 1996, 1999).

társadalomra vonatkozó jóléti ítéletek beilleszthetők. A lehetetlenségi tételek ilyetén értelmezése egyben azzal is szembeszáll, hogy létezne olyan szisztematikus és rendezett keret, mely alapján felmérhetnénk az egyenlőtlenséget, értékelhetnénk a szegénységet vagy felismerhetnénk az elviselhetetlen zsarnokságot és a szabadság megsértését. Az ilyen keret hiánya valóban súlyosan ártalmas volna a rendszerezett politikai, társadalmi és gazdasági döntéshozatalra. Lehetetlen volna igazságtalanságról és méltánytalanságról beszélni anélkül, hogy ne kellene szembenézni azzal a váddal, hogy ezek az ítéletek menthetetlenül esetlegesek, avagy intellektuálisan önkényesek.

Ezek a sivár következtetések azonban nem állnak ellent a mélyreható vizsgálódásoknak, és lehetséges olyan gyümölcsöző eljárásokat találni, amelyek az ilyen pesszimizmus ellen szólnak. Előadásom felütése nagyrészt ilyen volt, a konstruktív közösségi döntések elméletének lehetségességét hangsúlyozta és a lehetetlenségi eredmények produktív értelmezése mellett érvelt. Ezekre a kedvezőtlen eredményekre úgy lehet tekinteni, mint hasznos inputokra a közösségi döntések elméletének megfelelő keretének kidolgozásához, mivel egy meghatározott közösségi döntési eljárás axiomatikus meghatározását mindenképpen egyik oldalon egy lehetetlenség, másik oldalon a lehetőségek tárháza határolja (5. rész).

A konstruktív jóléti közgazdaságtan és közösségi döntéselmélet lehetősége (és használatuk, amikor társadalmi jóléti döntéseket és normatív erejű gyakorlati határozatokat hoznak) még inkább szükségessé teszi az ilyen választások információs alapjának kiszélesítését. Az irodalomban többfajta információbővítési mód ismert. Ennek a kiszélesítésnek egyik alapvető eleme a jólét és egyéni előnyök egyének közötti összehasonlításának használata. Nem meglepő, hogy az egyének közötti összehasonlítások elutasítása az ésszerű közösségi döntéseket alapvetően megnehezíti, lévén, hogy a társadalmat alkotó különféle egyének igényeit egymással szembeállítva kell elbírálni. Még a szegénységgel, az éhínséggel, az egyenlőtlenséggel vagy a zsarnoksággal kapcsolatos közös aggodalmak értelmét sem foghatjuk fel anélkül, hogy valamiféle formában nem végeznénk egyének közötti összehasonlításokat. Az az információ, amin az ilyen ügyekkel kapcsolatos informális ítéleteink nyugszanak,

pontosan olyan típusú információ, amelyet integrálnunk kell – és lehetséges is - a közösségi döntések elméletének formális vizsgálatába (7-9. rész).

Az a borúlátás, amely az egyének közötti összehasonlításának lehetségességét vette körül, és amely a jólét közgazdaságtannal kapcsolatos „halálozási hirdetések" fogalmazásához vezetett (és egyben a közösségi döntések elméletének lehetetlenségével kapcsolatos félelmeket táplálta) végső soron két okból is félrevezető volt. Először is, a figyelmet egy túlságosan is szűk információs bázisra korlátozta, elhanyagolva összehasonlító állítások megfogalmazásának és ezen állítások használatának különféle útjait a jóléti és közösségi döntések vizsgálatában. A figyelem túlságos összpontosítása a mentális állapotok vizsgálatára kiszorította az olyan információk egész sokaságát, amelyek az egyének lényegi jólét, szabadságok vagy lehetőségek terén élvezett előnyeiről és hátrányairól tudósíthatnának. Másodszor, a pesszimizmus azon is alapult, hogy túlságosan nagy precizitást követeltek meg az ilyen összehasonlításoktól, figyelmen kívül hagyva azt a tényt, hogy a részleges összehasonítások is bírhatnak megvilágító erővel a jóléti közgazdaságtan, a társadalmi etika és a felelősségteljes politika ésszerű alapjaival kapcsolatban.[51]

Szembenézni ezekkel a nehézségekkel jól beleillik a közösségi döntések elméletének (és a „nem-halálközeli" jóléti közgazdaságtan) megerősítésének programjába. Általánosságban szólva az információs kiszélesítés a közösségi döntések elméletével kapcsolatos borúlátás leküzdésének és a lehetetlenségek elkerülésének hatékony útja, és egyenesen életképes és nagy hatású konstruktív megközelítésekhez vezet. Mind az alapvető axiómákkal (többek között a koherenciájukkal) kapcsolatos formális okoskodás, mind az értékek és normák (többek között hihetőségük és relevanciájuk) informális megértése ebbe a termékeny irányba mutatnak. A formális és az informális érvelés közötti kiegészítő viszony – ami alapvető a társadalomtudományokban – jól megfigyelhető a modern közösségi döntések elméletének fejlődésében.

[51] Itt két külön megjegyzést tennék. Először is, a parciális összehasonlíthatóság igen hatékony lehet az optimális választás megállapításában (Sen, 1970a, c). Másodszor, amennyiben nem merül fel egy optimális lehetőség, segíthet leszűkíteni a nemdominált alternatívák maximális halmazát, amelyen már alkalmazható valamilyen maximalizáló választás.

Irodalomjegyzék

Adelman, Irma. "Development Economics-A Reassessment of Goals." *American Economic Review,* May 1975 *(Papers and Proceedings), 65(2),* pp. 302-09.

Agarwal, Bina. *A field of one's own: Gender and land rights in South Asia.* Cambridge: Cambridge University Press, 1994.

Aizerman, Mark A. and Aleskerov, Fuad T. "Voting Operators in the Space of Choice Functions." *Mathematical Social Sciences,* June 1986, *11(3),* pp. 201-42; *Corrigendum,* June 1988, *13(3), p.* 305.

Alamgir, Mohiuddin. *Famine in South Asia.* Boston: Oelgeschlager, Gunn & Hain, 1980.

Aleskerov, Fuad T. "Voting Models in the Arrovian Framework," in Kenneth J. Arrow, Amartya K. Sen, and Kotaro Suzumura, eds., *Social choice reexamined,* Vol. 1. New York: St. Martin's Press, 1997, pp. 47-67.

Allardt, Erik; Andren, Nils; Friis, Erik J.; Gislason, Gylfi L; Nikon, Sten Sparre; Valen, Henry; Wendt, Frantz and Wisti, Folmer, eds. *Nordic democracy: Ideas, issues, and institutions in politics, economy, education, social and cultural affairs of Denmark, Finland, Iceland, Norway, and Sweden.* Copenhagen: Det Danske Selksab, 1981.

Anand, Sudhir. "Aspects of Poverty in Malaysia." *Review of Income and Wealth,* March 1977, 23(1), pp. 1-16.

Anand, Sudhir. *Inequality and poverty in Malaysia: Measurement and decomposition.* New York: Oxford University Press, 1983.

Anand, Sudhir and Ravallion, Martin. "Human Development in Poor Countries: On the Role of Private Incomes and Public Services." *Journal of economic perspectives,* Winter 1993, 7(1), pp. 133-50.

Anand, Sudhir and Sen, Amartya K. "Concepts of Human Development and Poverty: A Multidimensional Perspective," in United Nations Development Programme, *Poverty and human development: Human development papers 1997.* New York: United Nations, 1997, pp. 1-20.

Arneson, Richard J. "Equality and Equal Opportunity for Welfare." *Philosophical Studies,* May 1989, 56(1), pp. 77-93.

Arrow, Kenneth J. "A Difficulty in the Concept of Social Welfare." *Journal of Political Economy,* August 1950, *58(4),* pp. 328-46.

Arrow, Kenneth J. *Social choice and individual values.* New York: Wiley, 1951.

Arrow, Kenneth J. "Le Principe de Rationalite dans les Decisions Collectives." *Economie Appliquee,* October-December 1952, S(4), pp. 469-84.

Arrow, Kenneth J. *Social choice and individual values,* 2nd Ed. New York: Wiley, 1963.

Arrow, Kenneth J. "Extended Sympathy and the Possibility of Social Choice." *American Economic Review,* Feb ruary 1977 *(Papers and Proceedings), 67(1),* pp. 219-25.

Arrow, Kenneth J. "A Note on Freedom and Flexibility," in Kaushik Basu, Prasanta K. Pattanaik, and Kotaro Suzumura, eds., *Choice, welfare, and development: A festschrift in honour of Amartya K. Sen.* Oxford: Oxford University Press, 1995, pp. 7-16.

Arrow, Kenneth J.; Sen, Amartya K. and Suzumura, Kotaro. *Social choice re-examined,* Vols. 1 and 2. New York: St. Martin's Press, 1997.

Atkinson, Anthony B. "On the Measurement of Inequality." *Journal of Economic Theory,* September 1970, 2(3), pp. 244-63.

Atkinson, Anthony B. *Social justice and public policy.* Cambridge, MA: MIT Press, 1983.

Atkinson, Anthony B. "On the Measurement of Poverty." *Econometrica,* July 1987, *55(4),* pp. 749-64.

Atkinson, Anthony B. *Poverty and social security.* New York: Wheatsheaf, 1989.

Atkinson, Anthony B. "Capabilities, Exclusion, and the Supply of Goods," in Kaushik Basu, Prasanta K. Pattanaik, and Kotaro Suzumura, eds., *Choice, welfare, and development: A festschrift in honour of Amartya K. Sen.* Oxford: Oxford University Press, 1995, pp. 17-31.

Atkinson, Anthony B. and Bourguignon, Francois. "The Comparison of Multidimensional Distributions of Economic Status." *Review of Economic Studies,* April 1982, 49(2), pp. 183-201.

Atkinson, Anthony B. and Bourguignon, Francois. "Income Distribution and Differences in Needs," in G. R. Feiwel, ed., *Arrow and the foundation of economic policy.* London: Macmillan, 1987, pp. 350-70.

Baigent, Nick. "Norms, Choice and Preferences." Mimeo, Institute of Public Economics, University of Graz, Austria, Research Memorandum No. 9306, 1994.

Balestrino, Alessandro. "Poverty and Functionings: Issues in Measurement and Public Action." *Giornale degli Economisti a Annali di Economia,* JulySeptember 1994, *53(7-9);* pp. 389-406.

Balestrino, Alessandro. "A Note on Functioning-Poverty in Affluent Societies." *Notizie di Politeia,* 1996, 12(4344), pp. 97-105.

Bandyopadhyay, Taradas. "Rationality, Path Independence, and the Power Structure." *Journal of Economic Theory,* December 1986, *40(2),* pp. 338-48.

Barbers, Salvador. "Pivotal Voters: A New Proof of Arrow's Theorem." *Economics Letters,* 1980, 6, pp. 13-16.

Barbers, Salvador.. "Pivotal Voters: A Simple Proof of Arrow's Theorem," in Prasanta K. Pattanaik and Maurice Salles, eds., *Social choice and welfare.* Amsterdam: North-Holland, 1983, pp. 31-35.

Barbers, Salvador and Sonnenschein, Hugo F. "Preference Aggregation with Randomized Social Orderings." *Journal of Economic Theory,* August 1978, 18(2), pp. 244-54.

Barker, E. *The politics of Aristotle.* London: Oxford University Press, 1958.

Basu, Kaushik. *Revealed preference of government.* Cambridge: Cambridge University Press, 1980.

Basu, Kaushik.. "The Right to Give Up Rights." Eco*nomics,* November 1984, SI(204), pp. 413-22.

Basu, Kaushik.. "Achievements, Capabilities and the Concept of Well-Being: A Review of Commodities and Capabilities by Amaryta Sen." *Social Choice and Welfare,* March 1987, 4(1), pp. 69-76.

Basu, Kaushik; Pattanaik, Prasanta K. and Suzumura, Kotaro, eds. *Choice, welfare, and development: A festschrift in honour of Amartya K. Sen.* Oxford: Oxford University Press, 1995.

Baumol, William. *Welfare economics and the theory of the state,* 2nd Ed. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1952, 1965.

Bavetta, Sebastiano. "Individual Liberty, Control and the `Freedom of Choice Literature'." *Notizie di Politeia,* 1996, 12(43-44), pp. 23-29.

Bentham, Jeremy. An *introduction to the principles of morals and legislation.* London: Payne, 1789; republished, Oxford: Clarendon Press, 1907.

Bergson, Abram. "A Reformulation of Certain Aspects of Welfare Economics." *Quarterly Journal of Economics,* February 1938, 52(1), pp. 310-34.

Bezembinder, T. and van Acker, P. "Intransitivity in Individual and Group Choice," in E. D. Lantermann and H. Feger, eds., *Similarity and choice:* Essays *in honor of Clyde Coombs.* New York: Wiley, 1980, pp. 208-33.

Binmore, Ken. "An Example in Group Preference." *Journal of Economic Theory,* June 1975, 10(3), PP~ 377-85.

Binmore, Ken.. *Playing fair: Game theory and the social contract,* Vol. I. Cambridge, MA: MTT Press, 1994.

Binmore, Ken.. "Right or Seemly?" *Analyse & Kritik,* September 1996, 18(1), pp. 67- 80.

Black, Duncan. "The Decisions of a Committee Using a Special Majority." *Econometrica,* July 1948, 16(3), pp. 245-61.

Black, Duncan. *The theory of committees and elections.* London: Cambridge University Press, 1958.

Blackorby, Charles. "Degrees of Cardinality and Aggregate Partial Orderings." *Econometrics,* September-November 1975, 43(5-6), pp. 845-52.

Blackorby, Charles and Donaldson, David. "Measures of Relative Equality and Their Meaning in Terms of Social Welfare." *Journal of Economic Theory,* June 1978, 18(1), pp. 59-80.

Blackorby, Charles and Donaldson, David. "Ethical Indices for the Measurement of Poverty." *Econometrics,* May 1980, 48(4), pp. 1053-60.

Blackorby, Charles; Donaldson, David and Weymark, John A. "Social Choice with Interpersonal Utility Comparisons: A Diagrammatic Introduction." *International Economic Review,* June 1984, 25(2), pp. 325-56.

Blair, Douglas H.; Bordes, Georges A.; Kelly, Jerry S. and Suzumura, Kotaro. "Impossibility Theorems without Collective Rationality." *Journal of Economic Theory,* December 1976, *13(3),* pp. 361-79.

Blair, Douglas H. and Pollak, Robert A. "Collective Rationality and Dictatorship: The Scope of the Arrow Theorem." *Journal of Economic Theory,* August 1979, 21(1), pp. 186-94.

Blair, Douglas H. and Pollak, Robert A. "Acyclic Collective Choice Rules." *Econometrics,* July 1982, 50(4), pp. 931-44.

Blau, Julian H. "The Existence of Social Welfare Functions." *Econometrics,* April 1957, 25(2), pp. 302-13.

Blau, Julian H. "A Direct Proof of Arrow's Theorem." *Econometrics,* January 1972, *40(1),* pp. 61-67.

Blau, Julian H. and Deb, Rajat. "Social Decision Functions and Veto." *Econometrica,* May 1977, 45(4), pp. 871-79.

Borda, J. C. "Memoire sur les Elections au Scrutin." *Histoire de l'Academie Royale des Sciences* (Paris), 1781. [Translated by Alfred de Grazia, "Mathematical Derivation of an Election System." *Isis,* June 1953, 44(1-2), pp. 42-51.]

Bordes, Georges A. "Consistency, Rationality, and Collective Choice." *Review of Economic Studies,* October 1976, 43(3), pp. 447-57.

Bordes, Georges A. "Some More Results on Consistency, Rationality and Collective Choice," in Jean-Jacques Laffont, ed., *Aggregation and revelation of preferences.* Amsterdam: North-Holland, 1979, pp. 175-97.

Bourguignon, F. and Fields, G. "Poverty Measures and Anti-poverty Policy." *Recherches Economiques de Louvain,* 1990, 56(3-4), pp. 409 -27.

Brams, Steven J. *Game theory and politics.* New York: Free Press, 1975.

Breyer, Friedrich. "The Liberal Paradox, Decisiveness over Issues and Domain Restrictions." *Zeitschrift fur Nationalokonomie,* 1977, *37(I-2),* pp. 45-60.

Breyer, Friedrich. "Comment on the Papers by Buchanan and by de Jasay and Kliemt." *Analyse & Kritik,* September 1996, 18(1), pp. 148 -57.

Breyer, Friedrich and Gardner, Roy. "Liberal Paradox, Game Equilibrium, and Gibbard Optimum." 1980, *Public Choice, 35(4),* pp. 469-81.

Brown, Donald J. "An Approximate Solution to Arrow's Problem." *Journal of Economic Theory,* December 1974, 9(4), pp. 375-83.

Brown, Donald J. "Acyclic Aggregation over a Finite Set of Alternatives." Cowles Foundation Discussion Paper No. 391, Yale University, 1975.

Buehanan, James M. "Social Choice, Democracy, and Free Markets." *Journal of Political Economy,* April I954a, 62(2), pp. 114-23.

Buehanan, James M. "Individual Choice in Voting and Market." *Journal of Political Economy,* August 1954b, 62(3), pp. 334-43.

Buehanan, James M. *Liberty, market and state.* Brighton, U.K.: Wheatsheaf, 1986.

Buehanan, James M. "An Ambiguity in Sen's Alleged Proof of the Impossibility of a Pareto Libertarian." *Analyse & Kritik,* September 1996, *18(1),* pp. 118-25.

Buchanan, James M. and Tullock, Cordon. *The calculus of consent.* Ann Arbor, MI: University of Michigan Press, 1962.

Campbell, Donald E. "Democratic Preference Functions." *Journal of Economic Theory,* April 1976, 12(2), pp. 259-72.

Campbell, Donald E. *Equity, efficiency, and social choice.* Oxford: Oxford University Press, 1992.

Campbell, Donald E. and Kelly, Jerry S. "The Possibility-Impossibility Boundary in Social Choice," in Kenneth J. Arrow, Amartya K. Sen, and Kotaro Suzumura, eds., *Social choice re-examined,* Vol. 1. New York: St. Martin's Press, 1997, pp. 179-204.

Caplin, Andrew and Nalebuff, Barry. "On 64%Majority Rule." *Econometrica,* July 1988, 56(4), pp. 787-814.

Caplin, Andrew and Nalebuff, Barry. "Aggregation and Social Choice: A Mean Voter Theorem." *Econometrica,* January 1991, 59(1), pp. 1-24.

Carter, Ian. "The Concept of Freedom in the Work of Amartya Sen: An Alternative Analysis Consistent with Freedom's Independent Value." *Notiaie di Politeia,* 1996, 12(43-44), pp. 7-22.

Casini, Leonardo and Bernetti, Iacopo. "Public Project Evaluation, Environment and Sen's Theo*ry." Notizie di Politeia,* 1996, 12(43-44), pp. 5578.

Chakravarty, Satya R. *Ethical social index numbers.* Berlin: Springer-Verlag, 1990. Chichilnisky, Graciela. "Basic Needs and Global

Models." *Alternatives,* 1980, 6.

Chakravarty, Satya R.. "Topological Equivalence of the Pareto Condition and the Existence of a Dictator." *Journal of Mathematical Economics,* March 1982a, 9(3), pp. 223-34.

Chakravarty, Satya R.. "Social Aggregation Rules and Continuity." *Quarterly Journal of Economics,* May 1982b, 97(2), pp. 337-52.

Chichilnisky, Graciela and Heal, Geoffrey: "Necessary and Sufficient Conditions for Resolution of the Social Choice Paradox." *Journal of Economic Theory,* October 1983, 31(1), pp. 68-87.

Coale, Ansley J. "Excess Female Mortality and the Balance of Sexes: An Estimate of the Number of `Missing Females'." *Population and Development Review,* September 1991, *17(3),* pp. 517-23.

Cohen, G. A. "On the Currency of Egalitarian Justice." *Ethics,* July 1989, 99(4), pp. 906-44.

Cohen, G. A. "Equality of What? On Welfare, Goods and Capabilities." *Recherches Econorniques de Louvain,* 1990, 56(3-4), pp. 357-82.

Coles, Jeffrey L. and Hammond, Peter J. "Walrasian Equilibrium without Survival: Existence, Efficiency, and Remedial Policy," in Kaushik Basu, Prasanta K. Pattanaik, and Kotaro Suzumura, eds., *Choice, welfare, and development: A festschrift in honour of Amartya K. Sen.* Oxford: Oxford University Press, 1995, pp. 32-64.

Condorcet, Marquis de. *Essai sur l'application de l'analyse d la probabilite des decisions rendues a la pluralite des* voix. Paris: L'Imprimerie Royale, 1785.

Cornia, Giovanni Andrea. "Poverty in Latin America in the Eighties: Extent, Causes and Possible Remedies." *Giornale degli Economists a Annals di* Economia, July-September 1994, 53(7-9), pp. 407-34.

Coulhon, T. and Mongin, Philippe. "Social Choice Theory in the Case of von Neumann-Morgenstern Utilities." *Social Choice and Welfare,* July 1989, 6(3), pp. 175-87.

Cowell, Frank A. *Measuring inequality,* 2nd Ed. London: Harvester Wheatsheaf, 1995.

Crocker, David. "Functioning and Capability: The Foundations of Sen's and Nussbaum's Development Ethic." *Political Theory,* November 1992, 20(4), pp. 584-612.

Dagum, Camilo and Zenga, Michele. *Income and wealth distribution, inequality and poverty.* Berlin: Springer-Verlag, 1990.

Dasgupta, Partha; Hammond, Peter J. and Maskin, Eric S. "Implementation of Social Choice Rules." *Review of Economic Studies,* April 1979, 46(2), pp. 181-216.

Dasgupta, Partha; Sen, Amartya K. and Starrett, David. "Notes on the Measurement of Inequality." *Journal of Economic Theory,* April 1973, 6(2), pp. 180-87.

d'Aspremont, Claude. "Axioms for Social Welfare Ordering," in Leonid Hurwicz, David Schmeidler, and Hugo Sonnenschein, eds., *Social goals and social organization.* Cambridge: Cambridge University Press, 1985, pp. 19-76.

d'Aspremont, Claude and Gevers, Louis. "Equity and Informational Basis of Collective Choice." Review *of Economic Studies,* June 1977, 44(2), pp. 199 -209.

d'Aspremont, Claude and Mongin, Philippe. "A Welfarist Version of Harsanyi's Aggregation Theorem." Center for Operations Research and Econometrics Discussion Paper No. 9763, Universite Catholique de Louvain, 1997.

Davidson, Donald. "Judging Interpersonal Interests," in Jon Elster and Aanund Hylland, eds., *Foundations of social choice theory.* Cambridge: Cambridge University Press, 1986, pp. 195-211.

Davis, Otto A.; DeGroot, Morris H. and Hinich, Melvin J. "Social Preference Orderings and Majority Rule." *Econometrica,* January 1972, 40(1), pp. 147-57.

Deaton, Angus *S. Microeconometric analysis for development policy: An approach from household surveys.* Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press (for the World Bank), 1995.

Deaton, Angus S. and Muellbauer, John. *Economics and consumer behaviour.* Cambridge: Cambridge University Press, 1980.

Deaton, Angus S. and Muellbauer, John. "On Measuring Child Costs: With Applications to Poor Countries." *Journal of Political Economy,* August 1986, 94(4), pp. 720-44.

Deb, Rajat. "On Constructing Generalized Voting Paradoxes." *Review of Economic Studies,* June 1976, 43(2), pp. 347-51.

Deb, Rajat. "On Schwartz's Rule." *Journal of Economic Theory,* October 1977, *16(1),* pp. 103-10. . "Waiver, Effectivity and Rights as Game

Forms." *Economica,* May 1994, *16(242),* pp. 16778.

de Jasay, Anthony and Kliemt, Hartmut. "The Paretian Liberal, His Liberties and His Contracts." *Analyse & Kritik,* September 1996, 18(1), pp. 126-47.

Denieolo, Vincenzo. "Independent Social Choice Correspondences Are Dictatorial." *Economics Letters,* 1985, 19, pp. 9-12.

Desai, Meghnad. *Poverty, famine and economic development.* Aldershot, U.K.: Elgar, 1995.

Deschamps, Robert and Gevers, Louis. "Leximin and Utilitarian Rules: A Joint Characterization." *Journal of Economic Theory,* April 1978, *17(2),* pp. 143-63.

Dodgson, C. L. (Carroll, Lewis). *Facts, figures, and fancies, relating to the elections to the Hebdomadal Council, the offer of the Clarendon Trustees, and the proposal to convert the parks into cricket grounds.* Oxford: Parker, 1874.

Dodgson, C. L. (Carroll, Lewis). *The principles of parliamentary representation.* London: Harrison and Sons, 1884.

Dreze, Jean and Sen, Amartya. *Hunger and public action.* Oxford: Oxford University Press, 1989.

Dreze, Jean and Sen, Amartya. *Economic development and social opportunity.* Delhi; New York: Oxford University Press, 1995.

Dreze, Jean and Sen, Amartya, eds. *Political economy of hunger,* Vols. I-3. Oxford: Oxford University Press, 1990.

Dreze, Jean and Sen, Amartya. *Indian development: Selected regional perspectives.* Delhi; New York: Oxford University Press, 1997.

D'Souza, Frances, ed. *Starving in silence: A report on famine and censorship.* London: International Centre on Censorship, 1990.

Dutta, Bhaskar. "On the Possibility of Consistent Voting Procedures." *Review of Economic Studies,* April 1980, 47(3), pp. 603-16.

Dutta, Bhaskar. "Reasonable Mechanisms and Nash Implementation," in Kenneth J. Arrow, Amartya K. Sen, and Kotaro Suzumura, eds., *Social choice reexamined,* Vol. 2. New York: St. Martin's Press, 1997, pp. 3-23.

Dutta, Bhaskar and Pattanaik, Prasanta K. "On Nicely Consistent Voting Systems." *Econometrica,* January 1978, 46(1), pp. 163-70.

Dworkin, Ronald. "What Is Equality? Part 1: Equality of Welfare" and "What Is Equality? Part 2: Equality of Resources." *Philosophy and Public Affairs,* Fall 1981, *10(4),* pp. 283-345.

Edgeworth, Francis *T. Mathematical psychics: An essay on the application of mathematics to the moral sciences.* London: Kegan Paul, 1881.

Elster, Jon and Hylland, Aanund, eds. *Foundations of social choice theory.* Cambridge: Cambridge University Press, 1986.

Elster, Jon and Roemer, John, eds. *Interpersonal comparisons of well-being.* Cambridge: Cambridge University Press, 1991.

Erikson, Robert and Aberg, Rune. *Welfare in transition: A survey of living conditions in Sweden, 1968-1981.* Oxford: Oxford University Press, 1987.

Feldman, Alan M. *Welfare economics and social choice theory.* Boston: Martinus Nijhoff, 1980. Ferejohn, John A. and Grether, David M. "On a Class of Rational Social Decision Procedures." *Journal of Economic Theory,* August 1974, 8(4), pp. 471- 82.

Fine, Ben J. "A Note on `Interpersonal Aggregation and Partial Comparability' ." *Econometrica,* January 1975a, 43(1), pp. 173-74.

Fine, Ben J. "Individual Liberalism in a Paretian Society." *Journal of Political Economy,* December 1975b, 83(6), pp. 1277-81.

Fishburn, Peter C. *The theory of social choice.* Princeton, NJ: Princeton University Press, 1973.

Fishburn, Peter C. "On Collective Rationality and a Generalized Impossibility Theorem." *Review of Economic Studies,* October 1974, *41(4),* pp. 445-57.

Fisher, Franklin M. "Income Distribution, Value Judgments and Welfare." *Quarterly Journal of Economics,* August 1956, 70, pp. 380-424.

Fisher, Franklin M. "Household Equivalence Scales and Interpersonal Comparisons." *Review of Economic Studies,* July 1987, 54(3), pp. 519-24.

Fisher, Franklin M. "Household Equivalence Scales: Reply." *Review of Economic Studies,* April 1990, *57(2),* pp. 329 -30.

Fleurbaey, Marc and Gaertner, Wulf. "Admissibility and Feasibility in Game Form." *Analyse & Kritik,* September 1996, 18(1), pp. 54-66.

Folbre, Nancy. *Who pays for the kids: Gender and the structure of constraint.* New York, Routledge, 1995.

Foley, Duncan. "Resource Allocation and the Public Sector." *Yale Economic Essays,* Spring 1967, 7(1), pp. 73-76.

Foster, James. "On Economic Poverty: A Survey of Aggregate Measures." *Advances in Econometrics,* 1984, 3, pp. 215-51.

Foster, James; Greer, Joel and Thorbecke, Erik. "A Class of Decomposable Poverty Mea,~ures." *Econometrica,* May 1984, 52(3), pp. 761-66.

Foster, James and Sen, Amartya K. "On Economic Inequality After a Quarter Century"; annexe in Sen (1997c).

Foster, James and Shorrocks, Anthony F. "Poverty Orderings." *Econometrica,* January 1988, 56(1), PP~ 173-77.

Gaertner, Wulf. "An Analysis and Comparison of Several Necessary and Sufficient Conditions for Transitivity Under the Majority Decision Rule," in Jean-Jacques Laffont, ed., *Aggregation and revelation of preferences.* Amsterdam: North-Holland, 1979, pp. 91-112.

Gaertner, Wulf. "Equity- and Inequity-type Borda Rules." *Mathematical Social Sciences,* April 1983, 4(2), pp. 137-54.

Gaertner, Wulf. "Domain Conditions in Social Choice Theory." Mimeo, University of Osnabruck, Germany, 1998.

Gaertner, Wulf and Kriiger, Lorenz. "Self-Supporting Preferences and Individual Rights: The Possibility of a Paretian Libertarianism." *Economica,* February 1981, 48(189), pp. 17-28.

Gaertner, Wulf and Kriiger, Lorenz. "Alternative Libertarian Claims and Sen's Paradox." *Theory and Decision,* 1983, *I5,* pp. 211-30.

Gaertner, Wulf; Pattanaik, Prasanta K. and Suzumura, Kotaro. "Individual Rights Revisited." *Economics,* May 1992, *59(234),* pp. 161-78.

Gardenfors, Peter. "Rights, Games and Social Choice." *Nous,* September 1981, 15(3), pp. 341-56.

Geanakopolous, John. "'Three Brief Proofs of Arrow's Impossibility Theorem." Cowles Foundation Discussion Paper No. 1128, Yale University, 1996.

Gehrlein, William V. "Condorcet's Paradox." *Theory and Decision,* June 1983, *15(2),* pp. 161-97.

Gevers, Louis. "On Interpersonal Comparability and Social Welfare Orderings." *Econometrica,* January 1979, 47(1), pp. 75-89.

Ghai, Dharam; Khan, Azizur R.; Lee, E. and Alfthan, T. A. *The basic needs approach to development.* Geneva: International Labour Organization, 1977.

Gibbard, Allan F. "Manipulation of Voting Schemes: A General Result." *Econometrica,* July 1973, 41(4), pp. 587-601.

Gibbard, Allan F. "Interpersonal Comparisons: Preference, Good, and the Intrinsic Reward of a Life," in Jon Elster and Aanund Hylland, eds., *Foundations of social choice theory.* Cambridge: Cambridge University Press, 1986, pp. 165-93.

Goodin, Robert. *Reasons for welfare.* Princeton: Princeton University Press, 1988.

Granaglia, Elena. "Piu o Meno Equaglianza di Risorse? Un Falso Problema per le Politiche Sociali." *Giornale degli Economisti a Annali di Economia,* July-September 1994, *53(?-9),* pp. 349-66.

Granaglia, Elena. "Two Questions to Amartya Sen." *Notizie di Paliteia,* 1996, 12(43-44), pp. 31-35.

Grandmont, Jean-Michel. "Intermediate Preferences and the Majority Rule." *Econometrica,* March 1978, 46(2), pp. 317-30.

Grant, James P. *Disparity reduction rates in social indicators.* Washington, DC: Overseas Development Council, 1978.

Green, Jerry and Laffont, Jean-Jacques. *Incentives in public decision-making.* Amersterdam, North-Holland, 1979.

Grether, David M. and Plott, Charles R. "Nonbinary Social Choice: An Impossibility Theorem." *Review of Economic Studies,* January 1982, 49(1), pp. 143-50.

Griffin, Keith and Knight, John, eds. *Human development and international development strategy for the 1990s.* London: Macmillan, 1990.

Groves, Ted and Ledyard, John. "Optimal Allocation of Public Goods: A Solution to the `Free Rider' Problem." *Econometrica,* July 1977, *45(4),* pp. 783-809.

Guinier, Lani. *The tyranny of the majority: Fundamental fairness in representative democracy.* New York: Free Press, 1991.

Hamlin, Alan and Pettit, Phillip, eds. *The good polity: Normative analysis of the state.* Oxford: Blackwell, 1989.

Hammond, Peter J. "Equity, Arrow's Conditions, and Rawls' Difference Principle." *Econometrica,* July 1976, 44(4), pp. 793-804.

Hammond, Peter J. "Dual Interpersonal Comparisons of Utility and the Welfare Economics of Income Distribution." *Journal of Public Economics,* February 1977, 7(1), pp. 51-71.

Hammond, Peter J. "Liberalism, Independent Rights, and the Pareto Principle," in L. J. Cohen, J. Los, H. Pfeiffer, and K.-P. Podewski, eds., *Logic, methodology, and the philosophy of* science, Vol. 6. Amsterdam: North-Holland, 1982, pp. 217-43.

Hammond, Peter J. "Welfare Economics," in George R. Feiwel, ed., *Issues in contemporary microeconomics and welfare.* Albany: State University of New York Press, 1985, pp. 405-34.

Hammond, Peter J. "Game Forms versus Social Choice Rules as Models of Rights," in Kenneth J. Arrow, Amartya K. yen, and Kotaro Suzumura, eds., *Social choice re-examined,* Vol. 2. New York: St Martin's Press, 1997, pp. 82-95.

Hansson, Bengt. "Choice Structures and Preference Relations." *Synthese,* October 1968, 18(4), pp. 443-58.

Hansson, Bengt. "Group Preferences." *Econometrica,* January 1969a, 37(1), pp. 50-54.

Hansson, Bengt. "Voting and Group Decision Functions." *Synthese,* December 1969b, 20(4), pp. 526-37.

Hansson, Bengt. "The Existence of Group Preferences." *Public Choice,* Winter 1976, 28(28), pp. 89-98. Haq, Mahbub ul. *Reflections on human development.* New York: Oxford University Press, 1995.

Harriss, Barbara. "The Intrafamily Distribution of Hunger in South Asia," in Jean Dreze and Amartya Sen, eds., *The political economy of hunger.* Oxford: Oxford University Press, 1990, pp. 351-424.

Harsanyi, John C. "Cardinal Welfare, Individualist Ethics, and Interpersonal Comparisons of Utility." *Journal of Political Economy,* August 1955, *63(3),* pp. 309-21.

Hayek, Friedrich A. *The constitution of liberty.* London: Routledge, 1960.

Heller, Walter P.; Stan, Ross M. and Starrett, David A., eds. *Social choice and public decision making: Essays in honor of Kenneth J. Arrow,* Vol. 1. Cambridge: Cambridge University Press, 1986.

Hossain, Iftekhar. *Poverty as capability failure.* Helsinki: Swedish School of Economics, 1990.

Human Rights Watch. *Indivisible human rights: The relationship between political and civil rights to survival, subsistence, and poverty.* New York: Human Rights Watch, 1992.

Hurwicz, Leo; Schmeidler, David and Sonnenschein, Hugo, eds. *Social goals and social organization.* Cambridge: Cambridge University Press, 1985.

Inada, Ken-ichi. "fhe Simple Majority Decision Rule." *Econometrica,* July 1969, 37(3), pp. 490-506.

. "Majority Rule and Rationality." *Journal of Economic Theory,* March 1970, 2(1), pp. 2740.

Jorgenson, Dale W. "Aggregate Consumer Behavior and the Measurement of Social Welfare." *Econometrica,* September 1990, 58(5), pp. 1007-40.

Jorgenson, Dale W.; Lau, Lawrence and Stoker, Thomas. "Welfare Comparison under Exact Aggregation." *American Economic Review,* May 1980 *(Papers and Proceedings),* 70(2), pp. 268-72.

Kakwani, Nanak. "Welfare Measures: An International Comparison." *Journal of Development Economics,* February 1981, 8(1), pp. 21-45.

. "Issues in Measuring Poverty." *Advances in Econometrics,* 1984, 3, pp. 253-82.

Kalai, Ehud and Muller, E. "Characterization of Domains Admitting Nondictatorial Social Welfare Functions and Nonmanipulable Voting Rules." *Journal of Economic Theory,* December 1977, 16(2), pp. 457-69.

Kanbur, Ravi. "The Measurement and Decomposition of Inequality and Poverty," in Frederick van der Ploeg, ed., *Mathematical methods in economics.* New York: Wiley, 1984, pp. 403-32.

Kanbur, Ravi. "Children and Intra-Household Inequality: A Theoretical Analysis," in Kaushik Basu, Prasanta K. Pattanaik, and Kotaro Suzumura, eds., *Choice, welfare, and development: A festschrift in honour of Amartya K. Sen.* Oxford: Oxford University Press, 1995, pp. 242-52.

Kanbur, Ravi and Haddad, Lawrence. "How Serious Is the Neglect of Intrahousehold Inequality?" *Economic Journal,* September 1990,*100(402),* pp. 866-81.

Kanger, Stig. "On Realization of Human Rights." *Acta Philosophica Fennica,* May 1985, 38, pp. 71-78.

Kapteyn, Arie and van Praag, Bernard M. S. "A New Approach to the Construction of Family

Equivalent Scales." *European Economic Review,* May 1976, 7(4), pp. 313-35.

Kelly, Jerry S. "Voting Anomalies, the Number of Voters, and the Number of Alternatives." *Econometrica,* March 1974a, 42(2), pp. 239-51.

Kelly, Jerry S. "Necessity Conditions in Voting Theory." *Journal of Economic Theory,* June 1974b, 8(2), pp. 149-60.

Kelly, Jerry S. *Arrow impossibility theorems.* New York: Academic Press, 1978.

Kelly, Jerry S. *Social choice theory: An introduction.* Berlin: Springer-Verlag, 1987.

Kelsey, David. "Acyclic Choice without the Pareto Principle." *Review of Economic Studies,* October 1984a, 51(4), pp. 693-99.

Kelsey, David. "The Structure of Social Decision Functions." *Mathematical Social Sciences,* December 1984b, 8(3), pp. 241-52.

Kirman, Alan P. and Sondermann, Dieter. "Arrow's Theorem, Many Agents, and Invisible Dictators." *Journal of Economic Theory,* October 1972, 5(2), pp. 267-77.

Klasen, Stephan. "Missing Women Reconsic~red." *World Development,* July 1994, 22(7), pp. 1051-71. Kliemt, Hartmut. "Das Paradox des Liberalismus-eine Einfuhrung." *Analyse & Kritik,* September 1996, 18(1), pp. 1-19.

Knight, Frank. *Freedom and reform: Essays in ecanomic and social philosophy.* New York: Harper, 1947; republished, Indianapolis, IN: Liberty, 1982.

Kolm, Serge-Christophe. "The Optimum Production of Social Justice," in J. Margolis and H. Guitton, eds., *Public economics.* New York: Macmillan, 1969, pp. 145-200.

Kynch, Jocelyn and Sen, Amartya K. "Indian Women: Well-Being and Survival." *Cambridge Journal of Economics,* September-December 1983, 7(3-4), pp. 363-80.

Laffont, Jean-Jacques, ed. *Aggregation and revelation of preference.* Amsterdam: North-Holland, 1979.

Laffont, Jean-Jacques and Maskin, Eric. ` `The Theory of Incentives: An Overview," in Werner Hildenbrand, ed., *Advances in economic theory.* Cambridge: Cambridge University Press, 1982, pp. 31-94.

Le Breton, Michel and Weymark, John. "An Introduction to Arrovian Social Welfare Functions in the Economic and Political Domains," in Norman Schofield, ed., *Collective decision-making: Social choice and political economy.* Boston: Kluwer, 1996.

Levi, Isaac. *Hard choices.* Cambridge: Cambridge University Press, 1986.

Levin, Jonathan and Nalebuff, Barry. "An Introduction to Vote-Counting Schemes." *Journal of Economic Perspectives,* Winter 1995, 9(1), pp. 3-26.

Little, Ian. A *critique of welfare economics,* 2nd Ed. Oxford: Oxford University Press, 1957. Majumdar, Tapas. "A Note on Arrow's Postulates for Social Welfare Function-A Comment." *Journal of Political Economy,* July/August 1969, Pt. I, 77(4), pp. 528-31.

Little, Ian. "Amartya Sen's Algebra of Collective Choice." *Sankhya,* December 1973, Series B, *35(4),* pp. 533-42.

Marshall, Alfred. *Principles of economics.* London: Macmillan, 1890; 9th Ed., 1961.

Martinetti, Enrica Chiappero. "A New Approach to Evaluation of Well-Being and Poverty by Fuzzy Set Theory." *Giornale degli Economisti a Annali di Economia,* July-September 1994, *53(7-9),* pp. 367- 88.

Martinetti, Enrica Chiappero. "Standard of Living Evaluation Based on Sen's Approach: Some Methodological Suggestions." *Notizie di Politeia,* 1996, 12(43-44), pp. 37-53.

Mas-Colell, Andreu and Sonnenschein, Hugo. "General Possibility Theorems for Group Decisions." *Review of Economic Studies,* April 1972, 39(2), pp. 185-92.

Maskin, Eric S. "Social Welfare Functions on Restricted Domain." Mimeo, Harvard University, 1976a.

Maskin, Eric S. "On Strategyproofness and Social Welfare Functions When Preferences Are Restricted." Mimeo, Darwin College, and Harvard University, 1976b.

Maskin, Eric S. "A Theorem on Utilitarianism." *Review of Economic Studies,* February 1978, *45(1),* pp. 9396.

Maskin, Eric S. "Decision-Making Under Ignorance with Implications for Social Choice." *Theory and Decision,* September 1979, *I l (3),* pp. 319-37.

Maskin, Eric S. "The Theory of Implementation in Nash Equilibrium: A Survey," in Leonid Hurwicz, David Schmeidler, and Hugo Sonnenschein, eds., *Social goals and social organization: Essays in memory of Elisha Pazner.* Cambridge: Cambridge University Press, 1985, pp. 173-204.

Maskin, Eric S. "Majority Rule, Social Welfare Functions, and Game Forms," in Kaushik Basu, Prasanta K. Pattanaik, and Kotaro Suzumura, eds., *Choice, welfare, and development: A festschrift in honour of Amartya K Sen.* Oxford: Oxford University Press, 1995, pp. 100-09.

Maskin, Eric and Sjostrom, Tomas. "Implementation Theory." Mimeo, Harvard University, 1999.

Matsumoto, Yasumi. "Non-binary Social Choice: Revealed Preference Interpretation." *Economica,* May 1985, 52(26), pp. 185-94.

McKelvey, Richard D. "General Conditions for Global Intransitivities in Formal Voting Models." *Econometrica,* September 1979, 47(5), pp. 1085-112.

McLean, Ian. "The Borda and Condorcet Principles: Three Medieval Applications." *Social Choice and Welfare,* 1990, 7(2), pp. 99-108.

Mill, John Stuart. *On liberty.* London: Parker, 1859; republished, London: Harmondsworth, 1974.

Mirrlees, James A. ""The Economic Uses of Utilitarianism," in Amartya K. Sen and Bernard Williams, eds., *Utilitarianism and beyond.* Cambridge: Cambridge University Press, 1982, pp. 63-84.

Monjardet, Bernard. "Duality in the Theory of Social Choice," in Jean-Jacques Laffont, ed., *Aggregation and revelation of preferences.* Amsterdam: North-Holland, 1979, pp. 131-43.

Monjardet, Bernard. "On the Use of Ultrafilters in Social Choice Theory," in Prasanta K. Pattanaik and Maurice Salles, eds., *Social choice and welfare.* Amsterdam: North-Holland, 1983.

Morris, Morris *D. Measuring the conditions of the world's poor.* Oxford: Pergamon Press, 1979.

Moulin, Herve. *The strategy of social choice.* Amsterdam: North-Holland, 1983.

Moulin, Herve. *Cooperative microeconomics.* Princeton, NJ: Princeton University Press, 1995.

Moulin, Herve and Thomson, William. "Axiomatic Analyses of Resource Allocation Problems," in Kenneth J. Arrow, Amartya K. Sen, and Kotaro Suzumura, eds., *Social choice re-examined,* Vol. 1. New York: St. Martin's Press, 1997, pp. 101-20.

Mueller, Dennis C. *Public Choice 11.* Cambridge: Cambridge University Press, 1989.

Mueller, Dennis C. "Constitutional and Liberal Rights." Ana*lyse & Kritik,* September 1996, 18(1), pp. 96-117.

Nehring, Klaus and Puppe, Clemens. "On the Multipreference Approach to Evaluating Opportunities." *Social Choice and Welfare,* 1999, *16(1),* pp. 41-64.

Nicholson, Michael B. "Conditions for the `Voting Paradox' in Committee Decisions." *Metroeconomica,* January-August 1965, 17(1-2), pp. 2944.

Noziek, Robert. *Anarchy, state and utopia.* New York: Basic Books, 1974.

Nussbaum, Martha. "Nature, Function, and Capability: Aristotle on Political Distribution." *O.~ford Studies in Ancient Philosophy,* 1988, Supp., pp. 145-84.

Nussbaum, Martha and Glover, Jonathan, eds. *Women, culture, and development: A study of human capahilities.* Oxford: Clarendon Press, 1995.

Nussbaum, Martha and Sen, Amartya K., eds. *The quality of life.* Oxford: Oxford University Press, 1993.

Osmani, Siddiqur R. *Economic inequality and group welfare.* Oxford: Oxford University Press, 1982.

Osmani, Siddiqur R. "The Entitlement Approach to Famine: An Assessment," in Kaushik Basu, Prasanta K. Pattanaik, and Kotaro Suzumura, eds., *Choice, welfare, and development: A festschrift in honour of Amartya K. Sen.* Oxford: Oxford University Press, 1995, pp. 253-94.

Parks, Robert P. "Further Results on Path Independence, Quasitransitivity, and Social Choice." *Public Choice,* Summer 1976a, 26(26), pp. 75-87.

Parks, Robert P. "An Impossibility Theorem for Fixed Preferences: A Dictatorial Bergson-Samuelson Welfare Function." *Review of Economic Studies,* October 1976b, 43(3), pp. 447-50.

Pattanaik, Prasanta K. *Voting and collective choice.* London: Cambridge University Press, 1971.

Pattanaik, Prasanta K. "On the Stability of Sincere Voting Situations." *Journal of Economic Theory,* December 1973, 6(6), pp. 558-74.

Pattanaik, Prasanta K. *Strategy and group choice.* Amsterdam: North-Holland, 1978.

Pattanaik, Prasanta K. "The Liberal Paradox: Some Interpretations When Rights Are Represented as Game Forms." *Analyse & Kritik,* September 1996, 18(1), pp. 38-53.

Pattanaik, Prasanta K. "On Modelling Individual Rights: Some Conceptual Issues," in Kenneth J. Arrow, Amartya K. Sen, and Kotaro Suzumura, eds., *Social choice re-examined,* Vol. 2. New York: St. Martin's Press, 1997, pp. 100-28.

Pattanaik, Prasanta K, and Salles, Maurice, eds. *Social choice and welfare.* Amsterdam: North-Holland, 1983.

Pattanaik, Prasanta K. and Sengupta, Manimay. "Conditions for Transitive and Quasi-Transitive Majority Decisions." *Economica,* November 1974, 41(164), pp. 414 -23.

Pattanaik, Prasanta K. and Sengupta, Manimay. "Restricted Preferences and Strategy-Proofness of a Class of Group Decision Functions." *Review of Economic Studies,* October 1980, 47(5), pp. 965-73.

Pazner, Elisha A. and Schmeidler, David. "A Difficulty in the Concept of Fairness." *Review of Economic Studies,* July 1974, 41(3), pp. 441-43.

Peleg, Bezalel. "Consistent Voting Systems." *Econometrica,* January 1978, 46(I), pp. 153-62.

Peleg, Bezalel. *Game theoretic analysis of voting in committees.* Cambridge: Cambridge University Press, 1984.

Phelps, Edmund S., ed. *Economic justice.* Harmondsworth, U.K.: Penguin, 1973.

Pigou, Arthur C. *The economics of welfare.* London: Macmillan, 1920.

Plott, Charles R. "A Notion of Equilibrium and Its Possibility under Majority Rule." *American Economic Review,* September 1967, 57(4), pp. 787-806.

Plott, Charles R. "Path Independence, Rationality, and Social Choice." *Econometrica,* November 1973, 41(6), pp. 1075-91.

Plott, Charles R. "Axiomatic Social Choice Theory., An Overview and Interpretation." *American Journal of Political Science,* August 1976, 20(3), pp. 51196.

Pollak, Robert A. "Welfare Comparisons and Situation Comparison." *Journal of Econometrics,* October-November 1991, 50(1-2), pp. 31-48.

Pollak, Robert and Wales, Terence J. "Welfare Comparisons and Equivalence Scales." *American Economic Review,* May 1979 *(Papers and Proceedings), 69(2),* pp. 216-2I.

Rae, Douglas W. "Using District Magnitude to Regulate Political Party Competition." *Journal of Economic Perspectives,* Winter 1995, 9(I), pp. 65-75.

Rangarajan, L. N., ed. *The Arthasastra.* New Delhi, India: Penguin Books, 1987.

Ravallion, Martin. *Markets and famines.* Oxford: Oxford University Press, 1987.

Ravallion, Martin. *Poverty comparisons.* Chur, Switzerland: Harwood, 1994.

Ravallion, Martin. "Household Vulnerability to Aggregate Shocks: Differing Fortunes of the Poor in Bangladesh and Indonesia," in Kaushik Basu, Prasanta K. Pattanaik, and Kotaro Suzumura, eds., *Choice, welfare, and development: A festschrift in honour of Amartya K. Sen.* Oxford: Oxford University Press, 1995, pp. 295-312.

Rawls, John. A *theory of justice.* Cambridge, MA: Harvard University Press, 1971.

Razavi, Shahrashoub. "Excess Female Mortality: An Indicator of Female Subordination? A Note Drawing on Village-Level Evidence from Southeastern Iran." *NotiZie di Politeia,* 1996, 12(43-44), pp. 79-95.

Red Cross and Red Crescent Societies, International Federation of. *World disasters report 1994.* Dordrecht: Martinus Nijhoff, 1994.

Riley, Jonathan. *Liberal utilitarianism: Social choice theory and J. S. Mill's philosophy.* Cambridge: Cambridge University Press, 1987.

Robbins, Lionel. "Interpersonal Comparisons of Utility: A Comment." *Economic Journal,* December 1938, 48(192), pp. 635-41.

Roberts, Kevin W. S. "Possibility Theorems with Interpersonally Comparable Welfare Levels." Re*view of Economic Studies,* January 1980a, *47(2),* pp. 409-20.

Roberts, Kevin W. S. "Interpersonal Comparability and Social Choice Theory." *Review of Economic Studies,* January 1980b, 47(2), pp. 421-39.

Roberts, Kevin W. S. "Valued Opinions or Opiniated Values: The Double Aggregation Problem," in Kaushik Basu, Prasanta K. Pattanaik, and Kotaro Suzumura, eds., *Choice, welfare, and development: A festschrift in honour of Amartya K Sen.* Oxford: Oxford University Press, 1995, pp. 141-67.

Roemer, John. A *general theory of exploitation and class.* Cambridge, MA: Harvard University Press, 1982.

Roemer, John. *Theories of distributive justice.* Cambridge, MA: Harvard University Press, 1996.

Rothschild, Michael and Stiglitz, Joseph E. "Some Further Results on the Measurement of Inequality." *Journal of Economic Theory,* April 1973, 6(2), pp. 188-204.

Rowley, Charles *K. Liberty and the state.* Aldershot, U.K.: Elgar, 1993.

Salles, Maurice. "A General Possibility Theorem for Group Decision Rules with Pareto-Transitivity." *Journal of Economic Theory,* August 1975, *Il (1),* pp. 110-18.

Samuelson, Paul *A. Foundations of economic analysis.* Cambridge, MA: Harvard University Press, 1947.

Satterthwaite, Mark A. "Strategy-Proofness and Arrow's Conditions: Existence and Correspondence Theorems for Voting Procedures and Social Welfare Functions." *Journal of Economic Theory,* April 1975, 10(2), pp. 187-217.

Schmeidler, David and Sonnenschein, Hugo F. "Two Proofs of the Gibbard-Satterthwaite Theorem on the Possibility of a Strategy-Proof Social Choice Function," in H. W. Gottinger and W. Leinfeller, eds., *Decision theory and social ethics: Issues in social choice.* Dordrecht: Reidel, 1978, pp. 227-34.

Schofield, Norman J. "General Instability of Majority Rule." *Review of* Economic *Studies,* October 1983, SO(4), pp. 695-705.

Schofield, Norman J.ed. *Collective decision-making: Social choice and political economy.* Boston: Kluwer, 1996.

Schokkaert, Erik and Van Ootegern, Luc. "Sen's Concept of the Living Standard Applied to the Belgian Unemployed." *Recherches Economiques de* Louvain, 1990, 56(3-4), pp. 429-50.

Schwartz, Thomas. "On the Possibility of Rational Policy Evaluation." *Theory and Decision,* October 1970, 1(1), pp. 89-106.

Schwartz, Thomas. "Rationality and the Myth of the Maximum." *Nous,* May 1972, 6(2), pp. 97-117.

Schwartz, Thomas. *The logic of collective choice.* New York: Columbia University Press, 1986.

Scitovsky, Tibor. *The joyless economy.* Oxford: Oxford University Press, 1976.

Seidl, Christian. "On Liberal Values." *Zeitschrc; ft fi~ir Nationalokonomie,* May 1975, *35(3--4),* pp. 257-92.

Seidl, Christian. "Poverty Measurement: A Survey," in Dieter Bos, Manfred Rose, and Christian Seidl, eds., *Welfare and efficiency in public economics.* Berlin: Springer-Verlag, 1988, pp. 71-147.

Seidl, Christian. "Foundations and Implications of Rights," in Kenneth J. Arrow, Amartya K. Sen, and Kotaro Suzumura, eds., *Social choice re-examined,* Vol. 2. New York: St. Martin's Press, 1997, pp. 53-77.

Sen, Amartya K. "Preferences, Votes and the Transitivity of Majority Decisions." *Review of Economic Studies,* April 1964, 31(2), pp. 163-65.

Sen, Amartya K. "A Possibility Theorem on Majority Decisions." *Econometrica,* April 1966, *34(2),* pp. 49109.

Sen, Amartya K. "Quasi-Transitivity, Rational Choice and Collective Decisions." *Review of Economic Studies,* July 1969, 36(3), pp. 381-93.

Sen, Amartya K. *Collective choice and social welfare.* San Francisco, CA: Holden-Day, 1970a.

Sen, Amartya K. "The Impossibility of a Paretian Liberal." *Journal of Political Economy,* January-February 1970b, 78(1), pp. 152-57; reprinted in Sen (1982a).

Sen, Amartya K. "Interpersonal Aggregation and Partial Comparability." *Econometrica,* May 1970c, 38(3), pp. 393-409; reprinted in Sen (1982a).

Sen, Amartya K. *On economic inequality.* Oxford: Oxford University Press, 1973a; Expanded Ed., 1997c.

Sen, Amartya K. "On the Development of Basic Income Indicators to Supplement the GNP Measure." *United Nations Economic Bulletin for* Asia *and the Far East,* September-December 1973b, 24(2-3), pp. 1-11.

Sen, Amartya K. "Behaviour and the Concept of Preference." *Economica,* 1973c, 40(1S9), pp. 241-59; reprinted in Sen (1982a).

Sen, Amartya K. "Choice, Orderings, and Morality," in S. Korner, ed., *Practical reason.* Oxford: Blackwell, 1974; reprinted in Sen (1982a).

Sen, Amartya K. "Real National Income." *Review of Economic Studies,* February 1976a, 43(1), pp. 19-39; reprinted in Sen (1982a).

Sen, Amartya K. "Poverty: An Ordinal Approach to Measurement." *Econometrica,* March 1976b, 44(2), pp. 219-23; reprinted in Sen (1982a).

Sen, Amartya K. "Liberty, Unanimity and Rights." *Economica,* August 1976c, 43(171), pp. 217-45; reprinted in Sen (1982a).

Sen, Amartya K. "Social Choice Theory: A Re-examination." *Econometrica,* January 1977a, 45(1), pp. 53-89; reprinted in Sen (1982a).

Sen, Amartya K. "Starvation and Exchange Entitlements: A General Approach and Its Application to the Great Bengal Famine." *Cambridge Journal of Economics,* March 1977b, 1(1), pp. 33-59.

Sen, Amartya K. "On Weights and Measures: Informational Constraints in Social Welfare Analysis." *Econometrica,* October 1977c, *45(7),* pp. 1539-72; reprinted in Sen (1982a).

Sen, Amartya K. "Rational Fools: A Critique of the Behavioral Foundations of Economic Theory." *Philosophy and Public Affairs,* Summer 1977d, 6(4), pp. 317-44; reprinted in Sen (1982a).

Sen, Amartya K. "The Welfare Basis of Real Income Comparisons: A Survey." *Journal of Economic Literature,* March 1979a, *17(1),* pp. 1-45; reprinted in Sen (1984).

Sen, Amartya K. "Personal Utilities and Public Judgements: Or What's Wrong with Welfare Economics." *Economic Journal,* September 1979b, 89(3SS), pp. S37-S8; reprinted in Sen (1982x).

Sen, Amartya K. "Equality of What?" in S. McMurrin, ed., *Tanner lectures on human values,* Vol. 1. Salt Lake City, UT: University of Utah, 1980, pp. 195-220; reprinted in Sen (1982x).

Sen, Amartya K. *Poverty and famines: An essay on entitlement and deprivation.* Oxford: Oxford University Press, 1981.

Sen, Amartya K. *Choice, welfare and measurement.* Oxford: Blackwell, 1982a; Cambridge, MA: Harvard University Press, 1997.

Sen, Amartya K. "Rights and Agency." *Philosophy and Public Affairs,* Spring 1982b, *11(2), pp.* 113-32.

Sen, Amartya K. "Liberty and Social Choice." *Journal of Philosophy,* January 1983a, 80(1), pp. 5-28.

Sen, Amartya K. "Poor, Relatively Speaking." *Oxford Economic Papers,* July 1983b, *35(2),* pp. 153-69.

Sen, Amartya K. *Resources, values and development. Cam*bridge, MA: Harvard University Press, 1984.

Sen, Amartya K. *Commodities and capabilities.* Amsterdam: North-Holland, 198Sa.

Sen, Amartya K. "Well-being, Agency and Freedom: The Dewey Lectures 1984." *Journal of Philosophy,* April 198Sb, 82(4), pp. 169-221.

Sen, Amartya K. "Social Choice Theory," in Kenneth J. Arrow and Michael Intriligator, eds., *Handbook of mathematical economics,* Vol. III. Amsterdam: North-Holland, 1986a, pp. 1073-181.

Sen, Amartya K. "Information and Invariance in Normative Choice," in Walter P. Heller, Ross M. Starr, and David A. Starrett, eds., Essays *in honor of Kenne~ J. Arrow,* Vol. 1. Cambridge: Cambridge University Press, 1986b, pp. 29-SS.

Sen, Amartya K. "Gender and Cooperative Conflict," in Irene Tinker, ed., *Persistent inequalities.* New York: Oxford University Press, 1990, pp. 123-49.

Sen, Amartya K. *Inequality reexamined.* Cambridge, MA: Harvard University Press, 1992a.

Sen, Amartya K. "Minimal Liberty." *Economica,* May 1992b, *59(234),* pp. 139-60.

Sen, Amartya K. "Missing Women." *British Medical Journal,* March 1992c, *304(6827),* pp. 587-88.

Sen, Amartya K. "Internal Consistency of Choice." *Econometrica,* May 1993a, *61(3),* pp. 49S-S21.

Sen, Amartya K. "Capability and Well-being," in Martha Nussbaum and Amartya Sen, eds., *The quality of life.* Oxford: Oxford University Press, 1993b, pp. 30-53.

Sen, Amartya K. "Positional Objectivity." *Philosophy and Public Affairs,* Spring 1993c, 22(2), pp. 83-135.

Sen, Amartya K. "Well-Being, Capability and Public Policy," *Giornale degli Economisti a Annali di Economic,* July-September 1994, 53(7-9), pp. 333-47.

Sen, Amartya K. "Rationality and Social Choice." *American Economic Review,* March 199Sa, *85(1),* pp. 1-24.

Sen, Amartya K. "Environmental Evaluation and SocialChoice: Contingent Valuation and the Market Analogy." *Japanese Economic Review,* March 199Sb, 46(1), pp. 23-37.

Sen, Amartya K. "Rights: Formulation and Consequences." *Analyse* cP~ *Kritik,* September 1996a, 18, pp. 5370.

Sen, Amartya K. "Freedom, Capabilities and Public Action: A Response." *Notizie di Politeia,* 1996b, 12(4344), pp. 105-25.

Sen, Amartya K. "Maximization and the Act of Choice." *Econometrica,* July 1997a, *65(4),* pp. 745-80.

Sen, Amartya K. "Individual Preference as the Basis of Social Choice," in Kenneth J. Arrow, Amartya K. Sen, and Kotaro Suzumura, eds., *Social choice re-examined,* Vol. 2. New York: St. Martin's Press, 1997b.

Sen, Amartya K. *On economic inequality* [Expanded Ed., with a substantial annexe jointly with James Foster]. Oxford: Oxford University Press, 1997c.

Sen, Amartya K. *Development as freedom* [mimeo]; 1999a (forthcoming).

Sen, Amartya K. *Freedom, rationality and social choice: Arrow lectures and other essays* [mimeo]; 1999b (forthcoming).

Sen, Amartya K, and Pattanaik, Prasanta K. "Necessary and Sufficient Conditions for Rational Choice under Majority Decision." *Journal of Economic Theory,* August 1969, *I (2),* pp. 178-202.

Sengupta, Manimay. "Monotonicity, Independence of Irrelevant Alternatives and Strategy-Proofness of Social Decision Functions: ' *Review of Economic Studies,* January 1980a, 47(2), pp. 393-407.

Sengupta, Manimay. "The Knowledge Assumption in the Theory of Strategic Voting." *Econometrica,* July 1980b, 48(5), pp. 1301-04.

Shorrocks, Anthony F. "Inequality Decomposition by Population Subgroups." *Econometrica,* November 1984, 52(6), pp. 1369-85.

Shorrocks, Anthony. "Revisiting the Sen Poverty Index." *Econometrica,* September 1995, 63(S), pp. 1225-30.

Slesnick, Daniel T. "Empirical Approaches to the Measurement of Welfare." *Journal of Economic Literature,* December 1998, 36(4), pp. 2108-65.

Smith, Adam. An *inquiry into the wealth of nations.* London: W. Strahan and T. Cadell, 1776; republished, London: Home University, 1910.

Solow, Robert M. "Mass Unemployment as a Social Problem," in Kaushik Basu, Prasanta K. Pattanaik, and Kotaro Suzumura, eds., *Choice, welfare, and development: A festschrift in honour of Amartya K. Sen.* Oxford: Oxford University Press, 1995, pp. 313-21.

Starrett, David. *Foundations of public economics.* Cambridge: Cambridge University Press, 1988.

Steiner, Hillel. "Putting Rights in Their Place: An Appraisal of A. Sen's Work on Rights." *Recherches Economiques de Louvain,* 1990, 56(3-4), pp. 391-408.

Stewart, Frances. *Planning to meet basic needs.* London: Macmillan, 1985.

Strasnick, Stephen. "Social Choice and the Derivation of Rawls's Difference Principle." *Journal of Philosophy,* February 1976, *73(4),* pp. 85-99.

Streeten, Paul. "Basic Needs: Some Unsettled Questions." *World Development,* September 1984, 12(9), PP. 973-78.

Streeten, Paul (with Burki, S. J.; Haq, Mahbub ul; Hicks, Norman and Stewart, Frances). *First things first: Meeting basic needs in developing countries.* London: Oxford University Press, 1981.

Sugden, Robert. *The political economy of public choice.* New York: Wiley, 1981.

Sugden, Robert. "Liberty, Preference, and Choice." *Economics and Philosophy,* October 1985, 1(2), pp. 213-29.

Sugden, Robert. "Welfare, Resources, and Capabilities: A Review of *Inequality Reexamined* by Amartya Sen." *Journal of Economic Literature,* December 1993, 31(4), pp. 1947-62.

Suppes, Patrick. "Some Formal Models of Grading Principles." *Synthese,* December 1966, *16(3/4),* pp. 284-306.

Suzumura, Kotaro. "Rational Choice and Revealed Preference." *Review of Economic Studies,* February 1976a, 43(1), pp. 149-58.

Suzumura, Kotaro. "Remarks on the Theory of Collective Choice." *Economica,* November 1976b, *43(172),* pp. 381-90.

Suzumura, Kotaro. *Rational choice, collective decisions, and social welfare.* Cambridge: Cambridge University Press, 1983.

Suzumura, Kotaro. *Competition, commitment, and welfare.* Oxford: Oxford University Press, 1995.

Suzumura, Kotaro. "Welfare, Rights, and Social Choice Procedure: A Perspective." *Analyse & Kritik,* September 1996, 18(1), pp. 20-37.

Suzumura, Kotaro. "Interpersonal Comparisons of the Extended Sympathy Type and the Possibility of Social Choice," in Kenneth J. Arrow, Amartya K. Sen, and Kotaro Suzumura, eds., *Social choice re-examined,* Vol. 2. New York: St. Martin's Press, 1997, pp. 202-29.

Suzumura, Kotaro. "Consequences, Opportunities, and Procedures." *Social Choice and Welfare,* 1999, 16(1), pp. 17-40.

Svedberg, Peter. *Poverty and undernutrition: Theory and measurement.* Mimeo (study for WIDER);

Svensson, Lars-Gunnar. "Social Justice and Fair Distributions." *Lund Economic Studies,* 1977, *1 S.*

Svensson, Lars-Gunnar. "Equity Among Generations." *Econometrica,* July 1980, 48(5), pp. 1251-56.

Tideman, Nicolaus. "'The Single Transferable Vote." *Journal of Economic Perspectives,* Winter 1995, 9(1), pp. 27-38.

Tullock, Gordon. "The General Irrelevance of the General Possibility Theorem." *Quarterly Journal of Economics,* May 1967, 81(2), pp. 256-70.

United Nations Development Programme. (UNDP). *Human development report 1990.* New York: Oxford University Press, 1990.

van Hees, Martin. "Individual Rights and Legal Validity." *Analyse & Kritik,* September 1996, 18(1), pp. 81-95.

Van Parijs, Philippe. *Real freedom for all: What (if anything) can justify capitalism?* Oxford: Oxford University Press, 1995.

Varian, Hal. "Equity, Envy, and Efficiency," *Journal of Economic Theory,* September 1974, 9(1), pp. 63-91.

Varian, Hal. "Distributive Justice, Welfare Economics and a Theory of Justice." *Philosophy and Public Affairs,* Spring 1975, 4(3), pp. 223-47.

Vaughan, Megan. *The story of an African famine: Gender and famine in twentieth century Malawi.* Cambridge: Cambridge University Press, 1987.

Vickrey, William S. "Utility, Strategy, and Social Decision Rules." *Quarterly Journal of Economics,* November 1960, 74, pp. 507-35.

Ward, Benjamin. "Majority Voting and Alternative Forms of Public Enterprise," in Julius Margolis, ed., *The public economy of urban communities.* Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press, 1965, pp. 112-26.

Weber, Robert J. "Approval Voting." *Journal of Economic Perspectives,* Winter 1995, *9(1), pp. 39-49.*

Wilson, Robert. "Social Choice Without the Pareto Principle." *Journal of Economic Theory,* December 1972, S(3), pp. 478-86.

Wilson, Robert. "On the Theory of Aggregation." *Journal of Economic Theory,* February 1975, *10(1),* pp. 89-99.

Wriglesworth, John L. *Libertarian conflicts in social choice.* Cambridge: Cambridge University Press, 1985.

Young, H. Peyton. "Condorcet's Theory of Voting." *American Political Science Review,* Decet~ber 1988, 82(4), pp. 1231-44:

Young, H. Peyton. "Optimal Voting Rules: ' *Journal of Economic Perspectives,* Winter 1995, 9(1), pp. 51-64.

Young, H. Peyton ed. *Fair allocation.* Providence, RI: American Mathematical Society, 1985.

Gervai Pál - Trautmann László:

Ázsiai kultúra és információs társadalom

Napjainkban gazdaságpolitikai modellváltás zajlik. Az elmúlt időszakot jellemző neoliberalizmust "tömegbarátabb" szemlélet kezdi felváltani, a tömeges jólétet inkább szem előtt tartó gondolkodás. Ezt a váltást jelzi például Nyugat-Európában a szociáldemokrata pártok térnyerése vagy Észak-Amerikában a Demokrata Párt viszonylag tartós sikerei. A neoliberalizmussal szembeni elégedetlenség azonban eddig nem párosult "pozitív" elméleti válasszal, emiatt ez a gazdaságpolitikai modellváltás mindezidáig ellentmondásos módon játszódott le. Eszmeileg nem tisztázódott, hogy a szociáldemokrata értékrendet hogyan lehet tartósan összhangba hozni a hatékonysággal, hogyan lehet hosszú távon erkölcsi alapon politizálni a gazdaságban. Az erkölcs szerepe a gazdaságban mindig felveti az állami beavatkozás kérdését, annak módjait, szerkezetét. A neoliberális elmélet ezt alapjaiban tagadja a jóléti állam időszakára hivatkozva, amelyben - szerinte - az állam egyrészt hatékonytalanul, másrészt igazságtalanul avatkozott be a gazdaságba. Az elmúlt húsz év neoliberális gazdaságpolitikai sikerei, a reaganizmus és a thatcherizmus azt mutatja, hogy ebben a kritikában sok jogos elem volt. Így ma a szociáldemokrata pártoknak a jóléti állam időszakának politikai és elméleti örökségével is számot kell vetniük.

A jóléti állam gazdaságpolitikai erkölcsi tartalmának egyik legmaradandóbb megfogalmazása Franklin Delano Rooseveltheznek[1] kötődik, aki szerint meg kell teremteni az Egyesült Államokban és a világon mindenhol a „négy szabadság" elvét. Ez a szólásszabadság, a vallásszabadság, a nélkülözéstől való szabadság és a félelemtől való szabadság volt. Ezek az elvek kijelölték az állami beavatkozás célját: az egyetemes emberi szabadságjogok biztosításáért az államnak (illetve a közösségnek) felelősséget kell vállalnia. Az elvek közül gazdaságpolitikailag a legfontosabb a nélkülözéstől való szabadság volt. Ezen Roosevelt azt értette, hogy a másik három elv gyakorlása érdekében szükséges egy minimális jóléti szintet biztosítani mindenki

[1] Ld. F. D. Roosevelt (1946). Ezzel kapcsolatban irányadónak tekinthető Henry Kissinger (1997) munkájának megfelelő fejezete.

számára, mivel az éhség, a nélkülözés aláássa az emberi méltóságot. Minden gazdaságpolitikai eszközt ennek kell alárendelni. Ez a New Deal folyamán meg is történt és ugyanez a törekvés vezette a II. világháború utáni európai újjáépítést is, ahogy azt deklarálták is a Marshall-tervben. A roosevelti megfogalmazás - minden nagyszerűsége ellenére - egy súlyos elméleti problémát hordozott, olyat, ami később az európai szociáldemokrata pártoknak is számtalan gondot okozott. A gazdaságpolitika célját csupán a politikai és kulturális szabadság előfeltételeinek megteremtésében látta és nem tudta a szabadságot és a gazdaságot összhangba hozni egymással. A jóléti politika lényege egy meghatározott életszínvonal biztosítása maradt annak érdekében, hogy a politikában és a kultúrában az emberi képességek szabadon kibontakozhassanak, de elfeledkezett arról a szocialista hagyományról, hogy a szabadságot a termelésben is meg kell alapozni. Amennyiben a munkában, a termelő tevékenység folyamán nem lehet a szabadságot megvalósítani, annyiban korlátozott marad a szabadság általában is, hiszen az emberek élete kettészakad: a munkafolyamatban rabok maradnak, míg szabadidejükben szabadok lesznek.

Ezt az elméleti hibát a jóléti állam egész korszaka magán viselte: egyik oldalon lehetővé tette az önkifejezést a fogyasztásban, másik oldalon fenntartotta a futószalagot, a termelésben korlátozta a szabadságot. A fogyasztásban a szociáldemokrata erkölcsi értékrend megvalósítását célként tűzte ki, míg a termelésben erről lemondott. Ez a felemásság erkölcsi torzulásokat is okozott a szociáldemokráciában, a futószalag technológiájának, szemléletének fenntartása a szocialista eszmeiséggel való szakítást jelentette. Így a jóléti állam első határozott kritikája nem a szociáldemokrata pártok, hanem egy új nemzedék, az úgynevezett beatgeneráció részéről jelentkezett. Ők a fogyasztás szabadságát a termelés világára is át akarták vinni és ma már jól látszik, hogy ezen törekvésük eredménye az információs társadalom. Az információs társadalom ebből következően nem a kapitalizmus újabb szakasza, hanem alapvető szocialista célok megvalósításának technológiai formája. A számítástechnika előretörése lehetővé teszi az automatizációt, a monoton, fizikai munka alóli felszabadulást. A kommunikáció fejlődése pedig a közösség tagjai közötti hatékonyabb és gyorsabb együttműködést teremti meg, a szabad emberek szabad közösségének egyik gyakorlati megvalósítása. Ezek a vívmányok lehetővé teszik, hogy

az alkotó munka tömegméretekben uralkodóvá váljon, a munka ne csak szenvedés, hanem örömforrás is lehessen[2].

Mindezidáig azonban az információs társadalom eredményei csak egy viszonylag szűk körben váltak meghatározókká. A menedzserek, a felső politikai és gazdasági vezetés körében élvezhetőek az automatizáció és a globalizáció előnyei, a munka alóli felszabadulás és a világ kulturális átfogásának lehetősége. A társadalom jelenlegi kettészakadása elitre és tömegre nem az információs társadalom belső szükségszerűsége, sőt annak alapjaiban ellentmond. A kettészakadás oka sokkal inkább az a tudati-kulturális gát, ami az európai gondolkodást, azon belül is a szociáldemokrata eszmerendszert jellemzi. Ennek lényege az, amit fentebb már jeleztünk: az erkölcsi kategóriák összhangba hozása a munka világával, az alkotó munkák összefogásához szükséges kulturális formák, hagyományok megtalálása. A munka alóli tömeges felszabadulás ugyanis magában hordja a henyélés tömegessé válásának veszélyét, a jólét nagymértékű emelése csak akkor járható út, ha ez nem jár hatékonyságveszteséggel. Nem csak az tehát a jelenlegi gazdaságpolitikai probléma, hogy elegendő jövedelmet kell biztosítani az információs technológiák megvásárlásához, hanem az is, hogy az alkotó munkák erkölcsi ellenőrzését is meg kell oldani anélkül, hogy ez csorbítaná a szabadságot, az alapvető emberi jogokat.

Ez nem csak szűken vett gazdaságpolitikai, hanem általánosabb politikai-biztonságpolitikai kérdéseket is felvet. Nagy tömegek jólétének emelése ugyanis mindig magában hordta a populizmus veszélyét, sok esetben a kultúrálatlanságnak engedtek ilyenkor teret. A jóléti állam idején olyanok kezébe is adtak hatalmat, akik ezt éppen a kultúra elnyomására használták. A jólét időnként elvtelen emelése a középszerűség lázadásának lehetőségét teremtette meg a tehetségekkel szemben. A kispolgári irigység, az önzés ugyanúgy része volt a jóléti államnak, mint az éhségtől és a nélkülözéstől való mentesség. A neoliberalizmus középtávú sikerének oka többek között az ezzel szembeni fellépés volt. Ez azonban azzal a tanulsággal is jár, hogy a modern szociáldemokrácia a haladást csak a kultúrálódással összhangban alakíthatja ki, e nélkül visszaesne a populizmus hibájába. Itt szeretnénk tisztázni, hogy kultúrán az

[2] Ezt a problémát viszonylag részletesebben tárgyaljuk a Bevezetés az információs társadalomba (1999) című

emberi együttélés kereteit, normáit, kulturálódáson az egyre nagyobb méretű társadalom egybetartásához szükséges normák változását, fejlődését értjük. Az így értelmezett kultúra veti fel azt a kérdést, hogy hogyan, milyen társadalmi és gazdasági keretek között lehet legjobban mederben tartani a változásokat. És fordítva: melyek azok a hagyományok, amelyekre építve a leggyorsabb a növekedés. Hogyan lehet egyszerre tiszteletben tartani az önrendelkezést és ugyanakkor a mindennapi élet kultúráját emelni, a társadalomban szükségszerűen kialakuló kulturális hierarchiát elfogadtatni? Ennek megtalálásához úgy tűnik ma nem elég az európai eszmetörténet, az jelen pillanatban túlságosan terhelt a jóléti állam eszmei örökségével. Éppen ezért kell elméletileg és gyakorlatilag Ázsiához is fordulni, mert az ázsiai termelési mód képes volt viszonylag tartósan összhangba hozni az erkölcsöt és a hatékonyságot, nagy birodalmakat tudott hosszú távon fenntartani a tömeges létbiztonság keretei között. Ázsiában a kapitalizmus „hiánya" nem csak hátrány, ahogy ezt sokáig az európai eszmetörténetben felfogták, hanem a gondoskodás és az erkölcsi ellenőrzés tartós összhangja is. Nem a bizonytalanság és a nyomor volt ott a hatékonyság forrása, hanem az erkölcs egységesítő ereje. Ezt a kulturális hagyományt szintén adaptálni kell most Európára. A globalizáció az összes emberi civilizációs hagyomány szerves együttélését teszi szükségessé. Az amerikai kulturális „olvasztótégely" világméretű megvalósulásának korát éljük. A feladat fontosságát és időszerűségét mutatja az is, hogy az 1998. évi közgazdasági Nobel-díjat Amartya Sen, egy indiai közgazdász kapta. Sen természetesen a brit közgazdasági gondolkodáson iskolázódott, mégis inkább tarthatjuk az ázsiai kultúra közvetítőjének Európába, mint fordítva.

Az ázsiai termelési módról

Az ázsiai termelési mód fogalma hangsúlyosan először Marx munkásságában jelent meg és innen terjedt el később az európai eszmetörténetben. De semmiképpen nem ez volt az első hatás, amit Ázsia kulturálisan gyakorolt Európára. Kezdhetnénk Nagy Sándorral is a történetet, aki számára India meghódítása, Kelet és Nyugat kulturális

---

könyv 2. fejezetében.

egyesítése volt a cél. Később, a Római Birodalom folyamán a Kelettel kiépülő kapcsolatok egyre fontosabbakká váltak. Ezt jelzi, hogy Constatinus a kereszténység felvételével egyidejűleg a Birodalom központjának Konstantinápolyt jelöli ki. A Kelet- és Nyugat-római Birodalom bukása után, az egyházszakadással egyidejűleg mindkét részről fennmarad a törekvés a kulturális kapcsolatok kiépítésére, ápolására, aminek egyik, elég ellentmondásos jele a keresztes háborúk története. Ezt egészítik ki a kereskedelmi kapcsolatok, később a gyarmatosítás. Egyik sem vezethető vissza pusztán gazdasági okokra, hiszen ismert, hogy a Kelettel fenntartott kereskedelem végig deficites volt a középkori Európában. Szükségességét éppen ezért kulturális-politikai célokkal lehet csak magyarázni, az eszmei együttműködés fenntartása vezette a kereskedőket finanszírozó királyokat, egyházi vezetőket is.

Az újkorban ez csak annyiban változott meg, hogy a misszionáriusokat felváltották a kereskedők, a kultúrát tudatosabban bízták rá a gazdasági alrendszer szereplőire. Röviden érdemes utalni arra, hogy például a merkantilizmus korában a brit Kelet-Indiai Társaság számára India a kormányzás felelősségét is jelentette. A kereskedelmi önzést voltaképpen humanizálták, a távolsági kereskedők számára a politikai-bölcseleti szempontokat érzékelhetőbbé tették. Éppen ezért egyoldalúság a Társaság működésében csak kizsákmányolást látni, legalább annyira az indiai, illetve tágabban az ázsiai kultúra közvetítője is volt Nagy-Britannia, illetve Európa felé. Ez az eszmei hatás különösen akkor válik fontossá, amikor azokat a közgazdászokat vesszük szemügyre, akiket a Társaság támogatott. Egyikük, Thomas Robert Malthus éppen népesedési elméletéről ismert ma is, politikai gazdaságtanának középpontjában a nagy tömegekről való gondoskodás áll. A gabonakérdés, a föld, mint termelési tényező kiemelt szerepe nem csak az európai, hanem az ázsiai eszmetörténethez is köti anélkül, hogy különösebben részletezné írásaiban India szerepét. Hasonló összefüggést lehet megállapítani a Társaság által támogatott másik jelentős közgazdászról, John Stuart Millről. Mill szocializmus-felfogása, elosztás és termelés szembeállítása közeli rokonságban áll a korabeli ázsiai termelési viszonyokkal. A faluközösség és a birodalom közötti viszony adaptálása tulajdonképpen elosztás és termelés szembeállítása, a két szféra közötti különbséget ezekkel a közgazdasági kategóriákkal ragadja meg. A faluközösség termelési rendje öröktől fogva adott, a birodalom léte

nem befolyásolhatja a termelést. Amit a politikai szint tehet, az az így megtermelt javak elosztásának módja, a társadalom nagy tömegeiről való gondoskodás. Ez a gondolatmenet Európától viszonylag idegen, hiszen például Ricardo éppen az elosztás és a termelés kölcsönhatását kutatja, az ipari tőke viszonyát a politikai államhoz, és azt bizonyítja, hogy az adózás rendje mennyire befolyásolja a gyár terjedését.

Termelés és elosztás szembeállítása, bizonyos értelemben a XX. századi jóléti állam elméleti előzménye, az ázsiai társadalmak két szintjének, a birodalomnak és a faluközösségnek az ellentétét eredményezte az európai gondolkodásban. Azt a képzetet keltette, hogy Ázsiában a birodalmak csak a felépítmény részei és az „alaphoz" semmi közük. Ez utóbbi adja a keleti birodalmak stabilitását, ami azonban végső soron független az előbbitől. Azaz Ázsia mint alap és felépítmény totális elidegenedése mutatkozhatott meg. Ez a szemlélet a marxi gondolkodástól sem volt idegen, bár Marx lényegesen gazdagabban és elméletileg pontosabban írta le az ázsiai termelési módot. Ezzel szemben ma már jól látszik és az újabb kutatások is azt bizonyítják, hogy a faluközösségek termelési rendjét „birodalmilag" alakították ki, ami nem csak a szűkebb értelemben vett termelési feltételek biztosítását jelentette (a folyószabályozás, csatornák rendszere, stb.), hanem az eszmei-vallási szint ezen szükséglethez való alakítását is. Ahhoz azonban, hogy ezt az egységet faluközösség és birodalom között kellő módon értelmezni tudjuk először az ázsiai termelési mód fogalmának részletesebb elemzése szükséges.

Az ázsiai termelési mód marxi fogalmának kiindulópontja az önellátó faluközösség, a termelés megszervezésének alapegysége.[3] Ennek lényege a kölcsönös egymásrautaltság állandó érzékeltetése, olyan termelési közösség létrehozása, amelyből hiányzik az árutermelés, bár munkamegosztás van a tagok között. A munkamegosztást a szokások, hagyományok, valamint a vallási és erkölcsi törvények szabályozzák, melyek célja a faluközösség önellátásának biztosítása. A hagyományok fennmaradásához természetesen gazdasági biztosítékok is szükségesek. Ezek között a legfontosabb a faluközösség mezőgazdaság-centrikussága. A létszükségleti javak termelésének alárendelődik minden más tevékenység és a hagyományok jelentős része

[3] Ld. Marx: A tőkés társadalmat megelőző társadalmi formák, (Marx, 1975)

is arra vonatkozik, hogy a falu termelésének elsődleges célja mindenki számára az élelem biztosítása. Ez azt jelenti, hogy a falu lényege a tagokról való gondoskodás, a falun belüli munkamegosztás csak ezen kereten belül engedi a differenciálódást. Ahhoz, hogy az ázsiai falvak tartósan ilyen szerkezetűek maradjanak és ne vesse szét őket az árutermelés, ahogy ez Európában történt, földrajzi és kulturális feltételek szükségesek. Földrajzilag a legfontosabb, hogy az állandóan növekvő népesség újabb és újabb területeket hódíthasson meg. A nagy, szabad földsávok léte, Engels gondolata alapján, az ázsiai birodalmak felépülésének földrajzi feltétele (Marx, 1976, 242. o.). A kulturális összefüggések arra vonatkoznak, hogy a faluközösségeknek olyan fogyasztási és termelési szerkezetet kell választaniuk, amely alkalmassá teszi őket a tartós fennmaradásra. Itt nem csak arra kell gondolni, hogy legyen mindig elég élelem, hanem arra is, hogy a meghatározó növények termelése során ne merülhessen fel a faluközösség szintjének átugrása az egyes paraszt részéről, minden munkafázisban kötődjön ahhoz. Ezt a szerepet tölti be a rizs, amelyik bőséges termést hoz, ugyanakkor rendkívül munka- és vízigényes, megköveteli a közös csatornarendszer működtetését. Ennek a csatornarendszernek a működtetése nem korlátozódik a birodalom vagy az államigazgatás megfelelő szintjére, hanem a falu tevékeny hozzájárulását is feltételezi. A rizskultúra a faluközösség fennmaradásának egyik záloga, az együttműködés rendszerének biztosítéka. Ma már az is ismert, hogy a rizs választása nem a véletlen eredménye volt, hanem viszonylag tudatos birodalmi politika alakította ki a faluközösségek termelési rendjét (Braudel, 1985).

A másik fontos eleme az ázsiai termelési kultúrának az állatok nagyon korlátozott mértékű felhasználása. Mindenki számára ismert az indiai szent tehén és ha nem is ennyire szélsőséges formában, de minden ázsiai birodalomban korlátozták az állatok használatát. Ennek jelentősége a munkában való egyenlőség biztosítása. Az állat képes kiváltani a munkát, a mezőgazdasági társadalmakban gépként viselkedik. Az, hogy ezt Ázsiában tiltották arra vezethető vissza, hogy az állat a falun belül a differenciálódás eszköze lehetett volna - mint ahogy Európában az is volt. Ezzel szemben itt arra helyezték a hangsúlyt, hogy mindenki egyenlő legyen a munkában, és ennek vallási-kulturális feltételeként határozták meg az állatok felhasználásnak tilalmát. Ugyanez a munkakényszer magyarázza a fejlett ázsiai háziiparokat. Az

otthoni szövés-fonás természetesen Európában is ismert, mégis Ázsiában sokkal magasabb szintet ért el. Míg ugyanis Európában ez a háziipar „átnő" a manufaktúrába, később a gyárba, addig Ázsiában csak az európai gyarmatosítók verik szét. Ennek oka, hogy a háziipar a falun belül a háztartásokat szabályozta. A falu kisebb egysége, a háztartás és azon belül a nő helyzete mindig a társadalmi differenciálódás egyik fontos területe volt. Azzal, hogy a háziipart tömegessé és technológiai szempontból homogénné változtatták, Ázsiában megszüntették a háztartások éles differenciálódásának lehetőségét, a nőket jobban bevonták a faluközösség működésébe.

A háziipar másik, ennél fontosabb következménye, hogy nagyobb egységet tudott kialakítani mezőgazdaság és ipar között, mint Európában. Míg ez utóbbira város és falu szembenállása volt a jellemző, addig Ázsiában a háziipar következményeként a város a falu számára sokkal inkább külsődleges, elsősorban kulturális intézmény maradt. A birodalom székhelyeként esetenként szinte teljesen el tudott különülni a falvaktól, azokat rábízta saját termelési és fogyasztási kultúrájukra. Ez az elkülönülés magyarázza azt, hogy Európában az ázsiai városok életét, a szűken vett politikai alrendszert csak a falu fölött létrejövő „felhőjátéknak" tekintették. Ez részben igaz is, de azt hozzá lehet tenni, hogy ez a felhőjáték az ázsiai kulturális hagyománynak volt köszönhető, amelyet szintén központilag alakítanak ki. Sőt, maga az elkülönülés is ennek a politikának a következménye, hiszen így a falvak termelési önrendelkezését lehet megteremteni, ami előrelépés a kölcsönös függéshez képest.

A falu egysége, mint az ázsiai termelési mód alapja nem merül ki a közös munkában, sőt ez csak egy fontos részletkérdésnek tekinthető. Ennél lényegesebb, hogy a falun belüli tagozódás hogyan illeszkedik a faluközösség fennmaradásához. Ez már csak azért is fontos, mert az európai eszmetörténetben ezt gyakran összekapcsolják az osztályproblémával és a falun belüli viszonyokat az osztályharc logikájának megfelelően értelmezik. Ez nem egészen pontos, mert az osztályharc lényege a kizsákmányolás ellen való harc, ami feltételezi, hogy a két osztály kibékíthetetlen ellentétben áll egymással, az egyik osztály jólétének alapja a másik osztály nyomora. Ezzel szemben a faluközösség lényege a gondoskodás, így a rétegződés alapját a gondoskodás szükséglete alakítja ki. Az egyes szinteket a falu fennmaradásának

szükséglete határozza meg. Ezt nem szabad csak a szűken vett termelési problémákra alkalmazni, hogy tehát például a rizs termelésében kialakuló munkamegosztás jelenik meg az indiai kasztrendszerben, hanem a falu kulturális fennmaradásának szükségletéről is szó van. A faluban nem csak dolgozni kell mindenkinek, hanem azt a munkát kell elvégeznie, ami rá ki van szabva és az szintén a falu szintjéhez tartozik, hogy ezt mindenki számára világossá tegye. Ezt jól mutatja be Marx az indiai faluközösség példáján:

„Azok az ősrégi, kis indiai közösségek például, amelyek részben még tovább léteznek, a föld közösségi birtoklásán, a földművelés és a kézművesség közvetlen egyesülésén és a munka bizonyos szilárd megosztásán nyugszanak, amely utóbbi új közösségek létesítése esetén adott tervül és sémául szolgál. E közösségek önmagával beérő termelési egészet alkotnak, melynek termelési területe néhány száz és néhány ezer acre között váltakozik. A termékek fő tömegét a közösség saját közvetlen szükségletére termelik, nem mint árut: maga a termelés ezért független a munkának az indiai társadalom egészében árucsere által közvetített megosztásától. Csupán a termékek többlete változik át áruvá, részben megint először az állam kezében, amelyhez egy meghatározott mennyiség emberemlékezet óta odaáramlik, mint természetbeni járadék. India különböző részein a közösség formái különbözőek. A legegyszerűbb formában a község a földet közösen műveli, és ennek termékeit elosztja tagjai között, míg a fonást, szövést stb. minden család házi mellékiparként űzi. Az egyfajta munkával foglalatoskodó tömeg mellett ott található a "főlakos", aki bíró, rendőr és adószedő egy személyben; a könyvelő, aki a földművelésre vonatkozó számvetést vezeti, és minden erre vonatkozó dolgot katasztrál és regisztrál; egy harmadik hivatalnok, aki a bűnözőket üldözi, az idegen utazókat védelmezi és egyik faluból a másikba kíséri; a határcsősz, aki a község határait őrzi a szomszédos községekkel szemben; a vízfelvigyázó, aki a közösségi tartályokból földművelési célokra a vizet szétosztja; a bráhman, aki a vallási kultusz funkcióit végzi; az iskolamester, aki a község gyermekeit a homokban írni és olvasni tanítja; a naptár-bráhman, aki mint csillagjós kijelöli a vetés és aratás időpontját és megmondja a kedvező vagy kedvezőtlen órákat az összes különös földművelő munkákra; egy kovács és egy ács, akik az összes földművesszerszámokat készítik és javítják; a fazekas, aki az összes edényeket készíti a falu számára; a borbély; a ruhamosó, a ruhák tisztítására; az

ezüstműves; és itt-ott pedig a költő, aki egyes községekben az ezüstművest, másokban az iskolamestert helyettesíti. E tucatnyi személyt az egész község költségére tartják el. Ha a népesség megnő, akkor szűzföldön új községet létesítenek a régi mintájára. A község mechanizmusa a munka tervszerű megosztását mutatja, de a manufaktúraszerű megosztás lehetetlen, mert a piac a kovács, az ács stb. számára változatlan marad, legfeljebb, a falvak nagyságkülönbsége szerint, egy kovács, fazekas stb. helyett kettő vagy három van. A községi munka megosztását szabályozó törvény itt a természeti törvény rendíthetetlen tekintélyével hat, míg minden különös kézműves, például a kovács stb. hagyományos módon, de önállóan és anélkül, hogy műhelyében bármilyen tekintélyt elismerne, végzi a szakmájához tartozó valamennyi műveletet. Ezeknek az önmagukkal beérő közösségeknek - amelyek magukat állandóan ugyanabban a formában termelik újra, és amelyek ha véletlenül szétrombolják őket, ugyanazon a helyen, ugyanazon a néven megint felépülnek - az egyszerű termelő organizmusa szolgáltatja a kulcsot az ázsiai társadalmak ama változhatatlanságának titkához, amellyel oly feltűnő ellentétben áll az ázsiai államok folytonos felbomlása, újjáalakulása és az uralkodók szüntelen váltakozása. A társadalom gazdasági alapelemeinek szerkezetét nem érintik a politikai felhőrégió viharai." (Marx, 1974, 335-336. o.)

Ezen kicsi „köztársaságokon" belüli rend tovább tagolható és a modern kutatások ki is mutatták ezt a tagoltságot. (Gáthy, 1982) Marx alapgondolatát, miszerint a faluban az önellátás és az önrendelkezés bázisát kell keresni, azonban ezek sem haladták meg. A kérdés tehát nem az, hogy miért létezik a falu, hanem hogy miért, mitől létezik a birodalom. Az ázsiai bölcsesség arról szól, hogy a birodalom fennmaradásának feltétele a sok falu és éppen ezért a falvakat úgy kell irányítani, hogy a birodalom maradjon fönn. Ez az irányítás nem az államigazgatási, a termelési rendszer egészét gyárszerűen átfogó modell, hanem egy alapvetően szellemi-kulturális irányítási technika, amelynek sok elemét ma el kell tanulni Európában. Hiszen ez úgy képes hosszú távon biztosítani a falu és a birodalom fennmaradását, hogy meghagyja a különböző szintek önrendelkezését ráépülve arra.

A birodalom kialakítása nem önkényes döntés eredménye, hanem a faluközösségek civilizálódásának formája. Ez a civilizáció felülről jön létre, de egy

alulról induló szükségletet elégít ki. Az ázsiai termelési mód a faluközösségek átfogásának terméke és nem a faluközösségek sokasága önmagában. Marx csak a faluközösségre helyezi a hangsúlyt, de ez csak sejt az organizmus egészében. Ma már jobban látszik, hogy a társadalmi forma lényege a faluközösségek egységbe szervezése is önellátásuk mellett. A birodalom a faluközösség biztonságának forrása is, a falvak békés egymás mellett élésének intézménye és ezért nem elhanyagolható tényező egységesülésük formája és története.

A faluközösségek ilyen jellegű átfogásában eddig csak a szellemi-kulturális szintet említettük, ami azonban nem nélkülözhet anyagi formát. Az egyes birodalmak irányítási módját, kulturális hagyományát éppen ezekből az anyagi formákból érthetjük meg legjobban. Az ókori Egyiptomban ez kettős alakban jelent meg, egyrészt a Nílus, amely a falvakat összekapcsolta, mozgásával eldöntötte a falvak életét. Másrészt a piramis, amely összekötötte az eget a földdel. Így mutatta be minden faluközösség életének értelmét, a birodalom létrejöttét, amely a szabadság formája volt. A piramis Egyiptomban egyenértékű a folyóval, mindkettő alapvető infrastrukturális tartalommal bír, a faluközösséget köti össze a birodalommal. Kínában is megtalálható ez a kettősség: a nagy folyók mellett a Holdról is látható Kínai Nagy Fal az egységes Kína szimbóluma. Ez tudatja mindenkivel, hogy a birodalom lényege a barbárokkal szembeni védelem, illetve mindenki számára világossá teszi a birodalom határait. Eddig és nem tovább terjeszkedhetnek a faluközösségek. Ezzel mintegy kijelölte a további fejlődés irányát is egyrészt az intenzívebb termelés felé, másrészt felértékelte a kereskedelmet. Ez a kereskedelem azonban nem az európai merkantilista hagyományok szerint alakult, hanem az anyaország szigorú ellenőrzése mellett.

A sajátos indiai hagyomány, amelynek jelentősége ma különösen meghatározó, ezt az anyagi elemet a kasztrendszerben teremtette meg. A kasztokat Európában gyakran az osztályokkal azonosítják, lényegüket az elkülönülésben és az egymás iránti közömbösségben látják. Ezzel szemben az indiai bölcselet és a vallási hagyomány a kasztokban elsősorban kulturális szinteket lát. Ez a kultúrálódás elsődlegesen a vallásilag „mindent átfogó egy”-nek nevezett kategória megértési folyamatára vonatkozik, amit a birodalomhoz való kapcsolódásként racionalizálhatunk. Egy-egy kaszt tehát a birodalom megfelelő szintű átfogása, a birodalmi érdek érvényesítésének

intézménye. A kasztokban ebből következően nem csak a falusi önellátáshoz szükséges munkamegosztási szinteket kell látni, bár természetesen ahhoz is van köze, hanem elsődlegesen a birodalom fennmaradásából következő munkamegosztás jelenik itt meg. A falu és a birodalom közötti közvetítés jelenik meg abban például, hogy az egyes kasztok tagjai csak egymással házasodhatnak és a párok nem származhatnak azonos faluból vagy hogy a legerősebb igazságszolgáltatási intézmény a kasztbíróság, stb. Ezeknél lényegesebb, hogy a kasztok szellemi-vallási és erkölcsi közösséget alkotnak. Meghatározott erkölcsi szabályokat kell betartaniuk, amelyek összességében a birodalom fennmaradására irányulnak. A kasztok lényege éppen az erkölcsi azonosság, ez az a többlet, ami az egyszerű gazdasági érdek fölé emeli őket. Gandhi szintén ebben az erkölcsiségben látja a hinduizmus jelentőségét. Úgy fogalmaz, hogy az erkölcs gyakorlásától marad meg a bráhman bráhmannak, kiváltságos helyzete az erkölcsi renden belül magyarázható. (Gandhi, 1998) A kaszt nem a gazdagság növelésének eszköze, hanem erkölcsi kategória.

Ez az erkölcs nem csak a kaszton belüli együttműködés szabályozására kell, hanem a különböző kasztok és egyáltalán India egészének átfogására. Az erkölcs általi átfogás képes az elszigetelt, önellátó faluközösségeket szabadságuk meghagyása mellett legteljesebb renddé szervezni. Ez az indiai hagyomány legfontosabb eleme a mára nézve. Az erkölcs az elszigetelt termelők közötti rendet tudja biztosítani külön szervezeti-intézményi mechanizmusok nélkül. A hatalom ezáltal nem csak felülről lefelé terjed, mint például az államigazgatás esetében, hanem alulról felfelé is, az erkölcsi rendet betartók - bármilyen kaszthoz is tartozzanak - egyaránt a hatalom forrásai. Ebből a szempontból az indiai modell mély demokratizmusról tanúskodik, ami nem csak abban jelenik meg, hogy minden hindunak erkölcsi kötelességei vannak, hanem úgy is, hogy ez az erkölcsiség kikényszeríti a felettük álló kasztok erkölcsiségét. Az egyes kasztok erkölcsi „karbantartását” szintén nem birodalmi szintről intézik, hanem a kasztok önrendelkezése, erkölcsi önállósága biztosítja ezt. Ez a demokratizmus újabb forrása, a jogok és kötelességek közötti harmónia biztosítéka.

Tagadhatatlan tény, hogy a kasztok bizonyos foglalkozásokhoz is kapcsolódnak, ezt azonban az európai eszmetörténet (elsősorban Weber) túlfeszítette. Nem a foglalkozásból kell ugyanis levezetni az erkölcsöt, hanem fordítva: az erkölcsi rend

betartása csak bizonyos foglalkozások űzése mellett érvényesülhet. Ez mutatkozik meg abban, hogy a kasztokat elkülönítik a végzett munka tiszta vagy tisztátalan jellege alapján. A különböző munkák osztályozása nem okozat, hanem ok, nem a kasztokat legitimálják ezzel, hanem a kasztokat irányítják így. A tiszta munka (amit Európában termelő munkaként fognak fel) olyan, ami a közösség erkölcsi fenntartásához nélkülözhetetlen. Tiszta munkának tekintik a gazdálkodást, a katonaságot és némely ipari foglalkozást, míg tisztátalannak minősül az állatok leölésével kapcsolatos teendők, a ruhák mosása, stb. Ebben a megkülönböztetésben nem pusztán az európai rabszolgatartás hagyományát kell látni, hanem azt a szemléletet is, hogy bizonyos munkák gyakorlása segíti az erkölcsi rend betartását mind a közösségben, mind a munka végzőjében, más ezt akadályozza.

A faluközösségek átfogásának hagyományát, a nagy tömegekről való gondoskodást önrendelkezésük tiszteletben tartása mellett nem lehet az ázsiai sajátosságokkal magyarázni, nem mondhatjuk, hogy „eltanulhatatlan". Ennek bizonyítéka az Amerikai Egyesült Államok, amelyik a kisváros fogalmával és működtetésével a faluközösségek hagyományát adaptálta. A kisváros nem a semmiből születik, hanem az Egyesült Államok keletkezésénél erre helyezik a hangsúlyt. Ezt bizonyítja az alapítás egyik legfontosabb eszmetörténeti dokumentuma, a Föderalista, amelyben a három szerző bizonyítja a kisvárosokra épülő birodalom szükségességét. Hosszan bemutatják, hogy az eddig elért demokratikus vívmányok, az Európából áthozott kulturális örökség csak akkor maradhat fenn, ha egyrészt a kisváros marad a demokrácia alapegysége, másrészt ha ezt a kisvárost megvédik a különböző külső veszélyekkel szemben, de ez csak birodalmi, uniós méretekben történhet meg. (Hamilton-Madison-Jay, 1997) Ennek az igazsága nyilvánult meg többek között Észak és Dél küzdelmében is.

Európa és Ázsia eszmei kapcsolódásai

Említettük már, hogy az ázsiai kultúra hogyan jelenik meg az európai eszmetörténetben. Most ezt a II. világháború utáni korszakra kell alkalmaznunk, a jóléti államra, az azt felváltó neokonzervatív fordulatra és végül napjaink problémáira.

Ez a szakaszolás egyben a meghatározó ázsiai országok közötti váltás is. A jóléti államban Kínára figyelt a világ, (előtte Oroszországra, illetve a Szovjetunióra) a 70-es és 80-as években Japán volt a döntő ázsiai nagyhatalom; és napjainkban úgy tűnik, hogy India válik központi jelentőségűvé. Ennek magyarázata nem egyszerűen a földrajzi elhelyezkedés vagy az erőforrások alakulása, hanem az a kulturális örökség, ami Európa számára fontos volt az adott korokban. Ez magyarázza az eszmei érdeklődést, de a valóságos gazdasági és politikai hatalmat is.

A jóléti állam időszakában, a szociáldemokrata kormányzás első szakaszában a fő kérdés Európa számára a nemzetállamon belüli gondoskodás kialakítása volt. Nem függetlenül a szovjet gondolkodástól, az állami tulajdon helyzetének stabilizálása, az állami és a magánszektor közötti harmónia kialakítása döntő szempont volt. Ebben a szellemi útkeresésben a kínai hagyománynak fontos szerep jutott. Az államigazgatás erkölcsisége volt az a mérce, amire vonatkoztatva az európai országok meg tudták ítélni politikájuk helyességét vagy helytelenségét. A konfuciánus erkölcs képes volt arra, hogy átfogja a gazdaság egészét. Az állami tulajdon hatékony működtetése a gondoskodás erkölcsiségében állt.

Ez az erkölcs Európában azonban nélkülözte a birodalmi szemléletet. A nemzetállam egyszerre volt merkantilista, kizsákmányoló kifelé és gondoskodó befelé. Ezt a kettős erkölcsi mércét szüntette meg a neokonzervatív forradalom és ezzel a figyelem ráirányult arra, hogy az állami tulajdont magasabb, globális szempontból hatékonytalanul és igazságtalanul működtették. Ez a fordulat az ázsiai országok közötti sorrendet is átrendezte. Japán került előtérbe, ahol megmaradt a nemzetállam szerepe, de azt a hatékonyság javítására használta. A toyotizmus, ennek a korszaknak a jelszava, a hatékony tervutasításos modellt mutatta a világ számára, amelyben az állam szerepe változatlanul meghatározó volt, de az állami szabályozás célja a megfelelő húzóágazatok kiválasztása és preferálása lett. A hangsúly nem az állami tulajdon demokratizálására, hanem megfelelő működtetésére került. A toyotizmusban a számítástechnikát kombinálták a futószalaggal, az információs társadalmat arra használták, hogy az üzem szervezését hatékonyabbá, költségmentesebbé és gyorsabbá tegye. A munkások hatékonyabb ellenőrzésével a menedzsereket felszabadították az ellenőrzés monoton munkája alól, egész munkaidejüket a kreatív, alkotó munkának

szentelhették. Tagadhatatlan tény, hogy a toyotizmusban a termelők és a fogyasztók közelebb kerültek egymáshoz. A tömeges testre szabás jelszava lehetővé tette a szükségletekre való termelést, csökkentette a pazarlást.

A japán világgazdasági előretörés a toyotizmus világméretű győzelmét hozta. Arról viszonylag kevesebb szó esett, hogy ez a technológiai váltás hogyan gyökerezik a japán kultúrában, az ázsiai termelési mód ezen változatában. Japán képes volt arra, hogy a faluközösség hagyományát az iparra alkalmazza, a vállalatot faluközösségként fogja fel. Erre a váltásra egyrészt földrajzi viszonyai tették alkalmassá. Míg az ázsiai kontinensen az állandóan meglévő szabad földsávok lehetővé tették a termelés extenzivitását, addig a japán szigetvilág a termelés intenzitásának növelését kényszerítette ki, minden talpalatnyi földet meg kellett művelni. Ez pedig már a kezdetektől fogva a mezőgazdaság iparszerű művelését vonta maga után. Ugyanakkor megmaradt a faluközösség ázsiai szerepe, a gondoskodás alapegysége maradt. Ez mutatkozott meg a vállalati szférában a munkanélküliség alacsony mértékében, a konszenzusos döntésben és a család kiemelkedő ideológiai funkciójában. Főleg ez utóbbi mutat rá arra, hogy a japán kultúra lényege a családi erkölcsök kiterjesztése a vállalatra. Ma azonban a fő hangsúly már nem Japánra, hanem Indiára és Pakisztánra kerül.

Amartya Sen és az indiai kulturális offenzíva

Ennek a váltásnak eddig még csak néhány jele mutatkozott meg, mégis ezekből az elkövetkező néhány év gazdaságpolitikai modelljére már lehet következtetni. A legfontosabb politikai változás az indiai és pakisztáni atombomba felrobbantása volt. Ezzel nem csak az egymás elleni konfliktus terjedhet ki, hanem „berobbantották magukat az atomklubba”, szót kértek a világ biztonságpolitikai szerkezetében. Ez egyrészt geopolitikai változás, másrészt egy közgazdasági-filozófiai problémának, a szegénységnek biztonságpolitikai kérdésként való felfogása. A szegénység és a nyomor elleni hatékony küzdelem került ezzel a középpontba. Újra érzékelhetővé vált, hogy a szegénység a nacionalizmus és az idegengyűlölet forrása, és ha ez párosul az atomhatalommal, akkor egy egész világra kiterjedő, beláthatatlan konfliktus forrása

lehet. Ugyanakkor a fejlett világ számára ma az is egyértelmű, hogy pusztán segélyezéssel nem lehet tartósan és hosszú távra megoldani a kérdést. Emiatt a neokonzervatív hullám után újra a jóléti politikákra került a hangsúly, de a jóléti állam ballasztja nélkül. A probléma elméleti megoldása először Amartya Sen munkásságával kezdődött meg, akinek 1998. évi közgazdasági Nobel-díja a másik jele az eszmei-kulturális változásnak.

Sen elméletének középpontjában a szegénység, az etika és a közgazdaságtan áll. Azt kereste, hogyan egyeztethető össze hatékonyság és erkölcs nem csak a szűken vett vállalati szinten, hanem a gazdaságszerveződés egészében is. Az összefüggés megtalálásához Sen elsődlegesen Smithhez nyúl vissza és bizonyítja, hogy Smith erkölcsi nézőpontból szemléli a gazdaságot, Smith számára is a döntő kérdés szabadság és erkölcs összeegyeztetése. Bár ezt Sen már nem általánosítja ilyen mértékben, de filozófiatörténetileg ismert, hogy ez nem csak Smith problémája, hanem az egész felvilágosodás ezt keresi. Kant és Rousseau egyaránt a kapitalista önzést szeretné korlátozni anélkül, hogy ez átcsapna feudalizmusba, az egyház esetleg önkényes uralmába. Ehhez az etikát racionalizálni kell, ennek eszköze Sen számára a gazdasági hatékonyság és az etika összeegyeztetése. (Sen, 1987)

Az etika lényege Sennél a szegénység elleni küzdelem, a társadalmi egyenlőtlenség problémájának megragadása. Egyenlőtlenség és erkölcs azonosítása nem teljesen korrekt, hiszen az etika témakörébe vágna az egyenlő felek közötti kapcsolatok szabályozása is, mégis Sen álláspontját a konkrét helyzet elemzése magyarázza. A 90-es években a toyotizmus után a gazdasági szabályozás fő kérdése az elit és a tömeg közötti szakadék megszüntetése, humanizálása. A neokonzervatív forradalom a jóléti állam középosztályosodásával szemben a kiválóság jogát hirdette, a kiemelkedés lehetőségét teremtette meg. Ez azonban szélsőséges jövedelemegyenlőtlenségekhez vezetett, amelyek a társadalmi igazságosságérzetet sértették, ezen keresztül a társadalom stabilitását veszélyeztették. Ugyanakkor a kiválóság a gazdasági teljesítőképesség motorja is, a hatékonyság fő forrása. Így a jövedelemegyenlőtlenség állami mérséklése igazságtalan és káros, de ezen egyenlőtlenség elfogadtatása is része a kiválóságnak. Ennek szabályozását végzi el az

etika Sen szerint, azaz rászorítja a gazdagokat gazdagságuk megmagyarázására és ezen keresztül demokratizálására.

A kiválóság elfogadtatása, az egyenlőtlenek egyenlőségre törekvése nem csak jövedelemelosztási probléma, hanem az erőforrások felmérésének és elosztásának kérdése is. A gazdagság demokratizálása nem azt jelenti, hogy a vagyont szét kell osztani, hanem a kiválóvá válás lehetőségét mindenki számára biztosítani kell. Ez az esélyegyenlőség elméleti közgazdasági megfogalmazása. Jövedelemelosztás és az erőforrások demokratizálása közötti különbségtétel nem szakítható el a korszakunkban lejátszódó gazdasági szerkezetváltástól: míg a jóléti állam alapját az olajipar képezte, addig ma az úgynevezett tudásalapú iparágak váltak a növekedés fő motorjává. Az olaj földrajzi erőforrás, így az nem demokratizálható, ezzel szemben az információs társadalom nyomán kifejlődő új iparágak legfőbb erőforrása az emberi tudás, amivel bárki rendelkezhet. Ezt a különbségtételt fejezi ki Sen azzal, hogy etikájának középpontjába a képességeket és nem pusztán a javakkal való ellátottság mértékét állítja.

Mindezidáig a közgazdaságtan nem volt képes megragadni az állam szerepét az információs társadalomban. A tudást éppolyan erőforrásnak fogta fel, mint az olajat, piaci erőnek tekintette. Ez természetesen igaz, de Sen felismerte, hogy a tudásalapú iparágak terjedése egyrészt függ a társadalom általános kulturális szintjétől, másrészt egy nemzet erőforrásait állami eszközökkel is lehet növelni. Ez utóbbi gondolat kapcsolódik a szegénységprobléma újfajta megközelítéséhez. Sen a szegénység megítélésében elveti mind a klasszikus kapitalizmusra jellemző létminimum elméletet, mind a jóléti államra jellemző relatív szegénység fogalmat. Az előbbit azért, mert az ember fizikai újratermeléséhez szükséges élelemmennyiség a fejlett országok többségében már régóta mindenki számára elérhető. Ennek ellenére ezekben az országokban jelen van a szegénység, állandó gazdaság- és szociálpolitikai viták tárgya. Másrészt azért is alkalmatlan az úgynevezett FAD-megközelítés a szegénység mérésére, mert az alapvető élelmiszerek köre kultúrafüggő. Az éhínségek elemzése kapcsán Sen rámutat arra, hogy például Etiópiában a pásztorokat nem lehetett rávenni olyan élelmiszerek fogyasztására, amelyek ellenkeztek kultúrájukkal és vallásukkal. A szegénység felszámolása nem történhet a kultúrával szemben, csak azzal összhangban.

Még súlyosabb kritikát mond Sen a jóléti állam relatív szegénység koncepciójáról. Azt állítja, hogy a relatív szegénység voltaképpen a társadalmi kirekesztettség konzerválását célozza, a jövedelemjuttatások, szociális támogatások célja a szegénységből fakadó szégyen fenntartása. Ez számára szintén elfogadhatatlan. Sen szerint a szegénység és a szégyen azonos kategóriák, egyszerre kell őket megszüntetni. A szégyen oka, hogy a szegények tartósan más emberekre szorulnak, önrendelkezésük csorbul. (Sen, 1999) A két fogalom összekapcsolása tehát azt jelenti, hogy szegénységük felszámolása érdekében önrendelkezésüket kell megteremteni.[4]

Ennek eszköze a képességek kibontakoztatása mindenki számára. A képesség az önrendelkezés alapja, erkölcs és gazdaság összekapcsolásának formája. Bár Sen nem mindig következetes, mégis döntően képességen az ember gazdasági erőforrásait érti, a képesség az ember termelési lehetősége. A képesség kibontakoztatása annak függvénye, hogy ez a lehetőség mennyire válik valósággá a napi gazdasági gyakorlatban. Ez a társadalmat átfogó intézményrendszerbe való bekapcsolódás technológiai és gazdasági lehetőségeinek függvénye. Az információs társadalomban például az INTERNET az egyik ilyen jellegű intézmény és technológia, ami ma már a társadalmi méretű termelésbe való bekapcsolódás alapvető eszköze. Az egyéni képességek hasznosítása a társadalom számára csak az INTERNET-en keresztül lehetségesek. Eszerint a közösségnek a hatékonyabb gazdálkodás érdekében mindenki számára biztosítania kell az INTERNET-et vagy más, hasonlóan átfogó eszközt. Ez a gondoskodás az állam, a közösség erkölcsi felelősségére is utal, és Sen szerint itt egybeesik a hatékonyság és az erkölcs. Ugyanakkor ez a gondoskodás eltér a jóléti államban alkalmazottól abban, hogy a gondoskodás közvetlenül a termelésre irányul, a munkaerőt szeretné javítani és nem csak a jólétet, a bőséget osztja el másként. Ez szabja meg a gondoskodás határát is, a termelésbe egyenrangúként való bekapcsolódás, a piac bővítése a gondoskodás végét jelzi. A technológia szakadatlan fejlődése, a közösség átfogásának újabb és újabb technikái persze újabb gondoskodási mechanizmusokat indítanak el, de minden esetben a cél a gondoskodás megszüntetése,

[4] Ugyanez a fogalompárosítás jelent meg Thorstein Veblennél is, aki a társadalom és gazdaság működésének magyarázatára a megszégyenítő megkülönböztetés fogalmát használta. (Veblen, 1975)

a technika tömeges elterjesztése. Azaz itt a hangsúly az önrendelkezésről való gondoskodásra kerül.

Ez rokonítja Sen elméletét az indiai kulturális hagyománnyal. Ahogy a kasztrendszerben láttuk, ott is az önrendelkezések átfogásának szükséglete magyarázza a kasztok erkölcsi-gazdasági jelentőségét. Hasonlóképpen Sen is az önrendelkezést tartja elsődlegesnek, csak ő szűkebben, pusztán a szegényekre koncentrál. Azt veszi észre, hogy az önrendelkezés nem csak politikai és erkölcsi, hanem gazdasági kategória is. Nem elég az önrendelkezést deklarálni, hanem azokat a gazdasági és technológiai feltételeket kell megteremteni, amelyek alkalmassá teszik az egyéneket vagy kisebb közösségeket erre az önrendelkezésre. Ez gazdaságilag az önellátás vagy autarkia fogalma. Ez nem a világgazdaság végét jelenti, ahogy nálunk értelmezték az 50-es években, hanem az együttműködésekben a kiszolgáltatottság megszüntetését, az egyoldalú piaci erőfölényekkel való visszaélés lehetetlenné tételét. Ez a szemlélet ma valódi kiút a világgazdaságban a fejlődő és fejlett országok közötti különbségek megszüntetésére, ugyanakkor a világméretű makroökonómiai racionalitás fenntartására is.

A szemléletváltás alapja az erőforrások megváltozott jellege, az információs társadalom tömeges elterjesztésének kényszere. Ez magyarázza meg a seni életműben nem túl stabil képesség fogalom értelmét. A képességet Sen csak a többi etikai elmélettel szemben értelmezi, és ez kicsit pontatlanná teszi a fogalom értelmezését. Egyrészt önmagában az ember fizikai újratermelésének biztosítása még kevés a képességek biztosításához. Ezzel Sen világossá teszi, hogy az embert a termelésben nem csak fizikai munkaerőként, hanem kulturális, szellemi munkát végzőként is figyelembe veszi. A képesség részévé válik az a kulturális adottság, hagyomány is, amibe beleszületik, örököl az ember. Másrészt Rawlsszal vitatkozva kifejti, hogy képességen többet ért, mint bizonyos elsődleges javak biztosítását. Ezek az elsődleges javak lényegében az emberi jogokra utalnak, ezek egyetemességét hirdeti Rawls. Sen ezt nem tagadja, csak azt mutatja ki, hogy az emberi jogok konkrét tartalma kultúránként és korszakonként változik. A képességek kibontakoztatása tehát nem egy, a világ egészét átfogó fogyasztói jószágkosár biztosításában áll, hanem azt minden kultúrában és korszakban konkrétan alkalmazni kell. A képesség kibontakoztatása

ennek az alkalmazásnak a függvénye. Világgazdaságilag kifejezve: míg Rawlsnál az emberi jogok hangsúlyozása egybeesik az Egyesült Államok világhatalmi hegemóniájával, addig Sen a globalizáció egységét és sokszínűségét egyszerre tudja képviselni. Egység van az emberi jogokban, az egyetemes erkölcsi értékrendben, de sokszínűség van ezek alkalmazásában. Ez utóbbi a kultúra tartalma. A képesség egy adott kultúra kibontakoztatása is az erkölcsi értékrend érdekében, a kulturális önazonosság megtalálása, működtetése. Ebből azonban következik az is, amit Sen már nem von le ennyire élesen, hogy a képesség kultúrafüggő. Nem pusztán egyéni adottságok terméke, hanem a hagyomány, a közösség által irányított egyén működésének formája. A kultúra nem alulról felfelé építkezik, hanem alapvetően felülről lefelé - az egyéni szabadság tiszteletben tartása mellett. Éppen ezért a képesség a társadalom kulturális átfogására vonatkozik az egyén által, ami nyilvánvalóan alárendelt a közösség egész kulturális hagyományának. Az, hogy az egyéni biológiai adottságokból éppen melyik válik uralkodóvá kultúra, hagyomány kérdése. Ez a nézőpont természetesen már kívül esik a klasszikus liberalizmusén, de Sen nagyságát bizonyítja, hogy a problémát felveti. Ebből ugyanis következik, hogy az önrendelkezés és a központi irányítás nem egymást kizáró kategóriák, harmóniájuk elképzelhető és az indiai hagyomány ehhez komoly támpontot nyújthat.

Az európai eszmetörténet a globalizáció modelljének eddig döntően a munkamegosztást tekintette. Smith és a klasszikus közgazdaságtan felfogása szerint a hatékony és igazságos együttműködési rend a munkamegosztás és az azt szabályozó, koordináló piac. Ez biztosítja a gazdasági szereplők egyenlőségét, szabadságát és testvériségét. A munkamegosztáson felépülő gazdasági rendszer előnyei természetesen tagadhatatlanok, azonban pusztán ezen keretek között nem megoldott a részegységek önállóságának tartalma, formája és a közöttük kibontakozó verseny. A munkamegosztásban megjelenő egyének csak az egész által léteznek, önmagukban életképtelenek - sugallja ez a közgazdasági megközelítés. Ennek politikai összefüggései világosak: a nagyobb politikai egység, a birodalom vagy világpiac primátusát mondják ki, ami végső soron a politikai gazdaságtani elemzés kiindulópontja is. Ugyanakkor nem feledkezhetünk meg a munkamegosztást kiegészítő

másik közgazdasági elvről az önellátásról vagy autarkiáról, mert ez szolgáltatja a nagyobb politikai gazdaságtani egységen belül a mobilitást, a változás lehetőségét.

Az önellátás vagy önrendelkezés gazdaságilag nézve nem csak az adott, szűkebb közösség létfenntartásáról való gondoskodás, hanem a közösség világpiaci „helytállásának", versenyképességének biztosítéka. A többi közösséggel folytatott gazdasági versenyben az a fő kérdése minden szűkebb termelési egységnek, hogy milyen versenyelőnyökkel és hátrányokkal rendelkezik, ezekkel hogyan képes gazdálkodni. Ezen gazdálkodás szervezeti feltételeit szintén az adott termelési egység alakítja ki összhangban a világpiaci igényekkel. Ez a gazdálkodás egyaránt érinti a szűken vett földrajzi adottságok minél jobb kiaknázását és a társadalom tagjainak hatékony együttműködését szolgáló intézmények kialakítását. Ez utóbbi esetében válik kulcsfontosságú kérdéssé a kulturális hagyományok gazdasági szempontból hatékony felhasználása, működtetése. A kultúra, mint együttműködési forma, intézmény kitágítja az eddig használt kultúra-fogalmat. Eddig, döntően a jóléti állam gazdasági szerkezetére támaszkodva, kultúrán többnyire az elit együttműködését, annak formáját értették. Ez akkor igaz is, amikor a tömeggel szemben önmagában elég a dolgoztatás kényszere, a puszta erőszak különböző formái. Ahogyan azonban a termelési szerkezet diverzifikálódik, ahogy egyre nagyobb szükség lesz a beosztott kreativitására, innovatív képességére és lojalitására a cég irányában, úgy válik egyre fontosabbá, hogy a kulturális irányításba mindenkit bevonjanak. A „tömegkultúra" új intézményrendszere van kialakulóban.

Önellátás, kultúra és versenyképesség összekapcsolódása szintén nem újdonság a közgazdasági szakirodalomban. Nemcsak a mai gazdaságpolitikusok és közgazdászok tárgyalták ezt kellő mélységben, hanem az elméleti közgazdaságtan egyik nagyon fontos áramlata, a protekcionizmust alátámasztó közgazdászok is ide tartoznak. Ennek egyik nagy alakja Friedrich List, aki a nemzetállamot tekintette a gazdaság elsődleges intézményének szemben a smithi hagyománnyal. List azért is nagyon fontos alakja a közgazdaságtan történetének, mert az ő elméletéből vezetik le a nemzetállamok politikai szembenállásának gazdasági megalapozását, sokan őt tekintik a kultúrharc közgazdasági teoretikusának. A kultúrák küzdelme azonban nem csaphat át fajok vagy rasszok küzdelmébe, a kultúrák közötti harc mederbe terelése létkérdés a

mai világgazdaságban. Ugyanakkor erről a mozgatórugóról nem mondhat le a világgazdaság, a hatékonyság javításának elsődleges feltétele ennek helyes működtetése. Ez még fokozottabban jelentkező kérdés a mai világgazdaságban, ahol a tudás az első számú gazdasági erőforrás.

A probléma megoldásához az indiai hagyomány is hozzájárul. A kasztrendszer már jellemzett módon való működtetése nem csak az egyes kasztok belső önrendelkezését teszi lehetővé, hanem az egyes kasztok hierarchiájának összhangját is megoldja. Az erkölcsi rend kasztként való megjelenítése lehetővé teszi, hogy a kaszt gazdasági és politikai hatalmát ne a többi kaszt elpusztítására, hanem jólétük emelésére használja anélkül, hogy ezzel sérülne vezető pozíciója. Sőt, éppen ettől válik még erősebbé és tartósabbá ez a vezető szerep. Ha ezt a modellt a világgazdaság egészére alkalmazzuk, akkor a kulturális egység fogalma a nemzetállamhoz köthető, a nemzeti önrendelkezés a kultúra hatékony működtetése. A nemzetállamok közötti gazdasági küzdelem világgazdasági formája nem egyszerűen a világpiac, a munkamegosztás, hanem a nemzeti kultúrák olyan irányú elmozdítása, hogy az a többi kultúrával való együttműködést idézze elő. Ennek formája számtalan lehet és legkevésbé a nemzetállamok közötti „parlamentszerű” együttműködésre kell gondolni. Ide tartozhat az új termékek kifejlesztése, a hatékonyság javítása, új technológiák bevezetése, stb. Mindegyiknek adaptálhatónak kell lennie, mindenből lehet tanulnia az egyes kultúráknak, csak ez biztosíthatja a globális együttműködés fennmaradását. Itt szeretnénk utalni arra, hogy rendkívül kényes kérdést kell megoldani, hiszen a kultúrák versenyeztetésének és főleg hierarchiájának problémája a 30-as években is állandóan fölmerül. Akkor is az indiai hagyományra támaszkodva, de éppen ellentétes módon oldották meg a kérdést: a kultúrák hierarchiáját a fajok közötti hierarchiává változtatták át. Ezt igazolja az is, hogy mind a horogkereszt, mind az árja fogalom indiai eredetű, innen veszik a fasiszta szerzők. Ez ma járhatatlan út, de ezt nem az bizonyítja, hogy minden nemzetállam egyenlő kulturális értelemben, hogy nincs verseny a világgazdaságban, hanem azt, hogy olyan alrendszerre, szabályozó mechanizmusra van szükség világméretekben, ami ezt megoldja.

Globalizáción eddig egyrészt a gazdasági globalizációt értették, a világpiac mindig és mindenhol uralkodott. Az így kialakult anomáliák kezelésére hozták létre a politikai globalizáció fogalmát, amin a piac hibáinak állami korrigálását értették Ezzel azonban csak nemzetközi szintre emelték hatékonyság és igazságosság ellentétét. Ahhoz, hogy hosszú időre összhangot lehessen kialakítani a két fogalom között, kulturális globalizációra és ennek intézményrendszerére is szükség van. Ennek megtalálásához, felépítéséhez segíthet hozzá az indiai hagyomány.

Irodalom jegyzék

Bevezetés az információs társadalomba (1999), Képzőművészeti kiadó és nyomda

Braudel, Fernand (1985): Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus a XV-XVII. Században. Gondolat

Fukuyama, Francis (1997): A bizalom. Európa.

Gandhi, Mahatma (1998): Az erkölcsiség vallása. Farkas Lőrinc Imre Könyvkiadó

Gáspár Tamás - Gervai Pál - Trautmann László (1999): Az ázsiai válság természetéről. in: Az átmenet vége. Saldo

Gáthy Vera, szerk. (1982): Falvak, kasztok a változó Indiában. Fejlődés tanulmányok. ELTE ÁJTK-MKKE.

von Glasenapp, Helmuth (1980): Az öt világvallás.

Hamilton-Madison-Jay (1997): A föderalista. Európa

Henry Kissinger, Henry (1997): Diplomácia, Panem-McGraw-Hill

Marx (1974): A tőke, I. kötet. In: MEM 23, Kossuth

Marx (1975): A tőkés társadalmat megelőző társadalmi formák. In: Nyersfogalmazvány a tőkéhez. MEM, 46/I, Kossuth.

Roosevelt, F. D. (1946): Harc a máért. Válogatott beszédek. Franklin Kiadó

Sen, Amartya (1987): On ethics and economics. Blackwell

Sen, Amartya (1999): A relatív szegénységről. Esély, 2-3.

Tőkei Ferenc (1975): Az ázsiai termelési mód kérdéséhez. Kossuth

Veblen, Thorstein (1975): A dologtalan osztály elmélete. KJK

Pataki György:

Amartya Sen a szabadságról

Ez a rövid írás arra vállalkozik, hogy bemutassa az 1998. évi közgazdasági Nobel-díjas, Amartya Sen gondolatait a szabadság fogalmáról és természetéről. Kiindulópontul magától értetődően Sen 1970-ben megjelent lehetetlenségi tételét, a "Paretói liberális lehetetlenségét" választottuk (Sen 1970a). Kísérletet teszünk annak fölvázolására, milyen vitákat indított el Sen e cikkének látványos tétele a jóléti közgazdaságtanban. Írásunk amellett fog érvelni, hogy a szabadság Sen által adott értelmezése nem érthető meg csupán a társadalmi döntések elméletének (*social choice theory*) keretében, azaz a Paretói liberális lehetetlenségi tételeként, ehhez az indiai közgazdász más munkáit is figyelembe kell vennünk. Éppen ezért azok a bírálatok, amelyek e lehetetlenségi tételre szűkítve támadják Sen szabadságról kifejtett gondolatait, csak részlegesen lehetnek jogosak és találóak, mert szem elől tévesztik, milyen szélesebb társadalomképbe, társadalomelméletbe illeszkedik a tétel. Kétségtelen viszont, hogy Sen egyetlen művében sem állt elő szabadságra vonatkozó gondolatainak teljes összefoglalásával. Ehhez legközelebb 1984-es Dewey-előadásaiban (elsősorban a harmadikban) jutott (Sen 1985).

A következőkben először ismertetjük a Paretói liberális lehetetlenségi tételét, majd ennek bírálatait és alternatíváját, mely a játékelmélet fogalmi keretében véli helyesebben megragadni a szabadság fogalmát. Ezután igyekszünk értekelni ezt a ma is tartó vitát a szabadság helyes konceptualizálásáról úgy, hogy Sen szélesebb életművében értelmezzük tételét, illetve megpróbálunk magának a vitának a szűk és bizonyos értelemben "eltévedt" természetére is rámutatni.

A Paretói liberális lehetetlensége

Sen 1970-es, hasonló című cikkében a társadalmi döntések elméletének, elsősorban Kenneth Arrow által kifejlesztett fogalmi keretei között bizonyította be, hogy az egyéni szabadság nagyon gyenge kritériumával is összeütközésbe kerül a jóléti közgazdaságtan legellentmondásmentesebbnek tartott és legelfogadottabb elve, a

Pareto-szabály (Sen 1970a, 1970b). Sen eredeti gondolatmenete a következőképpen közelített az egyéni szabadsághoz. Ha *i* személy fürdőszobája falát rózsaszínre óhajtja festeni (vagy festetni), akkor - *ceteris paribus* (minden mást változatlannak véve) - a társadalomnak meg kell engednie ezt, még akkor is, ha a társadalom többsége azt részesítené előnyben (úgy találná szebbnek), hogy a szóban forgó személy fürdőszobájának falai fehérek legyenek. Ahogy e példa mutatja, Sen - John Stuart Millt és Hayeket követve - az egyéni szabadságot az "elismert vagy védett személyes szféra" meglétéhez köti. Ez a társadalmi döntések elméletében úgy fogalmazódik meg, hogy minden egyes *i* egyén olyan hatalommal rendelkezik, hogy legalább egy társadalmi állapotot leíró alternatíva pár esetében (legyen ez (*x*; *y*)), ha *i x* alternatívát preferálja *y*-nal szemben, akkor a társadalmi preferenciának is ilyennek kell lennie (azaz a társadalomnak is *x*-et kell előnyben részesíteni *y*-nal szemben, ha mindkettő elérhető). Ezt nevezte Sen *L*-feltételnek, azaz a liberalizmus feltételének.[1] Ez a feltétel minden egyes egyénnek garantálja azt a személyes szabadságot, hogy legalább egy társadalmi választást ő, a szóban forgó *i* egyén határozzon meg; vagyis az előálló társadalmi állapotot például az jellemezze, hogy fehér helyett rózsaszínű legyen *i* fürdőszobájának fala, miközben minden más változatlan *i* számára és a társadalom számára is.

Sen lehetetlenségi tétele azt bizonyítja, hogy nincs olyan társadalmi jóléti függvény vagy társadalmi döntési függvény, amely egyszerre felelne meg az *L*-feltételnek, a Pareto-elvnek[2] és a társadalmi választások elméletében magától értetődően használt ún. *U*-feltételnek (*unrestricted domain* - korlátlan tartomány feltétele), mely utóbbi azt követeli meg, hogy a társadalmi választás semmilyen logikailag lehetséges egyéni preferenciarendezést ne zárjon ki.

A libertarizmus és a Pareto-elv konfliktusára Sen példaként azt a helyzetet hozta föl, amibe a prűd és a buja kerülne azon vitázva, ki olvassa el D. H. Lawrence "Lady Chatterly szeretője" című könyvét. E látszólag egyszerű eset meglepő paradoxonhoz

---

[1] Sen később hangsúlyozta, hogy a liberalizmus helyett megfelelõbb libertarizmusról beszélni, és így az *L*-feltételt "gyenge libertarizmusként" vagy a még enyhébb *ML*-feltételt "minimális libertarizmusként" emlegette (lásd Sen 1976, pp. 218-219).

[2] A Pareto-elv egyfajta egyhangúsági szabály, hangsúlyozva, hogy az egyéni hasznosságok terében értelmezõdik. Azt az állapotot nevezzük Pareto-hatékonynak, amikor nem növelhetõ egyetlen személy hasznossága sem anélkül, hogy egy másiké ne romlana. Az a változás tekinthetõ tehát Pareto-javulásnak, ami minden érintett

vezet a társadalmi döntések elméletében megfogalmazva. A négy lehetséges társadalmi állapot - minden mást adottnak véve - a következő: csak a prűd olvassa el a könyvet (legyen ez *x*), a buja olvassa el (*y*), egyikük sem olvassa el (*z*), mindketten elolvassák (*q*).[3] A prűd nyilvánvalóan azt szeretné legjobban, hogy senki se olvassa el eme élvhajhászásra csábító könyvet. Ám ha prűdnek a között kell választania, hogy melyikük olvassa el, akkor inkább saját maga lenne az olvasó, mintsem hagyja, hogy amúgy is élvhajhász társát "tovább rontsa" a könyv. Preferenciarendezése (csökkenő hasznossági sorrendben) tehát: *z*, *x*, *y*. A buja azonban azt szeretné, ha legalább egyikőjük elolvasná a könyvet, minthogy senki sem olvassa el. Ráadásul külön élvezettel töltené el, ha a prűd elolvasná a könyvet. Így az ő rendezése: *x*, *y*, *z*.

Ha a választás az (*x*, *z*) pár között merül föl, akkor a libertárius eszme (azaz a személyes szabadság primátusa) alapján nyilvánvaló, hogy a prűd személy preferenciája számít, hiszen ő nem akarja elolvasni a könyvet, s erre nem szabad kényszeríteni őt. A társadalomnak így *z*-t kell előnyben részesítenie *x*-szel szemben. Ha a választás az (*y*, *z*) pár között áll fönn, a szabadelvű azt kívánja, hogy a buja személy preferenciája legyen a döntő, és mivel ő szívesen elolvasná a könyvet, nem szabad ebben megakadályozni őt. Ezért *y*-t társadalmi szempontból is jobbnak kell tekinteni, mint *z*-t. A szabadság primátusa alapján tehát azt mondhatjuk, hogy az jobb társadalmi állapotnak tekintendő, ha senki sem olvassa el a könyvet, mint ha a prűd személyt elolvasására kényszerítjük. Sőt, az még ennél is kívánatosabb, ha a buja személyt engedjük elolvasni a könyvet, mint ha senki sem olvassa el. A társadalomnak tehát *y*-t preferálnia kell *z*-vel szemben és *z*-t *x*-szel szemben. A libertárius érvelés alapján nyilvánvaló, hogy a kedvező végállapot az lenne, ha az élvhajhász olvasná el e könyvet (*y* állapot), hiszen mindenkinek szabadságában kell álljon, hogy a magán szférájába tartozó választásokat, amelyek közvetlenül nem érintenek másokat, saját maga hozhassa meg. Igen ám, de *y* paretói értelemben nyilvánvalóan inferior alternatíva, hiszen mindkét szereplő preferenciarendezése *x* állapotot kedvezőbbnek ítéli *y*-nál. Paretói értelemben a jólét növekedéséről (Pareto-javulásról) beszélhetnénk *y*-ból *x*

---

egyetértésével találkozik abban az értelemben, hogy legalább egyikük egyéni hasznossága úgy növekszik, hogy senki másé legalábbis változatlan marad.

állapot megvalósításába történő elmozdulás esetében, ugyanakkor e változás ellentétbe kerülhet a személyes szabadság eszméjével, még a szabadságjognak ebben a "minimalista" felfogásában is.[4] Mondhatnánk úgyis, ha a prűd és a buja lemondanának a könyv elolvasásának vagy el nem olvasásának személyes szférájukba tartozó döntéséről, akkor - preferenciarendezésük szerint - jobban járhatnának; ellenben ha ragaszkodnak e választás tekintetében személyes szabadságukhoz, akkor elesnek jólétük növelésének egy lehetőségétől.

Mielőtt rátérnénk a bírálók fölvetette problémákra a lehetetlenségi tétellel kapcsolatban, hasznos lesz összefoglalni, hogy olvasatunkban mit is állít Sen a Paretói liberális lehetetlenségével, s mit jelent a szabadság fogalma a társadalmi döntések elméletében. Lássuk először a második problémakört! A társadalmi döntések formális elméletének - ahogy Paul Seabright nagyon világosan rámutat (Seabright 1989, p. 365) - kétféle fő értelmezése adható: egyrészt tekinthető az alkotmányos választás elméletének, mely minőségében azokat a korlátokat igyekszik formalizálni, amelyek a társadalom kívánatos állapotainak megvalósítását szolgáló mechanizmusokra vonatkoznak (ide tartoznak például a szavazás vagy a bizottsági döntések elemzései); másrészt a normatív társadalomelméletek analitikus vizsgálatára szolgál, amennyiben föltárja, hogy eme elméletek társadalmi értékítéletei hogyan függnek a társadalmi állapotok jellemzőitől, mint például az egyéni preferenciáktól. Sen lehetetlenségi tétele e második értelemben a jóléti közgazdaságtan értékítéleteit irányító fő elv, a Pareto-szabály "etikai feddhetetlenségét" (Sen 1976, p. 219) kérdőjelezi meg, hiszen bizonyítja annak konfliktusát az egyéni szabadság egy igen gyenge követelményével.

A társadalmi döntések formális elméletében a szabadság társadalmi végállapotokra vonatkozóan fogalmazható meg úgy, hogy a személyes szféra szabadságát a társadalmi állapotokra vonatkozó egyéni és társadalmi preferenciák kapcsolata biztosítja. Sennek a társadalmi döntések elméletében adott

---

[3] A továbbiakban a *q* alternatívától eltekintünk, mert ez nem változtat az elemzés lényegén - maga Sen sem veszi figyelembe eredeti cikkében.

[4] Sen azt is bizonyította, hogy az *L*-feltételt tovább gyengítve sem tűnik el a paradoxon. A "minimális szabadság" elve (*ML*) azt követeli meg, hogy a társadalomban legalább két személy rendelkezzék olyan nem üres

szabadságfogalma szerint adott egyén akkor rendelkezik a választás szabadságának jogával két társadalmi állapot között, amelyek egymástól csupán valamilyen magán jellemzőben térnek el (lásd a fürdőszoba falának színe), ha a társadalmi preferencia azonos a szóban forgó egyén preferenciájával a két társadalmi állapotra vonatkozóan.

Hangsúlyoznunk kell, hogy a Paretói liberális lehetetlenségi tétele elválaszthatatlan részét képezi Sen haszonelvűséget és jóléti közgazdaságtant elemző kritikájának (lásd elsősorban Sen 1979a, 1979b és Sen-Williams 1982). A lehetetlenségi tétel éppen arra mutat rá, ráadásul a közgazdászok egyik formális eszköztárának rigorózus alkalmazásával, hogy az utilitárius (haszonelvű) etikának egy szűk változatát képviselő jóléti közgazdaságtan nem alkalmas az egyéni jogok fontosságának figyelembevételére a társadalmi állapotok jóságának értékelésében. Elsősorban pedig azért nem, mert a társadalmi állapotok jóságának értékelésében csak és kizárólag az egyéni prefenciákra épít, azaz arra, hogy ki mit preferál, de arra például már nem, hogy miért.[5] A tétel tehát a formális közgazdaságtan etikai és politikai szempontból súlyos korlátjára hívja föl a figyelmet. Ehhez pedig elegendő a "minimális liberalizmus" feltétele mellett fölállítani a tételt, az a szabadság teljesebb megfogalmazásaira, amennyiben azok magukban foglalják e minimális feltételt, ugyancsak érvényes lesz.

A Paretói liberalizmus lehetségessége?

A prűd és a buja esete azonban kétségeket ébreszthet bennünk abban a tekintetben, vajon helyesen fogalmazza meg a személyes szabadság dilemmáját a társadalmi döntések elmélete. Az magától értetődőnek tűnik, hogy magán szféránkba tartozó döntéseinkben saját személyes preferenciáink befolyásolnak bennünket, ám hogyan és legfőképpen miért kerül ez kapcsolatba az ún. társadalmi preferenciákkal - ez utóbbi

magánszférával, amelyik mindegyiküket legalább egy-egy társadalmi állapot pár fölött döntési hatalommal ruházza föl. Ám *ML* is összeütközésbe kerül a Pareto-elvvel (Sen 1992a).

[5]Ez pedig a prűd és a buja példájában igencsak fontos, hiszen itt a probléma abból ered, hogy mindketten a másik személyes szférájába ütnék bele orrukat preferenciarendezésük szerint. A szakirodalom ezt a "tolakodó preferenciák" (*meddlesome or nosy preferences*) eseteként emlegeti.

már egyáltalán nem olyan egyértelmű.[6] Sen szakmabeli olvasói épp itt véltek rátalálni a lehetetlenségi tétel legfőbb problémájára; szinte egyöntetűen azt állítva, hogy a liberalizmus, pontosabban a liberalizmus szabadságfogalmának semmi köze az *L*-feltételhez, Sen "minimális liberalizmusához". Jeleznünk kell azonban, hogy a fenntartásokat megfogalmazók táborában meglehetősen jól elkülönülnek azok, akik Sen tételének fontosságát a közgazdaságtan számára egy percig sem vitatják, sőt kiemelik érdemét, hogy e problémát ily alapossággal igyekezett tárgyalni. Velük szemben néhányan úgy látják, a Paretói liberális lehetetlenségi tétele teljességgel irreleváns. Többek között Brian Barry fogalmazta meg ezt az álláspontot a legélesebben, mondván, a liberalizmus és a "társadalmilag preferált" értelmes fölfogásai alapján nincs semmilyen összeegyeztethetetlenség a szabadságelv és a Pareto-elv között, mivel e kettő tárgya különbözik egymástól (lásd Barry 1986, továbbá Vanhuysse 2000). Nincs okunk feltételezni, állítja Barry, hogy ne lehetne valaki Paretói liberális, azaz egyszerre a Pareto-elv és a liberalizmus szabadságfölfogásának híve.[7]

A prűd és a buja esetét tárgyalva Barry azzal érvel, hogy semmi sem akadályozza meg a két felet abban, hogy önként olyan szerződést kössenek egymással, amely kikényszeríti a Pareto-javulást a személyes jogok egyszerű gyakorlásából adódó kimenetelhez képest. A prűd és a buja megegyezhetnek, hogy a szabadság minimális érvényesülésének állapotából (*y* állapotból, amikor buja olvasná el a könyvet) egy közös akaratból megkötött szerződéssel valóra válthatják a paretói értelemben javulást hozó *x* társadalmi állapotot (amikor csak prűd olvassa el a könyvet). Úgy tűnhet, ezzel a szerződéses megoldással elkerülhető a szabad egyéni választás és a társadalmi hatékonyság (a Pareto-elv) összeütközése. Ám miért mondjon le buja egy olyan könyv

---

[6]Mill is fölteszi a kérdést: "Mennyit kell az emberi életbõl az egyéniségnek és mennyit a társadalomnak a hatáskörébe utalni?" Válasza: "Mindkettõ megkapja az õt megilletõ részt, ha mindkettõnek megadják azt, ami sajátosan rá tartozik. Az egyéniséghez kell tartoznia az élet ama részének, amelyben fõként az egyén érdekelt, a társadalomhoz annak, amelyben fõként a társadalom érdekelt." (Mill 1994, p. 85 - Pap Mária fordítása) Úgy tűnik hát, hogy a személyes szféra és a társadalmi szféra illetékessége egymástól különálló területekre vonatkozik.

[7]Isaac Levi (1982) ugyancsak amellett érvel, hogy egy "megrögzött libertárius" számára Sen *L*-feltétele nem jelent semmit. Levi szerint lehetséges az a fajta megrögzött szabadelvűség, amelyik csak a társadalmi döntés bizonyos mechanizmusai iránt elkötelezett, s nincs a társadalmi jólétrõl alkotott koncepciója - ekkor valóban nem ütközik a Pareto-elv és a szabadságelv. Levi mégsem vonja kétségbe Sen lehetetlenségi tételének jelentõségét, hiszen lehetnek esetek, amikor az valóban fennáll.

elolvasásáról, amit pedig - adva személyes preferenciái - nagy élvezettel olvasna; és miért olvasná el ugyanezt a könyvet prűd, mikor ez igen nagy kellemetlenséggel jár számára - ahogy ez preferenciarendezésében tükröződik is. Ha mindkét fél a szerződés megszegésére motivált - mint esetünkben -, ki fogja ellenőrizni, hogy betartják-e a megkötött szerződést, hogy valóban előálljon a Pareto-javulás? Kétséges, hogy a liberalizmus bármely "értelmes fölfogása" alapján el tudnánk képzelni egy ilyen szerződést prűd és buja között. S ha nem tartanák azt be, akkor jogos lenne a másik részéről ennek kikényszerítése valamilyen jog által? Azt hiszem, nehezen képzelnénk el ezt az esetet egy liberális társadalomban. Fontoljuk azonban meg, nem csak a példa sajátossága vezet-e itt félre bennünket?! Vajon minden egyéni jogunk ahhoz hasonlóan "viselkedik", mint jogunk ahhoz, hogy azt olvassuk, amit kedvünk tartja? Szabadok vagyunk-e rabszolgának eladni magunkat? - tehetnénk föl Mill klasszikus kérdését. Maga a liberális tradíció sem feltétlen engedi meg a szabadság érvényesítésének ezt az extrém fokát - állítja Sen (1983). Mindez persze igaz az alapvető szabadságjogok tekintetében, ám közgazdászként rögtön eszünkbe ötlik a személyes tulajdonhoz fűződő jogok esete. Meglepődnénk, ha valaki a liberális szabadságfölfogásra hivatkozva akarná a tulajdonjogok önkéntes cseréjét (ami a jogok feladása, átruházása) megtiltani. Ebből mindenesetre az látszik, hogy a szabadság fogalma annál mindenképpen összetettebb, minthogy ilyen egyszerűen eldöntené Barry és Sen vitáját a szerződéses megoldásról.

A lehetetlenségi tétel fölvetette problémára azonban más kritikai reakciók is születtek. Az alcímben fölvetett kérdésre Sennel egyetértésben más közgazdászok is nemmel felelnek: "a konfliktus az egyéni jogok és a Pareto-optimalitás gyenge jóléti követelménye között tulajdonképpen az egyéni jogok minden egyes plauzibilis koncepciója esetén fennáll" (Gaertner-Pattanaik-Suzumura 1992, p. 161; lásd még Sugden 1985 és 1994; Pattanaik-Suzumura 1996; Deb-Pattanaik-Razzolini 1997; Suzumura 1999). Ez a konfliktus a jóléti keret "információs szegénységéből" adódik; vagyis abból, hogy a társadalmi döntések elmélete - Arrowt követve - az ún. ordinális haszonelvűség válfaja, ahol is a társadalmi döntések információs alapját csak és kizárólag az egymással össze nem hasonlítható egyéni preferenciákkal reprezentált hasznosságok képezik. Ebben a keretben, ahol a személyek "különállósága" is eltűnik

(Rawls 1997), nem csoda, ha a személyes szabadság könnyen sérülhet és áldoztathatik föl a hasznosságmaximálás oltárán. Ebből azonban az következik, hogy vagy teljességgel el kell vetni a jóléti keretet (például Robert Sugden ezt az utat járja az osztrák közgazdasági iskolát követve), vagy ki kell bővíteni annak információs bázisát (ebbe az irányba haladnak Prasanta Pattanaik és Kotaro Suzumura elemzései).

A kritika azonban további problémát lát Sen szabadságfogalmával - és ebben Barry-vel ért egyet. Azt egyöntetűen vallják, hogy a személyes szféra fogalmát a be nem avatkozás elve kell hogy meghatározza. Ám az egyéni szabadságjogok tisztelete nem az egyéni preferenciák tiszteletét, hanem az *egyéni választás tiszteleté*t jelenti (az egyén adott választása mögött meghúzódó okok, motivációk e tekintetben nem számítanak - mondják). A szabadsájogokat az egyéni és ezeken keresztül a társadalmi preferenciák segítségével értelmezni - mint azt a társadalmi döntések elmélete teszi - egyszerűen helytelen. A társadalomnak nem lehet preferenciát tulajdonítani az egyéni jogok kérdésében - legalábbis a liberális tradíció szabadságfölfogása szerint. Az egyéni szabadság iránti társadalmi elkötelezettség - amit Sen is oly fontosnak tart (magyarul lásd Sen 1993b) - az egyén tényleges választását (jogainak gyakorlását) tartja tiszteletben, nem pedig az egyéni jogok gyakorlásának kimenetelét; azaz hogy valóban az-e a végállapot, amit az egyén preferenciarendezése szerint előnyben részesít a liberális számára - szögezi világosan ez az érvelés - egyszerűen nem számít. Robert Nozick (1974) példáját követve, mondhatjuk, a liberális nem azt nézi, hogy Nozick Massachusettsben vagy New Yorkban él-e és ez megfelel-e prefernciarendezésének, hanem hogy ő választotta-e New Yorkot vagy Massachusettst, ahol most él, függetlenül minden erre vonatkozó preferenciájától.[8] Sen bírálói azt állítják, hogy az egyéni választás adott társadalmi állapot *egy jellemzőjét* rögzíti, nem pedig magát a társadalmi állapotot, amint azt a társadalmi döntések elmélete felteszi. Az egyéni választás annyiban *korlátozza a végső társadalmi kimenetelt*, amennyiben e végső állapotban a szóban forgó jellemzőnek éppen olyannak kell lennie, amint azt az adott egyén megválasztotta. Az egyéni jogoknak ez az értelmezése megegyezik Robert Nozickéval, aki a jogokról mint a társadalmi döntési halmaz *korlátai*ról szól: az

“egyéni jogok gyakorlása rögzíti a világ néhány jellemzőjét. E rögzített jellemzők adta korlátokon belül hozhatjuk meg választásainkat a társadalmi rendezésen alapuló társadalmi döntési mechanizmus révén, ha még marad egyáltalán a választásnak tere” (Nozick 1974, p. 166).

Magának a *választás aktusá*nak tulajdonítunk tehát értéket; annak, hogy az egyénnek hatalmában áll, képes meghatározni a végső társadalmi állapot egy jellemzőjét azáltal, hogy vagy gyakorolja adott jogát, vagy nem. Ezért a jogok problémájának elemzéséhez a *játékelmélet* eszköztára alkalmasabbnak látszik, mint a társadalmi döntések elméletéé. A jogokra vonatkozó szempontokat (például a jogok cseréjét, feladását is) úgy lehet tekinteni, mint amelyeket a társadalmi döntési eljárásoknak tiszteletben kell tartaniuk (azaz korlátok). Ezeket az eljárásokat pedig - amelyek tulajdonképpen a jogok egy-egy struktúráját határozzák meg - *játék formá*jában lehet a legjobban leírni.[9] Az egyéni jogokat egy játék formában az egyes játékosok számára társadalmilag, erkölcsileg vagy jogilag megengedett stratégiák (stratégia halmazok) megadásával (valamint a vonatkozó, megvalósítható kimenetekkel) határozzák meg. Vannak tehát stratégiák, amelyek szóba sem jöhetnek, mert személyes jogokat sértenek, mert betolakodnak valaki másnak a magán szférájába. A jogok tartalmát illetően ez a megközelítés - Senével szemben - nem tulajdonít semmilyen szerepet az egyéni preferenciáknak, hiszen itt a jogok formálisan annyiból állnak, hogy az adott egyén teljes szabadságot élvez abban, hogy - jogát gyakorolva, vagy azzal éppen nem élve - válasszon a megengedett stratégiák közül, valamint hogy kötelessége elkerülni a nem megengedett stratégiák választását (lásd Pattanaik-Suzumura 1996, p. 205 és Suzumura 1999, p. 32).

Vegyük azt a jogunkat, hogy senki ne fújja közvetlenül az arcunkba cigarettája füstjét - amely Sen szerint egy végső kimenetelhez való jog. A szabadságjogok játékelméleti (azaz procedurális) megközelítése a játék formában megengedett

---

[8] A preferenciákat morális jelentõséggel felruházni önmagában is vitatható kérdés (lásd többek között Sagoff 1994, Scanlon 1991).

[9] A játékelméletben egy játék teljes leírása a következõket foglalja magában: a játékosok felsorolása; minden egyes játékos lehetséges stratégiáinak felsorolása; a játékosok által választható stratégiák valamennyi kombinációjához kimenetel rendelése; minden egyes játékosnak megadja egy olyan hasznossági függvényét, ami minden egyes kimenetelhez hozzárendel egy hasznosságértéket (azaz megadja az egyes játékosok

stratégiákat korlátozza, jelen esetben például a nyilvános helyen történő dohányzás megtiltásával. Ha csak kijelölt helyen vagy a dohányos magántulajdonán belül megengedett a füstölés, akkor a megfelelő stratégia kiválasztásával gyakorolhatjuk (vagy éppen föladhatjuk) jogunkat. Az ilyen játék tényleges kimenetelében nyílván preferenciáink is számítani fognak (adott esetben inkább elviseljük barátunk füstölését azért, hogy beszélgetve vele tölthessünk egy estét, amit - tudjuk - erős dohányos lévén, nem bírna ki füstmentesen). A játék akkor biztosítja tehát azt, hogy hatalmunkban, azaz szabadságunkban áll olyan végső társadalmi kimenetelhez jutni, aminek egyik jellemzője az lesz, hogy esténket nem zavarja meg dohányfüst, ha rendelkezésünkre áll legalább egy olyan stratégia, amit választva, garantált, hogy füstmentes estének nézünk elébe. Ha csak azt vizsgálnánk, hogy esténk dohányfüsttel terhelt volt és preferenciarendezésünk szerint ez inferior alternatíva a füstmentes estéhez képest, még nem tudjuk eldönteni, vajon sérült-e személyes szabadságunk. Ehhez azzal kell tisztában lennünk, saját választásunk vezetett-e ide, vagy sem (azaz mi magunk kontrolláltuk-e a döntést, vagy sem); mentesek voltunk-e minden kényszertől, vagy sem. Előfordulhat tehát, hogy füstös esténk lesz anélkül, hogy személyes szabadságunk csorbát szenvedne.

Számunkra eme érvelés ugyan meggyőző annyiban, hogy bizonyos egyéni jogokat jobban lehet modellezni a játék forma segítségével, mégsem tűnik azonban teljesnek az így kirajzolódó szabadságkoncepció. Kétféle érvet is fölhoz Sen arra, miért nem elégséges a játék formával megragadott szabadságfogalom. Egyrészt fölmerül a közvetlen és a közvetett szabadság megkülönböztetésének jelentősége. Sen (1982) a prűd és a buja következőképpen módosított esetével érvel. Tegyük föl, hogy buja kórházban fekszik és őt meglátogató prűd barátja jól tudja, hogy buja D.H. Lawrence-t választaná olvasmányul Shakespeare-rel szemben, annak ellenére, hogy ő maga is elismeri, egy Shakespeare olvasmány jobban szolgálná jólétét. A prűd tehát tisztában van azzal, hogy buja barátja Lawrence-t választaná, ha fölkínálkozna számára a döntés lehetősége. Tegyük föl azt is, prűd tudja, hogy buja nem értesült arról, hogy Lawrence könyvei lekerültek a tiltólistáról, s már kölcsönözni lehet azokat. A buja

---

preferenciarendezését a kimenetelek teljes körén). A játék formája pedig egy olyan játék, ahol a preferenciákat

csak arra kéri prűd barátját, hozzon neki olvasnivalót a könyvtárból. A döntést, hogy buja mit fog olvasni, tehát prűd kontrollálja. Sen amellett érvel, hogy buja szabadságát jobban szolgálná, ha barátja azt a könyvet kölcsönözné ki neki, amit - ahogy azt a barát is tudja - maga buja választana. A közvetett szabadság fogalma tehát ilyen tényellentétes érveléssel érhető el. Ez azonban Sen szerint semmit sem von le jelentőségéből, hiszen számos személyes szabadságunkat érintő kérdésben csak közvetetten gyakoroljuk döntési kontrollunkat (ilyen például a rendőrségnek "átadott" jogkör, hogy megvédejen bennünket mások atrocitásaitól). A szabadság játék formában konceptualizálva nem képes számot adni a közvetett szabadságról, a társadalmi döntések elmélete viszont igen.

Másrészt Sennel egyetértve úgy hisszük, hogy - visszatérve Nozick példájához - igenis van valami rossz, valami "szabadságtalanság" (*unfreedom*) abban, ha Nozick - akár saját választása miatt - nem Massachusettsben fog lakni, ahol pedig - ő is, mi is tudjuk - szeretne, hanem végül is New Yorkban. Ez a példa azonban nem elég meggyőző, talán még akkor sem az, ha azzal is tisztában vagyunk, hogy Nozicknak jogában állt volna Massachusettbe költöznie, és ebben sem más egyén(ek), sem állam nem korlátozta, mégsem tette, mert nem tehette bizonyos más körülmények miatt, például azért, mert egyik fogyatékos gyermekének csak New Yorkban tudott rendszeres rehabilitációt biztosítani, Massachusettsben nem. A példa arra hívja föl figyelmünket, hogy bár az egyéni szabadság (Nozick szabadsága) nem sérült abban az értelemben, hogy ő maga, az érintett egyén autonóm módon hozta meg döntését arról, hol élje, és nem is avatkozott bele ebbe a döntésébe sem másik személy, sem hatóság, mégis a szabadság egy fontos aspektusa, az, amit Sen (1993c) a szabadság "lehetőség-aspektusának" nevez korántsem volt teljes. Nozick nem tudta megvalósítani célját, hogy ott éljen, ahol igazán szeretne, mert ez az alternatíva hiányzott lehetőségeinek halmazából. A szabadság lehetőség-aspektusa összefügg preferenciáinkkal abban az értelemben, hogy a szabadság értékét - e lehetőség-aspektusban - nem értelmezhetjük az egyén preferenciái nélkül.[10]

---

nem határozzuk meg. (Sugden 1985)

[10] Arrow (1995) a szabadságot és a prefernciákat a preferenciák rugalmasságának definiálásán keresztül igyekszik összekötni. Lásd Sen (1993) értékelését erről (pp. 528-530).

Sen játékelméleti bírálói nyilvánvalóan a negatív szabadságot (a korlátok hiányát) hangsúlyozzák, és nem fordítanak figyelmet a *tényleges szabadságok*ra, arra hogy az emberek mit tudnak kezdeni, mire tudják átváltani negatív szabadságjogaikat. E *pozitív szabadság* fontosságára és összefüggésére a negatív szabadsággal Sennek a szegénység és éhínség problémáira irányuló kutatásai hívták fel újonnan a közgazdászok és morálfilozófusok figyelmét (lásd többek között Sen 1981 és 1988b). A negatív szabadságjogok tiszteletben tartása önmagában nem zárja ki, hogy egy közösségben e fontos jogok a közösség egy részének súlyosan hátrányos helyzete mellett érvényesüljenek. A pozitív szabadság nem egy cselekedet megvalósításának korlátozásoktól mentes lehetőségét, hanem e tevékenység végrehajtásának *képesség*ét és *lehetőség*ét emeli ki - a tényleges szabadságot az emberhez méltó életre, arra az életre, amit felelős (felnőtt) emberként magunknak választunk. Ez átvezet bennünket a "társadalmi döntések elmélete kontra játékelmélet" vitából a szabadság értelmezésének másik, szélesebb területére.

Szabadság, képesség és jól-lét

Sen többek között Isaiah Berlinre hivatkozva (Berlin 1990) a szabadság kétféle nézetét különbözteti meg: a pozitív és a negatív szabadságot. A szabadság *pozitív* értelemben azt jelenti, hogy mi az, amit az egyén képes megtenni vagy elérni (*freedom to*). Ezzel szemben a szabadság *negatív* értelme azoknak a korlátozásoknak a hiányát hangsúlyozza (*freedom from*), amelyet az egyik személy vagy az állam egy másik személlyel szemben gyakorolhat (Sen 1988b, p. 272). Nozick jogosultságokra alapozott igazságosságelmélete - s ezt követve az egyéni szabadságjogok játékelméleti megközelítése - ez utóbbi felfogást vallja, azaz az egyének jogai korlátot jelentenek mások beavatkozása előtt (Nozick 1974).

Sen meggyőzően mutat rá arra (Sen 1988b, p. 274), hogy a negatív szabadság fenti értelmezése sajátos belső feszültséggel terhes. Hiszen a negatív szabadság e felfogása csak a mások be nem avatkozásának követelményét állítja föl, de nem ír elő semmilyen pozitív kötelezettséget arra nézve, hogy tevőlegesen hozzájáruljunk a jogokkal való éléshez.

Még fontosabb azonban, hogy a szabadság e kétféle értelmezése a társadalmi szituációk nagyon eltérő értékeléséhez vezethet. Ezt mi sem mutatja jobban, mint az éhínség problémája (lásd erről magyarul Virág 2000 ebben a kötetben). Sen számos történeti példával szolgál arról, hogy éhínségek esetében sem feltétlenül sérül az éhezők negatív szabadsága, hiszen éhezés akkor is bekövetkezhet és be is következett, amikor senki nem akadályozta az érintetteket magasabb bér vagy munkahely keresésében - *a szörnyű éhhalál a negatív jogok normatív értelemben teljesen működő jogosultsági rendszerében következett be*. Sen leíró jogosultsági elemzése pedig éppen arra mutat rá, hogy az éhezéstől sújtott emberek az éhhaláltól mentességre és a megfelelően tápláltságra való *elemi képességei* (*basic capabilities*) *sérültek* alacsony béreik vagy munkanélküliségük miatt - azaz *szabadságuk pozitív értelemben súlyosan korlátozódott*. A kizárólag a negatív szabadságjogokat hangoztató megközelítés számunkra *önmagában* elfogadhatatlan. *Ahhoz, hogy értékelhessük az egyéni életesélyeket a tényleges (pozitív) szabadságok vizsgálata nélkülözhetetlen.*

A szabadság pozitív értelmezésének elfogadása egyáltalán nem jelenti a negatív értelmezés háttérbe szorítását, a negatív szabadságjogok önértékének tagadását. Sen erre is megvilágító erejű példával szolgál. Éhínségeket vizsgáló elemzései rámuttak, a brit gyarmati uralomtól függetlenedett Indiában 1947 óta nem fordult elő ezrek vagy milliók halálát követelő éhezés. Mindez pedig döntően a sajtószabadság és a plurális demokrácia kialakulásának köszönhető. Ugyanis a kormányzati hatalom többé nem titkolhatta el az emberi depriváció e szörnyűségét; és a kormányzatot idejében hatásos beavatkozásra kényszerítette a nyilvánosság és a politikai ellenfelek rázúduló haragja. Borzalmas ellenpéldával ugyancsak szembesülhetünk: Kínában az ún. Nagy Ugrás kudarca utáni években, 1958-61 között az élelmezési helyzet katasztrofális volt, de a szabad sajtó hiánya és a politikai ellenzék brutális elnyomása miatt szinte minden nyilvánosságtól és lehetséges segítségtől elzárva halt éhen - a becslések szerint - 16-30 millió ember (Sen 1988b, pp. 284-286).

Sen azért, hogy túlléphessen a szabadság közkeletű, de túlzottan merev negatív-pozitív értelmezésén, a képességek (*capabilities*) fogalmán keresztül *összeköti a szabadságot és a jól-létet* (*well-being*). Szakít a jólétnek a közgazdaságtanban hagyományosan a gazdagsággal azonosított értelmezésével, és a hangsúlyt az “anyagi

jólétben élni" ("gazdagnak lenni") kérdéséről a "jól lenni" ("jól-léttel bírni") kérdésére helyezi át. Ha ki akarjuk dolgozni a jól-lét mérésének valamilyen mutatóját akkor nem a rendelkezésre álló jövedelemre vagy vagyonra, s nem is a John Rawls átfogó igazságosságelméletében kifejtett ún. elsődleges társadalmi javakra (*social primary goods*) (Rawls 1971) kell összpontosítanunk, hanem az egyén különböző képességeire, hogy értékes cselekedeteket hajtson végre, illetve értékes létállapotokat váltson valóra - állítja Sen. Az egyéni képességek halmaza a különböző értékes cselekvés- és létmódoknak (*functionings*), mint például a megfelelően tápláltság vagy a jó egészség elemi létmódjainak, az evés cselekvésmódjának vagy a közösséghez tartozás összetettebb létmódjának stb., az alternatív kombinációit jelenti (lásd Sen 1985a, 1985b, 1988b, 1993a). Sen tehát azzal, hogy a ténylegesen elért értékes cselekvés- és létmódokról az ezekre való képességekre helyezi át a hangsúlyt, a jól-lét *eredményeiről* (*well-being achievement*) a jól-létre való *szabadságra* (*well-being freedom*), azaz a reálisan elérhető *lehetőségekre* irányítja át figyelmünket.[11] Ha csupán a jól-lét ténylegesen előállt eredményeit vennénk tekintetbe, akkor egy adott társadalom vagy gazdaság értékelésekor a szabad választás önértékét és a szabadság mértékét (kiterjedtségét) figyelmen kívül hagynánk. Felelős, felnőtt emberek életesélyeinek értékelésekor pedig a jól-létre való szabadságot kellene - Sen ajánlása szerint - a társadalompolitika középpontjába helyezni, ha tiszteletben akarjuk tartani a jó életről kialakított egyéni elképzelések pluralitását és a választásainkért vállalt egyéni felelősséget.

Sen a jól-létet ugyanakkor csupán az egyik alapvető dimenziónak tekinti az erkölcsi személy átfogó vizsgálatában. Bár szorosan kapcsolódik a jól-lét fogalmához, de eltérő szereppel rendelkezik *az erkölcsi személy mint cselekvő* (*agency*) aspektusa. Nyilvánvaló, hogy az egyén saját jól-létének növelése mellett más célok elérésére is törekszik, amelyek adott esetben akár saját jól-létével ellentétesek lehetnek (lásd például a "tiszta" altruizmus eseteit). Az erkölcsi személy mint cselekvő dimenziója

[11] Rawls elméletével szembeni bírálata is erre összpontosul. Sen szerint az elsõdleges javak csupán a szabadság eszközeinek tekinthetõk; és ugyanazokkal az eszközökkel az egyik személy - sajátos egyéni jellemzõinél és társadalmi helyzeténél fogva - értékesebb életet tud megvalósítani, mint egy másik személy, aki például valamilyen testi fogyatékosságtól szenved. A társadalmi egyenlõség és a társadalmi igazságosság vizsgálatának ezért egyaránt az emberi képességek „tere" adja a megfelelõ helyét. (Lásd Sen 1980, 1990b és 1992a)

tehát az egyén valamennyi célját és választását - ezek megvalósulását (*agency achievement*) és szabadságát (*agency freedom*) - releváns információvá teszi a különböző társadalmi állapotok és cselekvések értékelésében. A *cselekvési szabadság* tehát bizonyos értelemben szélesebb koncepció, mint a jól-létre való szabadság, hiszen ekkor arról beszélünk, hogy az egyénnek szabadságában áll megtenni vagy elérni a jó okkal értékesnek tartott bármilyen célját (a saját jól-létén kívülieket is).[12] A szabadságnak e cselekvőhöz kötött aspektusa nyilvánvalóan magába foglalja a szabadság negatív (korlátozásoktól mentességkénti) értelmezését; és az egyén mint a választásaiért *felelős cselekvő* így további hangsúlyt kap Sen elméletében (lásd Sen 1985a, 1987a, 1992a). Ugyanakkor - mint arra a jól-létre való szabadság fogalma rámutat - a szabadság szorosan összefügg a tényleges lehetőségekkel, a szabadság értékelése pedig az elért eredményekkel.

Zárszó

E rövid írásban arra tettünk kísérletet, hogy bemutassuk Amartya Sen szabadságkoncepcióját. Kiindulópontunk természetesen Sen híres lehetetlenségi tétele volt. Ennek értelmezésével és a bírálók gondolatmenetének bemutatásával tettük meg az első lépéseket a szabadság fogalmának értelmezésében. Ezután igyekeztünk túllépni a szabadság "helyes" modellezéséről a társadalmi döntések elméletének hívei és a játékelmélet mellett kitartók közötti vitán úgy, hogy igyekeztünk föltárni Sen szabadságfölfogásának további aspektusait. Számunkra mindenképpen vonzó Sen szabadságfölfogása abban az értelemben, hogy nem riad vissza attól, hogy a szabadság összetett, többértelmű fogalom, és ezért ennek megfelelően elemzendő és kezelendő,

[12] Adott személy ténylegesen elért jól-létének értékelésekor létének azokat az alapelemeit kell figyelembe venni, amelyek a saját személyes jól-létét jelentik, azaz azokat az értékes cselekvés- és létmódokat, amelyeket el tud érni vagy meg tud valósítani. A cselekvés dimenziójában a személy sikerét értékeljük, azt, hogy valamennyi, követésre érdemes célja tekintetében mit ért el. Bár az egyén jól-létének is lehetnek másokra vonatkozó szempontjai, de ezek nem önmagukban értékesek, csupán az adott személy jól-létére gyakorolt hatásukon keresztül. A cselekvõi aspektusban értékelõdnek közvetlenül például a „tiszta" altruizmus vagy a kanti morális elvekhez hasonló erkölcsi elkötelezettségek esetei. Adott személy jól-létre való szabadsága képességeinek halamazán értelmezett - ezek a képességek mutatják meg adott személy tényleges szabadságát arra, hogy különféle típusú életeket élhessen. A cselekvõi szabadság arra utal, hogy a szabadság több, mint a személyes élet képességei (a személy hatalma arra, hogy bizonyos életeket élhessen), beletartozik a közvetlen személyes

minden azt leegyszerűsíteni igyekvő törekvéssel szemben. Végül kiemelnénk, hogy Sen álláspontja a tekintetben is elfogadható számunkra, hogy egyaránt hangsúlyozza a jogok önértékét (korlátokat emelő voltát) és a jogok tényleges gyakorlásából adódó következmények fontosságát (lásd a következményekre érzékeny jogok rendszeres kifejtésére Sen 1988a). Ezek önmagukban és összefüggéseikben is lényegesek, ezt pedig csak az elemzés adott kontextusának komolyan vételével lehet esélyünk figyelembe venni. Véleményünk szerint ezért Sen szabadságfölfogása az atomista vagy individualista fejtegetéseken helyesen túllép, és többek között Joseph Raz és Tallár Ferenc szabadságról kifejtett nézeteivel mutat rokonságot.

Hivatkozások

Arrow, Kenneth (1995): "A note on freedom and flexibility," in Basu, K. - Pattanaik, P. - Suzumura, K., eds. *Choice, welfare, and development: a festschrift in honor of Amartya K. Sen*. Oxford: Clarendon, 7-16

Barry, Brian (1986): "Lady Chatterley's Lover and Doctor Fischer's Bomb Party: liberalism, Pareto optimality, and the problem of objectionable preferences," in Elster, J. - Hylland, A., eds. *Foundations of Social Choice Theory*, Cambridge: Cambridge University Press, 11-43

Berlin, Isaiah (1990): "A szabadság két fogalma," in uő: *Négy esszé a szabadságról*. Budapest: Európa Könyvkiadó, 334-443, Ford.: Erős Ferenc és Berényi Gábor

Deb, Rajat - Pattanaik, Prasanta - Razzolini, Laura (1997): "Game forms, rights, and the efficiency of social outcomes," *Journal of Economic Theory*, 72, 74-95

Gaertner, Wulf - Pattanaik, Prasanta - Suzumura, Kotaro (1992): "Individual rights revisited," *Economica*, 59, 161-177

Levi, Isaac (1982): "Liberty and welfare," in Sen, A. - Williams, B., eds. *Utilitarianism and beyond*. Cambridge: Cambridge University Press, 239-249

Mill, John Stuart (1994): *A szabadságról*. Budapest: Századvég Kiadó - Readers International, Ford.: Pap Mária

Nozick, Robert (1974): *Anarchy, state and utopia*. Basil Blackwell, Oxford (magyarul részletek: *Elosztási (disztributív) igazságosság;* in Huoranszky F. (szerk.) *Modern politikai filozófia.* Budapest: Osiris-Láthatatlan Kollégium, 1998, 141-160, Ford.: Babarczy Eszter; valamint *Anarchia, állam és utópia (Részletek);* in Bujalos I. és Nyilas M. (szerk.) *Az új jobboldal és a jóléti állam.* A szociális szakképzés könyvtára, Budapest, 1996, 84-107.old. Ford.: Békési József)

Pattanaik, Prasanta - Suzumura, Kotaro (1996): "Individual rights and social evaluation: a conceptual framework," *Oxford Economic Papers*, 48, 194-212

Rawls, John (1997): *Az igazságosság elmélete.* Budapest: Osiris, 1997. Krokovay Zsolt ford.

Raz, Joseph (1986): *The morality of freedom*. Oxford: Clarendon Press

Sagoff, Mark (1994): Should Preferences Count? *Land Economics*, 70(2), 127-144

Scanlon, Thomas (1975): Preference and Urgency. *Journal of Philosophy*, November: 655-669

Seabright, Paul (1989): "Social choice and social theories," *Philosophy and Public Affairs*, 18, 365-387

---

kontroll afelett, hogy ezeket a képességeket (ezt a hatalmat) bizonyos módon gyakorolhassuk vagy érhessük el. Ez a szabadság procedurális dimenziója, mely a negatív szabadságjogokban ölt testet.

Sen, Amartya (1970a): "The impossibility of a Paretian liberal," *Journal of Political Economy*, 72, 152-157
Sen, Amartya (1970b): *Collective Choice and Social Welfare*. San Francisco: Holden-Day
Sen, Amartya (1976): "Liberty, unanimity and rights," *Economica*, 43, 217-245
Sen, Amartya (1979a): Utilitarianism and Welfarism. In *Journal of Philosophy*, September: 463-489
Sen, Amartya (1979b): Personal Utilities and Public Judgements: Or What's Wrong with Welfare Economics? In *The Economic Journal*, September: 537-558
Sen, Amartya (1980): *Equality of What;* in McMurrin, S. (szerk.) *Tanner Lectures on Human Values;* Cambridge University Press, Cambridge
Sen, Amartya (1981): *Poverty and Famines: An Essay on Entitlement and Deprivation*. Oxford: Clarendon Press
Sen, Amartya (1982): "Liberty as control: an appraisal," in French, P.A. - Uehling, T.E. - Wettstein, H.K., eds. *Midwest Studies in Philosophy VII*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 207-221
Sen, Amartya (1983): "Liberty and social choice," *Journal of Philosophy*, LXXX, 1, 5-28
Sen, Amartya (1984): "Rights and capabilities," in uő: *Resources, Values and Development.* Oxford: Basil Blackwell, 307-324
Sen, Amartya (1985a): "Well-being, agency and freedom. The Dewey Lectures 1984," *Journal of Philosophy*, LXXXII, 4, 169-221
Sen, Amartya (1985b): *Commodities and Capabilities*. North-Holland, Amsterdam
Sen, Amartya (1987): *On Ethics and Economics*. Oxford: Basil Blackwell
Sen, Amartya (1988a): "Rights and agency," in Scheffler, S., ed.: *Consequentialism and its Critique*. Oxford: Oxford University Press, 187-223 (eredeti megjelenés: *Philosophy and Public Affairs*, 1982, 11, 1)
Sen, Amartya (1988b): "Freedom of choice: Concept and content. Alfred Marshall Lecture," *European Economic Review*, 32, 269-294 (magyarul részletek: "A választás szabadsága" *Tervgazdasági Fórum*, IV, 1, 1-15)
Sen, Amartya (1990): "Justice: Means versus freedoms," *Philosophy and Public Affairs*, 19, 111-121
Sen, Amartya (1992a): "Minimal liberty," *Economica*, 59, 139-159
Sen, Amartya (1992b): *Inequality Reexamined*. New York: Russell Sage Foundation, Cambridge: Harvard University Press
Sen, A. (1993a): *Capability and Well-Being.* in Sen, A. - Nussbaum, M., eds.: *The Quality of Life*; Clarendon Press, Oxford, 30-53
Sen, Amartya (1993b): "Az egyéni szabadság mint társadalmi elkötelezettség" in Kindler, J. és Zsolnai, L. (szerk.): *Etika a gazdaságban*; Budapest: Keraban Könyvkiadó, 26-44, Ford.: Ferge Zsuzsa
Sen, Amartya (1993c): "Markets and freedoms: achievements and limitations of the market mechanism in promoting individual freedoms," *Oxford Economic Papers*, 45, 519-541
Sen, Amartya - Williams, Bernard (1982): *Introduction.* in Sen, A. - Williams, B., eds.: *Utilitarianism and Beyond.* Cambridge University Press, Cambridge
Sugden, Robert (1985): "Liberty, peference, and choice," *Economics and Philosophy*, 1, 213-229
Sugden, Robert (1994): "The theory of rights," in Siebert, H., ed. *The Ethical Foundations of the Market Economy*. Tübingen: J.C.B. Mohr, 31-53
Suzumura, Kotaro (1999): "Consequences, opportunities, and procedures," *Social Choice and Welfare*, 16, 17-40
Tallár, Ferenc (1999): *A szabadság és az európai tradíció*. Budapest: Atlantisz
Vanhuysse, Pieter (2000): "On Sen's liberal paradox and its reception within political theory and welfare economics," *Politics*, kiadás előtt
Virág Gábor (1999): "Amartya Sen és az éhezés – Néhány megjegyzés a jogosultsági megközelítésről" *Fordulat*, 3-4

Virág Gábor:

Amartya Sen és az éhezés

Néhány megjegyzés a jogosultsági megközelítésről

Ebben a rövid esszében arról szeretnék írni, hogy milyen megközelítést használ Amartya Sen a szegénység elemzésénél, mik ennek a megközelítésnek az új elemei, mik a korlátai, mennyire lehet hasznos egy döntéshozó számára, aki az éhínséget kívánja kezelni. A téma fontosságát talán nem nagyon kell magyarázni, aktualitását pedig növeli, hogy Sen a Nobel díját többek között éppen a szegénységgel kapcsolatos munkái elismeréseként kapta.

Természetesen rengeteg dolog kimarad ebből az írásból, ami pedig fontos lenne a téma kimerítő tárgyalásához, de igyekszem a legfontosabb szempontokat végigvenni Sen munkáira és mások elemzéseire támaszkodva. A következő fejezetben röviden leírom a megközelítés fő elemeit[1], ezután végig veszem a lehetséges kritikákat is, előbb a módszertaniakat, majd a tartalmiakat is. A záró részben röviden megvonom a konklúziót a megközelítéssel kapcsolatban.

A jogosultsági megközelítés

Az elemzés építőköve a jogosultságok rendszere. (Közgazdászok számára ismerős fogalmakról lesz szó, hogy miért újszerű mégis a megközelítés, arról a következő fejezetben írok.) A jogosultság (entitlement) bizonyos árutömeg megvásárlására való képesség, tehát a költségvetési halmazzal rokonítható. Jogosultság többféle módon állhat elő. A legfontosabb formái a termelés alapján, a csere útján, s a transzfer alapján keletkező jogosultság. Valaki termelés alapján szerez jogosultságot, ha az árut ő termeli, csere útján, ha képes megvásárolni a saját jövedelméből, végül transzfer útján, ha állami segítségből képes a vásárlásra. Lehetnek egyéb jogosultsági formák (pl. öröklés), amit a megközelítés képes kezelni, csak az egyszerűség kedvéért nem

[1] Bővebben lásd Sen (1981)

beszélünk most róluk. Minden lehetséges jogosultságot elemezni kell a konkrét esetben, a lényeg csak az, hogy a jogosultság megszerzése jogszerű legyen (pl. a lopás vagy rablás kizárva). Természetesen az éhezésről lévén szó az áruk alatt élelmiszert fogunk érteni a továbbiakban.

A végső jogosultsági halmaz (a megvehető áruk köre) két dologtól függ: az induló készlet minőségétől és a csere feltételeitől (exchange entitlement mapping). Az induló készlet tartalmazza a saját magunk számára megtermelt javakat és a rendelkezésünkre álló munkaerőt (mennyire vagyunk erősek, ügyesek, képzettek, stb.), a készletbe beleveendő mindenféle transzfer, örökség. A csere feltételei pedig azt határozzák meg, hogy milyen feltételekkel tudjuk értékesíteni a készletünket, hogy jogosultsághoz jussunk bizonyos árukra. Piacgazdaságban az árrendszer határozza meg ezeket a feltételeket. Kétféle módon változhat meg tehát alapvetően a jogosultság rendszere: készletváltozás miatt illetve a cserefeltételek megváltozása miatt.

Éhezés akkor következik be, ha a két tényező úgy változik, hogy a jogosultsági halmazban csak olyan lehetőségek maradnak, amelyek éhezést jelentenek. Ez persze a valóságban nehezen megállapítható dolog és a szükséges készlet személyenként változó, de elméletileg ez a dolgok helytálló leírása.

A készletváltozás volt az éhezés oka a tradicionális elméletek szerint, vagyis a katasztrofális termelés miatt alakult ki az éhezés. Sen ugyan elismeri, hogy ez is fontos ok lehet, mégis a csere feltételeinek megváltozását tartja általában fontosabb oknak. Konkrétabban: egy paraszt éhezhet azért mert nem termett elég gabonája, de legalább ilyen fontos az az eset, hogy a munkás azért éhezik, mert a gabona árával nem tartott lépést az ő bére.

Fontos azonban megjegyezni, hogy akkor fogjuk fel helyesen a jogosultsági megközelítést, ha nem próbáljuk önmagában tesztelhető hipotézisként kezelni, hanem olyan megközelítésként, amely teret ad a legkülönbözőbb magyarázatoknak, s időtől és tértől függetlenül alkalmazható. A megközelítés tehát önmagában tautológikus (akkor éhezik valaki, ha kevés a jogosultsága, s a kevés jogosultság pontosan az éhezést jelenti), csak elméleti keret, amit még ki kell tölteni tartalommal. Ezt minden egyes eset elemzésénél külön meg kell tenni.

Mielőtt rátérnék az elmélettel szemben felmerülő kritikák elemzésére szeretnék az éhezés tradicionális elméleteiről írni, amelyeket Sen FAD-ként említ (Food Availability Decline). Ezen magyarázat szerint túl kevés az élelem *összesen*, nem jut mindenkinek, az éhezés ezért *elkerülhetetlen*. A FAD elmélet nem csak abban különbözik a jogosultságitól, hogy a termelésre koncentrál, hanem sokkal magasabb aggregálási szinten dolgozik, mivel az összes termelést állítja szembe az összes szükséglettel. Sok mindent abból lehet csak megérteni, ha látjuk, hogy a seni elemzés válasz erre a megközelítése, s annak egyfajta elutasítása, meghaladása a cél. Sen társadalomtudósként, közgazdászként tekint a problémára, így számára elfogadhatatlan a FAD megközelítés, amely szerint, ha elegendő élelmiszer áll összesen rendelkezésre, akkor az már „csak" elosztás (amit szállítási problémának tekint) kérdése, hogy mindenkinek jusson. Sen a saját elméletének kidolgozásakor az egyes egyének viselkedéséből kiindulva próbált arra magyarázatot találni, hogy miért van éhínség az egyik évben és nincs a másikban hasonló termelési adatok mellett. Fontos az a kérdés is, hogy kik lesznek az éhezők, s hogyan lehetne az ő problémájukon segíteni. Az elemzések *mikroszintű és társadalomtudományos* elemzését dolgozta tehát ki.

A jogosultsági megközelítés lényegéről még többet látunk a következő fejezetben, itt csak a lényeges koncepciókat és összefüggéseket próbáltam bemutatni a megértés megkönnyítése kedvéért.

Kritikák[2]

Először azokat a korlátokat szeretném számba venni, amelyeket Sen is említ elméletével kapcsolatban, ezáltal megmutatva, hogy a megközelítés nem teljesen általános keret, néhány jelenséget nem tud kezelni. Négy korlátról ír. Az első, amellyel bármelyik társadalomtudományos megközelítésnek számolnia kell[3], talán a legfontosabb elméleti szempontból. A jogosultságok főleg a fejlődő társadalmakban nem pontosan meghatározottak, mivel itt a jogrendszer, a tulajdonosi jogok és a

[2] Ebben a fejezetben erősen támaszkodtam Osmani (1995)-re.
[3] Ez a más okokból elfogadhatatlan FAD megközelítést nem érinti.

politikai rendszer bizonytalan, s ezért a jogosultságok nem lehetnek teljesen egyértelműek**.** A valóságban legalább olyan fontos az a korlát, hogy sok akció jogellenesen zajlik (pl. lopás), s ez extrém helyzetekben a jogosultsági megközelítés erős korlátja lehet. Ennek ellenpéldájával is találkozunk, Sen azt az esetet említi, amikor a nagy bangladesi éhezés során a feltöltött áruházakat megvédték az éhező tömegtől. Mégis, a jogellenes cselekedetek társadalomtudományos tanulmányozása révén esetleg képesek lehetünk a jogosultsági elméletet egy „jogosulatlansági" megközelítéssel ötvözni. A harmadik probléma az, hogy a jogosultság ténylegesen csak lehetőség, s valaki attól még éhen halhat, hogy ez esetleg nem lenne szükségszerű. Itt a legfontosabb ok a szokás hatalma, tehát például nem térnek át a búzára a rizsről az emberek, még akkor sem, ha az olcsóbb kalóriaforrást biztosítana. Bár ez a harmadik korlát nagyobb jelentőséggel bír a gyakorlatban, mint az első kettő, a legfontosabbnak azonban a most említendő negyedik korlátot tartom. Egy éhínség során általában sokkal többen halnak meg járványokban, mint az élelmiszerhiány miatt. A jogosultsági elmélet ezt a jelenséget valóban képtelen kezelni, azonban ettől még képes lehet az éhínség kiinduló okának elemzésére.

Osmani az alábbi osztályozást teszi: A mások által megfogalmazott kritikák első csoportja szerint a megközelítés nem jó, mert empirikusan nem igaz és/vagy különböző tényezőket kihagy a számításból. A második csoport szerint viszont semmi újat nem ad hozzá ahhoz, amit eddig is tudtunk koncepcionálisan és vagy történetileg.

A legegyszerűbb azokra a kritikákra felelni, amely szerint az elmélet empirikusan nem állja meg a helyét. Ez az elmélet félreértése, hiszen az nem fogalmaz meg semmiféle konkrét hipotézist. A FAD *megközelítés* (tehát, hogy az éhínség oka mindig az aggregált élelmiszerhiány) elutasítása még nem jelenti azt, hogy a FAD bizonyos esetekben nem lenne a helyes *hipotézis,* tehát az éhínség tényleges okozója. A seni elemzés nem zár ki a priori egyetlen okot sem. Azt viszont állítja, hogy még akkor sem triviális az eset, ha a FAD (aggregált élelmiszerhiány) ténylegesen fennáll, hiszen az élelem elosztása (és az éhezők köre) ekkor is jelentős mértékben társadalmilag meghatározott lesz.

Kissé nehezebb azokra a kritikákra felelni, amely szerint nincsen koncepcionálisan új a megközelítésben, hiszen az ismert közgazdasági fogalmakra támaszkodik. Ez valóban részben igaz, másrészt Sen jelentősen módosítja a hagyományos fogalmakat. Az újdonság a módszerben az, hogy eddig a társadalomtudományok által kevéssé tanulmányozott területet próbál az érdeklődési körébe bevonni. Másrészt az a mód is új, ahogyan összerakja az eddigi koncepciókat, s két fontos következtetést von le. Egyrészt lehetővé teszi annak felismerését, hogy különböző egyének eltérő mértékben vannak kitéve az éhezés veszélyének, s nem feltételenül a mezőgazdaságban dolgozók a legkevésbé. Másrészt, hogy sok tényező okozhat éhinséget, s a FAD nem szükséges feltétel ehhez.

Egyértelmű, hogy az elemzés történetileg új, hiszen bár voltak indiai előfutárok, mégis minden korábbi szerző hangsúlyozta a FAD fontosságát, mint szükségszerű kiváltó okot. Sen noha nem volt teljesen előzmény nélküli, mégis mindenképpen az elsőnek tekinthető, aki következetesen alkalmazta a mikroszintű társadalomtudományos elemzést.

Sen modellje formailag neoklasszikus általános egyensúly elméleti modellként kezelendő (ha formálisan szeretnénk felírni), hiszen minden piac tanulmányozására szükség van ahhoz, hogy a jogosultsági halmazokat megkaphassuk. A formai jellegnek következménye, hogy a történeti jelleg elvész, s csak a modellen belüli dolgok hatásaival foglalkozunk, azoknak keletkezési körülményeit nem vizsgáljuk. Nem nézzük, hogy miért pont ilyen a technológia, a tulajdonszerkezet, a munkamegosztás, miért éppen az adott módon működnek az intézmények (jogi rendszer, állam, család, stb.), s miként változnak. A modell önmagában nem képes kimerítően elemezni a jogosultsági formák kölcsönhatásait, a nem piaci jogosultsági mechanizmusok működését.

Ezek a kritikák ugyan igazak, de nem veszik figyelembe, hogy a jogosultsági elmélet csak egy keret, aminek kitöltése tartalommal a társadalomtudományok és a történettudomány feladata. A kérdés persze megmarad, hogy ez lehetséges-e, vagyis

hogy a jogosultsági megközelítés megfelelő-e erre a célra.[4] Itt már több probléma akad koncepcionális szinten. Nem biztosított például, hogy az *entitlement mapping*-től (vagyis piacgazdaságokban az árrendszertől) független a készlet minden eleme, s így a munkaerő is. Ha valaki éhezik, akkor nyilván romlik a munkaereje is. Márpedig ha itt kölcsönhatás lép fel, akkor elmosódnak a határok a két ok, vagyis a készleváltozás és az árak megváltozása között, valamint az általános egyensúlyi elemzés is nehezebbé válik. Nehézségekkel járhat a nem kizárólag piaci alapon működő gazdaságok elemzése is. Ebben az esetben nem biztos, hogy az egyensúlyi elemzés technikailag könnyen kezelhetővé tehető, de az általános egyensúlyelméleti megközelítés, ha nem is mint matematikai forma, de hasznosítandó.

Az elemzés egyszerűbbé tételéhez elméletileg hasznos lehet bizonyos egyszerűsítő feltevések megtétele, s akár egyes modellekben az általános egyensúly elméleti keret felcserélése egy több szektoros, de parciális modellel. Különösen hasznos lehet ez a módszer, ha a megközelítésből a gazdaság-, társadalom-politika számára hasznos tanácsokat szeretnénk levonni az éhínségek kezelésére vonatkozóan.

Legalább ennyire fontos azonban a történeti, szociológiai, antropológiai (a kultúra meghatározó szerepe miatt) nézőpont alkalmazása. Nem lebecsülve Sen munkáinak fontosságát kijelenthető, hogy a munka java még hátra van. Természetesen botorság is lett volna azt várni, hogy egy egyszerű formális elmélet segítségével az éhezés kérdése sikeresen kezelhető. Ezen munka megkezdését vállalta Sen és szerzőtársai, könyvükben a jogosultsági megközelítés keretét kitöltve elemezték a lehetséges közpolitikai teendőket.[5]

[4] Most nem mennék bele annak a kérdésnek a tárgyalásába, hogy az általános egyensúly elméleti megközelítés alkalmas lehet-e történeti szempontok figyelembe vételére. Véleményem szerint bizonyos korlátokkal igen.
[5] Lásd Dreze-Sen (1989)

Zárszó

Amartya Sen az éhínségek vizsgálatához alkotta meg jogosultsági megközelítését, amellyel bizonyítani akarta, hogy nem elégséges egyszerűen a termésmennyiségeket tanulmányozni az éhínségek okaként, hanem a folyamatot társadalomtudományos szempontból is vizsgálni kell. Elengedhetetlennek tartotta az aggregált megközelítés felváltását egy mikro-orientáltságúval.

Elmélete gyökeresen megváltoztatta az éhezésről eddig kialakult képet és kiterjesztette a közgazdasági elemzés határait egy addig inkább technológiaiként kezelt problémára. Megmutatta, hogy az éhezés nem természeti csapás abban az értelemben, hogy aggregált élelmiszerhiány következménye lehet kizárólag, s ezzel kijelölte azt a programot is, hogy miként lehet olyan lépéseket tenni, amelynek segítségével az éhezés elkerülhető.

A felmerült kritikák ellenére a megközelítés bizonyos átalakításokkal keretül szolgálhat az elemzés számára, de nem helyettesítheti az adott esetek mélyebb történeti és társadalomtudományi elemzését. A legnagyobb kihívás éppen abban rejlik, hogy miként kell az elméletet az egyes esetekre alkalmazni. A jogosultági megközelítés ugyanis nem zárt modell, hanem inkább egy szemléletmód, amely sokak véleményét döntően befolyásolta.

Irodalom

Dreze, J. and Sen, A.K.: Hunger and Public Action, WIDER Studies in Developing Countries, Calendron Press, Oxford, 1989

Osmani, S.: The Entitlement Approach to Famine: An Assessment, in Choice, welfare and development, Calendron Press, Oxford, 1995

Sen, A.K.: Poverty and Famines: An Essay on Entitlement and Deprivation, Calendron Press, Oxford, 1981

Révész Éva - Ördög László:

A pedagógusképzés 40 éve[1]

1. Alapvetések

Aki az elmúlt rendszer jobb megértésére, sajátosságainak feltárására törekszik óhatatlanul szembe kerül az elmélet és a gyakorlat, a tudatos rendszer és a spontán folyamatok kettősségével. Véleményünk szerint a társadalom mélyén húzódó valós folyamatok megértése a gyakorlaton keresztül lehetséges. A következőkben arra teszünk kísérletet, hogy a magyar pedagógusképzési gyakorlatból kiindulva bemutassuk az államszocialista rendszer egyes alapelveit, folyamatait.

A pedagógusképzés választása több oldalról indokolható. Ez a terület több, a rendszer stabilitása szempontjából fontos részrendszer metszéspontjában áll, így vizsgálatunk eredményeit is ezek szerint értelmezhetjük. A pedagógusképzés kettős szerepet tölt be az oktatásban (és a társadalomban), egyik oldalról a felsőoktatás szerves része, mérete miatt az értelmiség legfőbb kibocsátója. (A pedagógus társadalom alkotta az értelmiség legnagyobb csoportját.) Rajta keresztül vizsgálhatjuk tehát a felsőoktatást, melynek akár állatorvosi lova is lehetne, hiszen megfigyelhetjük benne az összes, a korszakra jellemző elemet. Másik oldalról pedig az alap és középfokú oktatásra is erős befolyást gyakorol, hiszen az oktatási folyamat legfontosabb szereplője maga tanár. A következő nemzedék nevelése pedig minden társadalom neuralgikus pontja. Különösen igaz ez a szocialista társadalomra, mely hazánkban nem belső fejlődés útján jött létre, így a rendszer stabilitásának elengedhetetlen feltételévé vált új, "rendszerkonform" társadalmi értékrendszer kialakítása.

[1] A tanulmány az 1999. májusában tartott TDK Konferencia Politikai Gazdaságtan Szekciójában nyertes dolgozat összefoglalója.

2. A pedagógus szerepe a társadalomban (Miért?)

Amerikai kutatások eredményei azt mutatják, hogy a pedagógusok magatartásformáinak alakulását jelentősen befolyásolják a velük szembeni elvárások, normák.

Az alábbiakban megvizsgálunk két "feladatlistát", amik a pedagógusokkal szembeni elvárásokat fogalmazzák meg a hatvanas évek Amerikájában és ugyanebben az időszakban Magyarországon. A két lista persze teljesen más módszer alapján készült: az amerikai empirikus kutatásokon alapul, míg a magyar lista párthatározatokban központilag meghatározott elvárásokat rögzít.

Kelsall (USA, 1969) kutatásai alapján összeállított egy listát, melyben meghatározta, hogy milyen elvárásoknak, feladatoknak kell megfelelnie egy pedagógusnak:

1. A tanuló önállóságra nevelése
2. A tanuló teljesítménynövekedésének segítése
3. A „győztes” és „vesztes” szerep elfogadtatása, a tanuló szocializációja
4. A társadalmi normák megtanítása
5. Gyakorlati készségek kialakítása
6. Emberek közötti kapcsolatformák elsajátítása és képességek fejlesztése
7. A jövendő foglalkozás kiválasztásának segítése, az erre való felkészítés

A szocialista pedagógiai tevékenységgel szembeni általános elvárások a következők:

1. A marxista-leninista világnézet megalapozása (hiszen a világnézet belső orientáló rendszer)
2. Az önálló és kreatív magatartás kiépítése (annak elérése, hogy az emberek előre nem látható, újszerű helyzetekben is megfelelő magatartást tanúsítsanak, célirányos aktivitást fejtsenek ki)
3. A korszerű műveltség alapjainak kialakítása
4. Alapvető feladat: "a jövőre nevelés"

Az 1961-es iskolareform a következő fő célokat, feladatokat tűzte a pedagógusok elé:

"1. Hozzuk közelebb iskoláinkat az élethez, a gyakorlathoz, a termeléshez.

2. Jelentősen emeljük a dolgozók általános és szakmai műveltségének színvonalát.

3. Az oktató-nevelőmunka egész folyamata tervszerűen szolgálja a szocialista erkölcs, világnézet és jellemvonások kialakítását."

Ha elfogadjuk azt, hogy az általános és középiskolai tanárok alapvető feladata a felnövekvő generációt felkészíteni a társadalmi viszonyokra, akkor az elváráslisták alapján körvonalazódik az a társadalomkép, aminek a közvetítése a pedagógus feladata. Kelsall listáját vizsgálva kitűnik a teljesítménynövekedés, az önállóság és a győztes-vesztes szerepek elfogadásának hangsúlyozása (első 3 pont), ami egy alapvetően a piaci versenyre, mint fő koordinációs mechanizmusra épülő társadalom képét közvetíti, hiszen ezek a képességek ebben a társadalomban kiemelkedő fontosságúak. A pedagógus feladata e lista alapján hatvanas évekbeli kapitalista társadalom alapvető viszonyainak szocializációja. Szembeszökő különbség a magyar listához képest, hogy szó sincs bármely világnézet, ideológia közvetítésének szükségességéről, esetleg az „elfogadott normák megtanítása” kitétel sorolható ide, hiszen a normák tükrözhetnek egyfajta világnézeti módot, de itt inkább a pedagógus általános feladata van kiemelve, tehát a társadalmi viszonyokra való felkészítés. A többi feladatpont szintén a tanárok alapvető feladatait hangsúlyozzák: készségek, képességek fejlesztése, a jövőre való felkészítés.

A magyar feladatlistákat vizsgálva érdekes következtetések adódnak. Feltűnő az ideológiai nevelés fontosságának hangsúlyozása. Ennek oka valószínűleg az, hogy ezek a feladatok központilag meghatározott elvárások alapján fogalmazódtak meg, s mint a későbbi elemzéseknél látni fogjuk, az államszocialista rendszer a pedagógusokat a "homogén állami ideológia" terjesztés fontos eszközének tekintette, a központilag részletesen előírt tananyag feltétlen elfogadását és terjesztését várta el tőlük. A gyakorlatban szó sem volt az emberi képességek fejlesztéséről. A kreativitás fejlesztése, mint a pedagógusokkal szembeni elvárás, csak az elmélet szintjén fogalmazódott meg, a gyakorlatban épp ellenkező irányba ható folyamatok figyelhetők

meg, de ezekről a későbbiekben részletesen szólunk. "Hozzuk közelebb iskoláinkat az élethez, a gyakorlathoz, a termeléshez" - ez azt a feladatot húzza alá, hogy az iskola fő célja azon képességek átadása, amelyek a mindennapi munkavégzéshez szükségesek, s ennél nem több.

3. A felsőoktatás strukturális változásai (Hol?)

Az általunk vizsgált időszak az 1950-es évek elejétől a nyolcvanas évek közepéig tart, és e negyven évben nagyon sok minden történt a magyar felsőoktatatás szerkezetében, irányításában. A következő fő dimenziók mentén végeztük a strukturális változások elemzését: a hallgatói létszám és a képzési szerkezet változásai, az intézményhálózat jellemzői, szakemberszükséglet- és oktatástervezés hatása a felsőoktatásra, az irányítás (állami, párti) alakulása.

A dolgozatunkban ismertetett gondok jelentős része az extenzív fejlesztés hátrányos vonásaihoz kapcsolódik, s úgy tűnik, hogy a központi, politikai irányítás a látszólagos próbálkozások ellenére sem tudta a felsőoktatást a minőségi értelemben vett szerves fejlődési pályájára átállítani. Ennek egyik oka az, hogy az intenzív fejlesztés megvalósításához nagyobb mértékben van szükség a különböző vélemények becsatornázására, az eltérő értékek figyelembevételére és integrálására. Azonban az alulról jövő kezdeményezések, amik a minőségi fejlődést elősegíthették volna, nem találtak elfogadásra (legfeljebb meghallgatásra), a rendszer az egyoldalú kommunikációra épült.

A minőségi fejlődés döcögősségének egy további oka, hogy a korszakban végig gondot jelentett az anyagi és a személyi feltételek biztosítása. Ez összefügg a nem termelő infrastrukturális ágazatok alulbecsültségével, hiszen az erőforrások elosztása során a kézzel fogható eredményeket produkáló ágazatokat részesítették előnyben (az oktatás outputja hagyományos módon nem mérhető), a gazdaságfejlesztési stratégia elsősorban az ipar beruházásokat preferálta, s ezért gyakran még az elemi mennyiségi hiányokat sem tudták pótolni. A humán szféra fejlesztése, az emberi erőforrásba való befektetés végig elhanyagolt volt. Mindezek következménye: a tudás értékvesztése, a pedagógusok presztízsének zuhanása.

A tervezéssel kapcsolatosan szemet szúr a módszertani megalapozatlanság, a menet közbeni módosítgatások gyakorisága, a kitűzött irányvonaltól való eltérés, az aktuális politikai viszonyok nagy hatása. Kérdéses ezen kívül az oktatás és a szakember-szükséglet tervezésének kapcsolata: az iskolai képzést egyértelműen a szakmai tagozódás szerint építették fel, s nem vették figyelembe az oktatás sajátosságait, és a tényleges munkaerőkeresletet.

A kialakított intézményhálózat a széttagoltsága miatt a jelenlegi oktatáspolitikának is nagy gondokat okoz (egyetemi/főiskolai integrációk kérdése). A kis hallgatólétszámú, szűk profilú intézmények nem teszik lehetővé a színvonalas képzést, ráadásul magas költséggel működnek, és nem biztosítják a munkaerőszükséglet változásaira való rugalmas reagálást (elsősorban a szűk képzési profil miatt). Ez a létező munkaerőstruktúra konzerválásához vezethet. Érdekes, hogy mindezt viszonylag korán felismerték, de mégsem tettek érdemi intézkedést.

A felsőoktatás struktúrájában az ötvenes évek elején kialakult képzési arányokhoz képest (műszaki felsőoktatás erős túlsúlya) jelentős eltolódás csupán a hetvenes évek végén, nyolcvanas évek elején történt (pedagógusképzés arányának növekedése); feltűnő a humán-társadalomtudományi és a természettudományi képzés alacsony aránya a korszak egészében, ez a tercier szektor alacsony fejlettségi szintjével, valamint a technikai fejlődés lassú ütemével magyarázható.

Végül tekintsük át a főbb eredményeket: mennyiségi értelemben, a hallgatólétszám növekedését és az intézményhálózat bővülését tekintve a háború előtti állapotokhoz képest nagyarányú és szükséges fejlődés mutatkozott. A hetvenes és nyolcvanas években jelentkező stagnálás ugyan rontotta a nemzetközi összehasonlítás eredményeit, főleg ha figyelembe vesszük, hogy a fejlett világban épp ebben az időszakban terjedt ki a tömegoktatás.

4. A pedagógusképzés tartalmi elemzése (Hogyan?)

Ebben a részben a különböző típusú pedagógusképző intézmények oktatási színvonalát vettük közelebbről szemügyre. Vizsgálatunk során két dimenzió mentén kívántuk megragadni a minőség nehezen értelmezhető kérdését. Véleményünk szerint a szűken

vett oktatási színvonalat a tantervek (mit kell elsajátítani a hallgatóknak?) és az oktatók (milyen módon kell elsajátítaniuk az anyagot?) befolyásolják a legerősebben.

A tanítóképzők tanterveit vizsgálva megállapíthatjuk, hogy ez az iskolatípus a "klasszikus" tanítóképzés feladatának felelt meg a legkevésbé. A tantervek kialakításánál nem egy széleskörűen művelt, önálló, szakmailag felkészült tanító nevelése volt az elsődleges szempont. A tantervek gyakran és radikálisan változtak (pl.: egyes tantárgyak óraszámát a duplájára emelték, másokat a felére csökkentették), a hallgatók leterheltsége a teljesíthetetlenség határát súrolta, ennek negatív következményeit jól mutatja egy a nyolcvanas években készült tanítói képességvizsgálat eredménye, mely szerint a tanítók legfejlettebb képességei elsősorban az autokratikus, verbális elemeket hordozó, a mechanikus óravezetéssel összefüggő képességek. A vizsgálat szerint leggyengébb képességeket a gyermekekkel való együttműködés, illetve a szervezés-irányítás területén mutatták az oktatók. Mindez hideg, korlátozó pedagógusi attitűdhöz vezet, a gyakorlatban pedig a tanítók elkedvetlenedésével, fásultságával számolhatunk. Így szakmai szempontból megalapozott tantervekről aligha beszélhetünk.

A főiskolai tanárképzés jobban kialakított, letisztultabb rendszerben folyt Magyarországon. Az egyes tantervek között lényegesen kisebb a különbség, mint az előző esetben, a tantárgy csoportok arányai csak alig változtak. A nagyobb hagyományok miatt itt már tisztábban megfigyelhetőek a rendszer pedagógus képzésének sajátosságai, ezek a tantervek már mentesek a túlzásoktól és a kapkodó, tűzoltó jellegű intézkedésektől.

Az elemzett tantervek közül egyik sem tartalmaz az iskolai életre, egy közösség iskolán kívüli irányítására és az iskola vezetésére felkészítő tantárgyakat A főiskolai tantervek tehát egy nagyon leegyszerűsített pedagógus képpel dolgoznak. A pedagógus feladata az ismeretek átadása, ehhez annyi nevelési, pszichológiai tudás szükséges, amivel képes a figyelmet megragadni és fenntartani. A nevelő, az iskolairányító feladatokról ezek a tantervek nem vesznek tudomást.

Ha az egyetemeket a tanári pályára való felkészítés szempontjából vizsgáljuk, lehangoló kép tárul a szemünk elé. A módszertanra fordított idő semmire sem elég, a pedagógiára fordított idő harmada a főiskolainak. Ez jól mutatja azt a szemléletet,

miszerint a tanulók életkorának növekedésével egyre kevesebb pedagógiára, nevelésre van szükség és a helyét a tudás átadásnak kell átvennie. Ez a nézőpont nem veszi figyelembe, hogy éppen a középiskolai tanárnak kell a kamaszodó diákok problémáit kezelnie. A főiskolákhoz hasonlóan itt is az elméleti tudás átadásán és számonkérésén volt a hangsúly. Nincs biztosítva az elmélet és a gyakorlat egysége, a szétforgácsolt anyag miatt a hallgatók nem ismerik fel az összefüggéseket és a képzés során egyáltalán nem alakítják ki a tanári pályához nélkülözhetetlen tulajdonságokat (pl.: önállóság, alkotókészség, stb.).

A vázolt gondokat az oktatói kar fő jellemzői tovább súlyosbították. Egy átlagos tanári karrier teljesen az egyetemhez kötődött, a diploma után rögtön bekapcsolódott az adott tanszék munkájába, az idő haladtával egyre feljebb és feljebb került a ranglétrán és majdan innen is ment nyugdíjba. Ez nagyon sok negatív következménnyel járt az oktatás színvonalára nézve. Középiskolai tanítási gyakorlattal így nem (vagy csak alig) rendelkeztek, nem ismerték az ottani problémákat, tanterveket. Az előléptetési rendszer kizárólag az egyetemen eltöltött időt vette figyelembe, az oktató-nevelő munka minősége másodlagos volt. Az oktatók ennek hatására nagyon gyorsan eltávolodtak a hallgatóktól és a valós oktató-nevelő munkától és a kutatás vált elsődlegessé. A szemináriumokat a fiatal, tapasztalatlan tanársegédekre bízták, személyes példájukkal rombolták a következő nemzedék elhivatottságát.

5. Pedagógus pálya általános problémái és a pedagógusok jellemzése (Kit, mire?)

A tanítók és a tanárok szinte kilátástalan helyzete a 70-es évek végén, 80-as évek elején erőteljesen került be a köztudatba. Ekkorra vált nyilvánvalóvá, hogy súlyos gondok vannak az oktatásban. Ez nem jelenti egyben azt is, hogy ezt megelőzően ezek a nehézségek nem álltak volna fenn, de az erős központi vezetés még kezelni tudta ezeket. Most röviden felelevenítjük a lényegesebb pontokat.

1. Bérezés problémája. A szocialista hatalom átvétel után a bérkülönbségek nivellálására törekvő politika ebben a szektorban is megjelent, megszüntették a tanító és a középiskolai tanár közti jelentős jövedelem különbséget, de ezt az

alacsony tanítói fizetések szintjén történt meg. Ezt tovább súlyosbította az értelmiségi pályák általános értékvesztése.

2. A fenti túlterheltséget tovább erősítik a pedagógus szakma sajátosságai. Az igazi output, a tanítás minősége objektív mércén mérhetetlen. A rendszer maga nem is törekedett arra, hogy megoldja ezt a kérdést, inkább a könnyen és objektíven mérhető tevékenységekre helyezte a hangsúlyt. (pl.: eladott színházjegyek száma, hogyan végzett a pedagógus osztálya a hasznos anyaggyűjtésen, stb.) Így valójában azokat a tanítókat, tanárokat ismerték el, akik energiájuk jelentős részét az oktatással-neveléssel csak érintőleges kapcsolatban lévő tevékenységekre fordították. Mivel a tanár munkája nem ellenőrizhető az output révén (mint a munkásoké általában), ezért magának a tanítási folyamat részletes szabályozására kényszerült az oktatásirányítás (mint erről már volt szó korábban). Ez a tananyagot előadó szakmunkásokká fokozta le a tanárokat, kizárva a lehetőségét annak, hogy igazi kihívásokat és örömöket találjanak munkájukban.
3. A pedagógusok alacsony társadalmi megbecsültsége pedig egyike a legáltalánosabban ismert problémáknak.

A fent vázolt gondok, negatív jelenségek széles körben ismertek voltak a társadalom minden rétegében, ez természetesen a pályaválasztási döntéseknél is éreztette hatását. Súlyos nehézségekkel küzdő, alacsony presztízsű terület nem igazán válogathatta meg hallgatóit. Az így kialakuló kontraszelekció folyamatos jelenléte egyáltalán nem meglepő, éppen a jobb képességű, a pályát komolyan vevő tanárok érzik szűknek a számukra kijelölt mozgásteret, érzik a mindennapok kiszolgáltatottságát és hagyják el a pályát. Az eddig leírtak alapján egyértelmű, hogy az mindenütt jelenlévő nehézségek miatt a jó minőségű munka lehetetlen.

5. Következtetések levonása

A pedagógusképzés egyes területeinek vizsgálata után, a következőkben megpróbáljuk összeilleszteni a mozaikdarabokat, hogy rámutathassunk a magyar pedagógusképzés sajátosságaira, de értékelésünk során a téma vizsgálatakor felmerült jelenségeket, kritikákat ketté kell választanunk:

1. A szocialista rendszer általános sajátosságaiból következő folyamatokat nem kívánjuk részletesen elemezni. Ezekről már részletes és átfogó értékelések születtek, és a dolgozat más részein már értékeltük is őket. A pedagógus tervezés állandó problémái például sokkal inkább köthetőek az általános gazdasági-társadalmi tervezés kudarcához, mint az oktatási alrendszerhez. Ezenfelül ide sorolhatjuk a oktatás (mint nem termelő szféra) másodlagosságát a termelés mögött, a húzd meg-ereszd meg irányítási politikát, a mennyiségi, mérhető célok preferálását a minőségi célok rovására.
2. Figyelmünket az oktatáshoz szervesen kapcsolódó folyamatok, sajátosságok felé fordítjuk. Kiindulásként a rendszer pedagógusképét választottuk, mely kirajzolódott előttünk a kutatásaink során.

E szerint a pedagógus "ismerettovábbítási" szakember. Feladata, hogy átadja azt a tudást, mely nélkülözhetetlen a szocialista társadalomban. De hasonlóan egy "közkatonához" ő sem térhet el az előzetes tervektől, a központ akaratát kell minél pontosabban végrehajtania. Egyértelművé vált tehát, hogy a centralizált gazdaságirányítás mellett centralizált társadalomirányítás is a rendszer céljai között szerepelt. A kádári jelszó ("aki nincs ellenünk, az velünk van") azonban itt is éreztette hatását, a társadalom nyílt megfélemlítéséről, rendőri eszközökkel való direkt irányításáról, egy finomabb, burkolt, indirekt irányításra váltottak. (Míg a Rákosi-rendszerben egyetlen feladat állt az oktatás előtt, mégpedig az erős ipari fejlesztés igényeinek való megfelelés, ezt jelzik a képzési struktúra és tantervek gyakori, gyors és radikális változtatásai is, addig a Kádár rendszerben már fokozatosan letisztuló,

stabilabb rendszert találunk, ezt jelzi, hogy a "napi" termelési szükséglet mellett már más kihívásoknak is meg kellett felelnie.)

Ennek alapja a társadalmi értékrendszer, gondolkodásmód erős ellenőrzés alatt tartása és irányítása volt. Ebbe az irányba tett lépést jelentett a pedagógusok társadalmának megnyerése, átalakítása, és egy "rendszerkonform" pedagógusképzés kialakítása. Dolgozatunkban ezt a rendszert vizsgáltuk részletesebben. Véleményünk szerint az oktatás (és ebben a pedagógusképzés) jól megfelelt a fenti célnak.

A rendszer céljainak azok a tanárok feleltek meg, akik csak a központ által előírt tananyagot adták le az előírt módon, ezt önállóan értelmezni és bővíteni nem próbálták, vagyis feltétel nélkül elfogadták azt. Ez a pedagógusi szakma jelentős átalakítását, új alapokra helyezését jelentette.

Az új feladat más embereket és más képességeket igényelt. A szűk értelemben vett tudás átadása kisebb feladat elé állítja a pedagógusokat, így nem ad aggodalomra okot (a rendszer szempontjából) a színvonalesés. Pedagógushiány esetén jellemzően nem a pálya vonzerejét kívánták növelni például az anyagi megbecsültség növelésével, hanem a felvételi keretszámok emelésével, vagy képesítés nélküliek alkalmazásával a színvonal további csökkenését választották.

Az oktatási rendszer másik fontos összetevője az állandó leterheltség volt, ez a diákok, a tanítók és a tanárok szintjén is jelentkezett. A sok feladat nem tette lehetővé a szakmai elmélyülést, az önművelést, a fejlődést és a minőségi munkavégzést. Tanárok munkája csak az egyszerű, könnyen végrehajtható tudásátadásra korlátozódott.

Az oktatás átpolitizálódása a reformok útján is jól nyomon követhető. A központi vezetésnek minden újdonságot és változást jóvá kellett hagynia, így a reformkísérletek általában hosszú vitákban öltöttek testet, melyek hosszú agonizálás után csendben kimúltak. Nem csoda, hogy ilyen körülmények között az intenzív fejlődés nem kerülhetett előtérbe, általános volt az elavult pedagógiai és szakmai módszerek oktatása.

Forrásjegyzék

Az általános iskolai és óvodai pedagógus képzés tantervei 73/74 tanévtől
Az általános iskolai és óvodai pedagógus képzés tantervei 76/77 tanévtől
A pedagógus és közművelődési szakemberképzés hazánkban és a szomszédos országokban / A Szombathelyi Tanárképző Főiskolán elhangzott előadások, Szombathely 1980
A pedagógusok helyzete és munkája /MTA Szociológiai Intézet, Budapest 1972
A tanár és a tanítóképző intézmények idősoros statisztikai adatai /FPK 1978
Bessenyei Ferenc: A modernizáció fékjei az oktatásügyben /In.: Oktatásügyi kutatások I., Oktatáskutató Intézet, Budapest 1986
Budai István-Tóth Sándorné: A tanítóképzés vizsgálata / Kézirat
Déri Miklósné: A pedagógus szerep: angolszász kutatások /Kézirat 1988
Dr. Zrinszky László: A pedagógiai munka néhány kiemelt tartalmi jellemzője a közművelődési, az oktatásügyi és az ifjúságpolitikai párthatározat tükrében /OM Vezetőképző és Továbbképző Intézete, Budapest 1976
Hajdú Péter Oktatóvá válás folyamata a tanárképző főiskolákon /Kézirat
Halmos Ferenc: Mi baj tanár úr? /Kozmosz könyvek, Budapest 1989
Háber Judit: Pedagógusok és Iskola /Akadémiai kiadó, Budapest 1986
Hrubos Ildikó: A felsőoktatási rendszerek strukturális problémái a tömegoktatás korszakában / in: 50 éves a BKE, Harmadik kötet, 1998. Okt. 1-3.
Kováts Dániel: Magunkba nézve: a tanítóképző főiskolai oktatok szakmai-metodikai tevékenységének kritikai elemzése /Kézirat 1984
Ladányi Andor: A felsőoktatás irányításának történeti alakulása /Oktatáskutató Intézet, Budapest 1991
Ladányi Andor: Mennyiségi fejlődés és strukturális változások: a felsőoktatás útja a felszabadulás után /Tankönykiadó-Oktatáskutató Intézet, Budapest 1989
Ladányi Andor: A pedagógusképzés rendszere, problémái, fejlődési tendenciái /FPK, 1980
Ladányi Andor-Náhlik Zoltán: A pedagógus képzés rendszerének fejlődési tendenciái az európai KGST országokban / Kézirat, Budapest 1987
Laczkóné Riba Magdolna: A tanítóképzés struktúrájának és tantervének változása 1959-75 /Kézirat 1976
Laczkóné Riba Magdolna: A tanítóképzés tartalmi változásai 1975-től napjainkig /Kézirat 1982
Pedagógusképzés az európai szocialista országokban és néhány fejlett tőkés országban /szerk.:Ladányi Andor FPK, Budapest 1972
Pétervári Lászlóné: A pedagógusképzés rendszere, problémái és fejlesztési tervei /Kézirat 1984
Ritecz József: Néhány gondolat a hivatástudatra való nevelés helyzetéhez, a pályakezdő tanárok gondjaihoz /In.: A tanári hivatásra nevelés, Felsőoktatási Pedagógiai kutatóközpont 1977
Rudolf Gönner: Die österreichische Lehrerbildung von der Normalschule bis zur Pädegogischen Akademie / Östereichische Bundsvertrag, Wien 1967
Szekeres Ede: Ausztria oktatási rendszere /Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest 1983
Társadalomtervezés és oktatás /Oktatáskutató Intézet, Budapest 1987

Vargha Zsuzsanna:

A romantikus etika és a modern fogyasztás szelleme[1]

Colin Campbell könyvének ismertetése

Colin Campbell *A romantikus etika és a modern fogyasztás szelleme* című könyve az elmúlt tíz évben a fogyasztáskutatás klasszikusává nőtte ki magát. Max Weber *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* című híres történetszociológiai munkájának mintegy tükreként az angol fogyasztói társadalom kialakulásának történetét igyekszik eredeti módon bemutatni, és mindeközben a fogyasztás általános szociológiai elméletének körvonalait is megrajzolja.

Campbell kötete illeszkedik abba a nyolcvanas évek eleje óta egyre gyarapodó szakirodalomba, mely magyarázatot próbál találni a fogyasztás 18-19. századbeli bővülésére. Ezt a folyamatot a gazdaságtörténészek nagyságrendileg az ipari forradalomhoz hasonlították, és indokoltnak érezték a "fogyasztói forradalom" elnevezés használatát. Legelterjedtebb az a nézet, hogy ez a folyamat az ipari forradalommal összefüggésben, azzal nagyjából egyidőben játszódott le. Az ipari forradalmat elemző munkák egyoldalúan a termelés bővülésével foglalkoznak. Ezt a csorbát köszörülik ki azok az elméletek, amelyek a kereslet jellegében bekövetkezett változásokra összpontosítanak. Campbell munkája eredetiségét elsősorban annak köszönheti, hogy a fogyasztás étoszának gyökereit Max Weberre rímelve a protestáns etikához köti, így a kapitalista termeléssel párhuzamos történetet tud mondani a fogyasztásról. A fogyasztást igazoló etikák sorozatát különíti el, amelyek leírása nagyrészt a weberi protestáns etikától való megkülönböztetés mentén történik. Az érvelés gerince tükörképe a weberinek, nem megcáfolni, hanem kiegészíteni igyekszik azt egy fogyasztói elmélettel.

Campbell is a kereslet drámai bővülését eredményező erőket próbálja megragadni, de úgy gondolja, hogy a gazdaságtörténeti megközelítés elégtelen, ezért

---

[1] Campbell, Colin (1987): *The Romantic Ethic and the Spirit of Modern Consumerism.* Oxford and Cambridge (MA): Basil Blackwell. 301 oldal név és tárgymutatóval, papírkötésben (1989). ISBN 0-631-16941-5. A szerző köszönetet szeretne mondani Bálint Viktornak és Vörös Miklósnak a cikk megszületéséhez nyújtott segítségükét.

az átfogó kulturális változásokat is elemezni kell. A szakirodalomban mindeddig tisztázatlan maradt, hogy a 18. századi Angliában lezajlott kulturális forradalom milyen módon kapcsolódik a fogyasztói forradalomhoz. Campbell szerint ennek az az oka, hogy a történészek számára fogalmi keretet kínáló társadalomtudományokra (különösen a szociológiára és a közgazdaságtudományra) az értékek és étoszok változásának figyelmen kívül hagyása jellemző. A "nagy horderejű" változások *legitimálásának problémája* általában szintén mellőzött téma az irodalomban. A valódi kérdés Campbell szerint tehát az erkölcsök megváltozása olyan irányban, hogy a fogyasztást legitimálja és választ adjon a fogyasztó morális problémáira. A szerző mindezek mellett a modern fogyasztói társadalom számos "rejtélyére" is magyarázatot keres. Ki kell emelni ezek közül a modern fogyasztói magatartás sajátosságainak és a divat dinamikájának feltárására tett kísérletét. A háromféle motivációelmélet (ösztönelmélet, manipulációelmélet, és a vebleni szemlélet) magyarázóerejét kétségbe vonva egy negyedik, Weberre támaszkodó elméletet dolgoz ki, amely a társadalmi normák, étosz által megformált motivációkat hirdeti. Megteremti az érzelmi indíttatású, hedonista fogyasztó alakját, amelynek kialakulása a pietizmuson át a romantikában keresendő.

Campbell gondolatmenete röviden a következőképpen vázolható. Először is, találni vagy konstruálni kell egy, a mai fogyasztói magatartást jól leíró motivációelméletet, és azután nyomon kell követni e magatartás történeti kialakulását. Mivel az a feltételezés, hogy a gazdasági cselekvést az étosz befolyásolja, a következő lépés a vizsgált korban szerepet játszó étoszok és az általuk állított ideálok körülhatárolása. Campbell ezért megvizsgálja, hogy milyen étoszok propagáltak a modern fogyasztói magatartáshoz hasonló viselkedést: mindezzel kapcsolatot teremthető a nagy kulturális változások és a fogyasztás megnövekedése között. A fogyasztói forradalom vizsgálata során felmerül azonban egy paradoxon: a fogyasztás megnövekedése ugyanazon középosztály "érdeme", mint akik a puritán aszkétizmus harcosaiként és a hatalom új birtokosaiként léptek fel az élvezethajszolás, a túlhajszolt fogyasztás és az arisztokrácia luxusfogyasztása ellen. Felmerül tehát a kérdés: milyen attitűdbeli változásoknak kellett végbemenni ahhoz, hogy elfogadhatóvá váljon köreikben a fogyasztás nagymértékű bővülése?

IRODALOM

Campbell kiindulásként áttekinti a fogyasztás irodalmának néhány problémáját. Felhívja a figyelmet a fogyasztás témakörében a mai napig uralkodó fogalmi pontatlanságokra és az állítások kuszaságára. A saját elméletének kifejtése előtt sorra veszi és típusokba sorolja a fogyasztói magatartásokról szóló közismert elméleteket, és kimutatja gyengéiket. Mindegyiket alapvetően a történeti változásokat figyelmen kívül hagyó, túlságosan egyetemes érvényre törekvő szemlélete miatt bírálja. A gazdaságtörténeti munkák közül részletesen McKendrick, Brewer és Plumb *The Birth of a Consumer Society: The Commercialization of Eighteenth Century England* című, a történészek között mérföldkőnek tekintett és gyakran idézett művét vizsgálja. Campbell választásának az is oka, hogy a három gazdaságtörténész munkájában a hivalkodó fogyasztásról és a dologtalan osztály szerepéről alkotott vebleni elmélet központi helyet foglal el, így a fogyasztói forradalom "standard" olvasatának tekinthető, ezért kritikája is tipikus lehet. Az elemzés során Campbell a bírált mű történeti ívéhez, szerkezeti felépítéséhez és érveléséhez igazodik. Campbell művének olvasója duplán profitál ebből: megismerheti a fogyasztás történetével foglalkozó klasszikus munkát, és emellett összehasonlíthatja azt Campbell egészen másfajta gondolatmenetével, logikájával.

A megfelelő fogyasztói viselkedés-modellhez Campbell a modern fogyasztás kulcsát keresi. A fogyasztást szerinte nem szabad pusztán gazdasági jellegű cselekvésnek tekinteni: meg kell vizsgálni kulturális gyökereit is. A fogyasztás tradicionális gyakorlata abban különbözik ma tapasztalt formájától, hogy a modern fogyasztót a vágyak véget nem érő hajszolása jellemzi, míg a preindusztriális társadalmakban a szokás és a hagyomány a vágyak állandó, semmint nyitott fogalmát határozzák meg. Campbell szerint a modern fogyasztás és a modern fogyasztói társadalom kialakulásának központi kérdése valójában az, hogy miként alakul ki az egyénben a dolgok iránti *szüntelen és beteljesületlen vágyakozás*. A megnövekedett fogyasztási hajlandóság mögött ugyanis ez a magatartás áll.

A modern fogyasztót Campbell szavaival a "modern autonóm illuzórikus hedonizmus" írja le legjobban. A modern kor jellemzője, hogy a fogyasztás, sőt tevékenységeink döntő része során az élvezetkeresés kerül a középpontba, azaz a

fogyasztás az élvezetszerzés egy eszköze. A modern fogyasztói magatartás ezért az eddig alkalmazott utilitarista helyett egy olyan "hedonista" viselkedési modellel jobban leírható, amely az emberi motiváció alapjának az *élvezetkeresést* tekinti. A modern hedonizmus kialakulásának alapja az *érzelmek* által szerezhető élvezet, amely feltételezi azok szabályozhatóságát. Az érzelmek *fegyelmezésében* az első nagy sikert a protestantizmus érte el. Valójában a puritanizmus az érzelmi hedonizmus alapja. A hit "kikopása" a korábban hozzá párosuló érzelmeket nem erodálja, de a vallásos meggyőződés nélkül kultivált érzelmek élvezete más legitimációt igényel. A *képzelet* kitüntetett szerephez jut, mivel a valós ingerek átalakításán, illúziók konstruálásán keresztül az élvezet fokozását szolgálja. A modern hedonista érzelmei teljes ura, *autonóm* művésze a képzeletnek.

A modern fogyasztás kulcsa tehát a képzelet és valóság dinamikus interakciója, melynek *mechanizmusa* a következő: vágy keletkezik a képzeletben megjelenő dolgok valóságos megtapasztalása után, egy-egy új termékben találják meg a vágyak tárgyiasulását, de a valóság soha nem nyújthatja az idealizált gyönyöröket, így gyors kiábrándulás következik, a konkrét termék iránti vágy kialszik, majd más dologra terelődik. *Az álmodozás* fontos élvezetforrásként funkcionál, az ismeretlen tárgyak újabb álmodozásra adnak alkalmat. Innen származik a modern fogyasztó talán legfontosabb ismertetőjegye: az *újdonság iránti vágy*. A vágyakozás időszaka "élvezetes kényelmetlenséggé" válik, a fogyasztó nem a terméktől várja vágyai kielégítését, hanem elsősorban az önillúzióban talál élvezetet. Folyamatos elégedetlenség, a "még jobb" utáni vágyakozás jellemzi a modern fogyasztót, s erre a folytonosságra épül a modern divat intézménye, amelyet a későbbiekben részletesebben elemez.

A fogyasztói elméletalkotás alapja tehát a felvázolt "modern autonóm illuzórikus hedonizmus" – a történeti vizsgálódás tárgya pedig az, hogy ez az életvitel miként alakult ki, terjedt el és vált társadalmilag elfogadottá a 18-19. századi Angliában. Campbell erre vonatkozó állítása mindenekelőtt az, hogy a szentimentalizmus és a romantika társadalmi-kulturális mozgalmai a felelősek a fogyasztás megnövekedéséért. Ezek elősegítették a hedonista életvitel kialakulását és ezzel a modern fogyasztó megjelenését. Első látásra merész asszociációnak tűnhet ez a

konklúzió, de érthetővé válik, ha figyelembe vesszük, hogy a szerző Weberhez hasonlóan közelíti meg a gazdasági cselekvéseket, a nem vallásos társadalmakra általánosítva. Ez azt jelenti, hogy a fogyasztást vallási és általánosabb, társadalmi ideálok követésével próbálja megmagyarázni, amelyeket étoszok teremtenek. Az étoszok, etikák változása felelős az új gazdasági magatartásformák (a modern fogyasztás) kialakulásáért, azokat kell megérteni. Végignézve a 17-19. századi vallási, irodalmi, esztétikai áramlatokat és a társadalmi, gazdasági folyamatokat, Campbell olyan ideálokat keres és talál, amelyek a fogyasztói magatartásra voltak nagy hatással. Az ideál követésére és az annak való megfelelésről való bizonyosságszerzésre irányuló magatartás vizsgálata szerinte alkalmazható minden társadalomban. Campbell szerint az érzelmek élvezetének társadalmi elfogadottsága, legitimációja mindig valamilyen erkölcsi normák létezését feltételezi. A korábban elemzett modern hedonista magatartás tehát *erkölcsi alapokon nyugszik*, mely előbb vallásos töltetű, később pedig – annak kikopásával – az emberi jóságról való elképzelések alakítják.

A fogyasztói forradalom magyarázatának problémája, és ezáltal a modern fogyasztói társadalom kialakulása szorosan összekapcsolódik a protestáns etika hatásának sorsával. A kultúrszociológiában űr tátong a premodern kor és korunk között, mivel Weber nem foglalkozik a protestáns vallás 17. század vége utáni sorsával, mint ahogyan a kálvinizmussal párhuzamosan létező egyéb irányzatokkal sem. A kálvinizmussal egyidőben keletkező más puritán irányzatok fejlődése márpedig azért érdekes a számunkra, mert a szentimentalizmus és a romantika etikája ezekből származtatható. Ezekben a pietizmussal induló mozgalmakban az érzelmek kinyilvánítása kitüntetett szerephez jut és pozitív erkölcsi ítéletekkel kapcsolódik össze. A kapcsolódó etika egyrészt megköveteli az érzelmek kultivált kifejezését, másrészt a morális értékrenddel nem kerül összeütközésbe az intenzív érzelmekkel járó gyönyör élvezete.

A puritanizmus elleni lázadók közül Campbell a cambridge-i platonistákat említi, akik Kálvin predesztináció tanával és az Isten igazságosságát hangsúlyozó theodicaeajával szemben a 17. században megalkották az isteni szeretetet a középpontba állító, az isteni és emberi jóakaratba vetett hit filozófiáját. A jó keresztény

ideálja immár a *jószándékú, együttérző ember*, az egyén jóságának bizonyítéka pedig az olyan gyakran átélt érzelmek, mint a szánalom vagy a részvét. Ily módon a vallás sokkal inkább mély erkölcsi meggyőződés dolgává vált, amely fokozatosan az emberi természet eredendően negatív megítélésének leépülését okozta a puritán tanokban. A 18. század elején valóban léteztek olyan közösségek, amelyekben a jóságos érzelmek által kiváltott gyönyört azok természetes velejárójának tekintették, azonban a magáért való élvhajhászást elítélendőnek tartották.

A következőkben Campbell megvizsgálja a negatív érzelmek és élvezetük "etikussá válásának" folyamatát. Meglepő módon ez a kálvinizmushoz és annak 17-18. századi átalakulásához kötődik. Az eleve elrendeltség elfogadásának nem elhanyagolható pszichológiai hatása az intenzív érzelmek állandó jelenléte: az elkárhozástól való félelem, a kiválasztottsággal kapcsolatos állandó kétség és szorongás. Az evilági sikeresség mellett a kiválasztottság mércéje ekkoriban a *melankóliára* való hajlam, a másoknak is megmutatkozó, *mély érzelmi beállítottság*. Az érzelmek kimutatása és a lélekről tett megállapítások láthatóan erős kapcsolatban állnak egymással. A predesztináció gondolatának hanyatlása megnyitotta az utat a két protestáns irányzat összeolvadása előtt. A jószándék kultuszában a *kinyilvánított empátia*, a kálvinizmusban az *önsajnáló morbiditás* kifejezése szolgált a megfelelés, a szentség bizonyítékaként. A sajnálat és önsajnálat egymásba átváltható lesz a *szentimentalizmus* születésekor. Az érzelmek kinyilvánítása mindkét esetben teológiailag és filozófiailag megalapozott.

A 18. században az életszínvonal általános javulása következtében paradox módon egy "optimista kálvinizmus" terjedt el. A vallásos érzelmek funkciója és jelentése is átalakult. Amikor a vallásos meggyőződés megszokássá válik, lehetséges lesz a vallás által generált érzelmek önmagukban való élvezete. A puritán mentalitást öröklő generációk az erőteljes érzelmi hatások "szenvedélybetegeivé" lettek, és ezt próbálták kielégíteni például az irodalom megnövekedett "fogyasztásán" keresztül. A *románcok, romantikus regények* iránti óriási érdeklődést és ennek következtében a könyvforgalmazás fellendülését ez magyarázza.

A fentiek alapján Campbell arra a következtetésre jut, hogy nem egy, hanem két erőteljes etika és kulturális tradíció fejlődött ki a 18. századi angol puritanizmus

talaján. Az első a Weber által körülírt protestáns etika. Ez kényelemszemléletű; középpontjában a racionalitás, instrumentalitás, az ipar és a teljesítmény áll; itt a felvilágosodás szkepticizmusa ateizmusban és empiricizmusban csapódik le, mely az utilitarianizmus kialakulásához vezet. A második a kálvinista tanok "optimista" és "érzelmi" megközelítésének beillesztésével először a jószándék és a melankólia kultuszává fejlődik, majd a szentimentalizmusban teljesedik ki. Mindkét kultúra hordozója a középosztály, és mindkettő nagy szerepet játszott az ipari forradalom véghezvitelében és a polgári életmód legitimálásában.

A szentimentalizmus vizsgálatából kiderül, hogy az Értelem korának tartott időszakot épp olyan jogosan nevezhetjük az Érzelem korának. A 18. század közepének Angliájában széles körben használt "szentimentális" szó még erkölcsi tartalommal bír. Ebben az időszakban figyelhető meg az "érzelmek embere" ideáltípusának kialakulása. Erényes jellemvonásai – empátia, a mások szenvedéseinek átélésére való képesség, melankólia – a fent megvizsgált puritán ideálhoz mutatnak hasonlóságot. Megfigyelhető az a tendencia, hogy az egyes ember kiválóságát az általa kimutatott érzelmek mennyiségéből és minőségéből ítéljék meg. Az érzelemnyilvánításnak kettős szerepe van: egyrészt önmagunk és mások meggyőzése a legfontosabb jellemvonások meglétéről, másrészt a belőle származó gyönyör élvezete.

Az érzékenység kultuszának is van normája: ez éppen norma- és konvencióellenessége. Egyedül az örömérzet legitimálja tetteinket. Valamely dolog jóságának és élvezhetőségének összekapcsolása, sőt azonosítása az esztétika területén is nagy hatást gyakorol. Mindez különösen azért nagy horderejű, mert a társadalmi változások során kialakul egy *sajátosan középosztálybeli* esztétika. Az érvelés ismert: a politikai és gazdasági hatalomátvétel mellett a kultúra terén is szükséges a polgárság erőfölényének igazolása. Campbell azonban arra is felhívja a figyelmet, hogy a középosztálybeli ítéletalkotásban az "ami gyönyörködtet, az szép és jó" elv kezd érvényesülni. A klasszicista esztétikához képest, amely a szép - jó - igaz harmóniáját szigorú kritériumokhoz köti, radikális újítás, hogy az érzelmek és nem ésszerű szabályok alapján dől el a műalkotás értéke. A várakozás az lehet, hogy az esztétika egyszerűen irreleváns lesz a közízlés szempontjából, ha az ízlés tisztán szubjektív és

intuitív voltát, ezzel a fogyasztói és művészi szabadságot hirdető nézetek uralkodnak. A szép iránti fogékonyság, mint erkölcsi érték, az erényesség, mint esztétikai minőség megjelenítése oda vezet, hogy egy ember legfontosabb *erkölcsi* jellemzőjévé az illető *ízlése* válik. Az érzékenység megítélésének kényelmesebb módja az ízlésből, szépérzékből következtetni.

A szentimentalizmus, a középosztálybeli esztétika és ízlés elterjedése fontos következményekkel járt a *fogyasztási mintákat* illetően. Az érzékenység ideáljának eleget tenni kívánó egyének ugyanis minden, az ízlésüket kifejező tárgyat egyben erkölcsi állásukat képviselő objektumnak tekintenek. Feltehetően ebben rejlik a válasz a kezdeti paradoxonra, azaz a puritán hagyományú középosztály luxusfogyasztáshoz való viszonyának gyökeres megváltozására, amely a 17. századról a 18. századra következett be. Mindkét időszakban elsődlegesen erkölcsi, főleg a lélek jóságának bizonyítékaira vonatkozó kérdések álltak a középpontban, de az etika változásával ez különböző viselkedésformákat eredményezett. Az aszkétikus beállítottság a 18. században jelentőségét vesztette az érzékenység kinyilvánításának fontosságával szemben, amely viszont a jó ízlés állandó bizonyítását követelte. Azt mondhatjuk, hogy a középosztály körében a puritán örökség miatt van *egy belső, morális késztetés a divat követésére*. A megfelelő erények hiányától és ezért megbélyegzéstől való félelem miatt, jellemük védelmében tesznek tanúbizonyságot a "jó ízlésről" – luxuscikkek fogyasztása által.

Nem arról van szó tehát, hogy a középosztály állandó és végső eszményképe az arisztokrácia, a cél pedig a hierarchiában való feljebbjutás lenne. Úgy tűnik, hogy a puritán hagyományú közösségek saját logikával működnek, amely kevésbé kötődik az arisztokrácia etikájához. A divat követésénél nemcsak az arisztokratikus életvitel nem mérvadó, hanem az egyes rétegeken belüli versengés sem értelmezhető. Az arisztokrácia etikája nem alkalmas arra, hogy a hedonista magatartás bölcsője legyen, ezért sem tartható a "trickle down" (leszivárgás) népszerű elmélete.

A modern fogyasztás rendszerének dinamikáját az ízlés, mint etikai és esztétikai koncepció adja, hiszen a választás megkönnyítésén túl biztosítja az új vágyak keletkezését. Az univerzális ízlés problémájára *a nyugati divatminta* megjelenése ad

megoldást. A divat intézménye a folyamatos, de rendezett változáson alapul, ahol a *szépség* meghatározása az *újdonság* által elért gyönyörködtető erővel egyenlő. Ez az alapvető "ízlés" teszi a modern divatot tradicionális változatától eltérően dinamikussá. Ellentétben a korábbi megfigyelésekkel, *a stílusbeli változások a fogyasztói és nem a termelői oldalról származnak*. Az ízlés körüli vita nem vezetett a fenti attitűd azonnali, egyetemes elfogadásához, mivel még mindig szakadék tátongott a középosztálybeli és az arisztokratikus esztétika között. Több évtizedig létezett egymás mellett a két rivális ízléskoncepció.

Az esztétika középosztály általi vulgarizálása, valamint az értelmen alapuló standardok felállításának kudarca az arisztokráciát is új, saját elkülönülését biztosító ízlésrendszer kialakítására kényszerítette. A klasszikus hagyományból átmentett elv érvényesítésére – miszerint az esztétikai privilégiumok a nemesi származáshoz kötöttek, ezért exkluzívak – a társadalmi elfogadottságra, normákra és konvenciókra épülő ízlést fejlesztettek ki. A kétféle arisztokratikus etika a *dandyizmus* és a *lovagiasság*. A puritán hagyománnyal ellentétben a mások felé fordulással járó *szégyenérzet* vezérli az arisztokrata cselekedeteit. Campbell érdekes megállapítása, hogy mindkét arisztokratikus etika kizárólagosan férfias jellegű volt, a nők feltehetően nagyobb affinitást mutattak a protestáns, illetve a romantikus etika iránt. Ez megmagyarázná az arisztokratikus etika és a középosztálybeli érzékenység kultuszának későbbi közeledését, valamint azt, hogy a felső- és középosztálybeli divatcikkek piacának egyesülése miért következhetett be olyan zökkenőmentesen. Campbell azt állítja, hogy az arisztokráciában a férfiakra jobban vonatkozott a sajátosan arisztokrata etika, mint a nőkre, és ez elősegítette az egységes divatrendszer kialakulását.

A 19. század elején a hanyatló szentimentalizmus *romantikává* fejlődése részben az érzelem filozófiájának a támadásokkal szembeni védekezése folytán következett be. A szentimentalista etika elleni vád, hogy az képmutatásra, érzéketlenségre, érzelmeink túlzott élvezetére ösztönöz. Védelmezői érvelése szerint a negatívumok a konvencióknak való engedelmeskedésből adódnak, ezzel szükségszerűen az egyén és társadalom ellentétét hangsúlyozzák. A romantikusok ezért a konvenciókkal szembeszegülve a természetes, őszinte érzelmektől vezérelve kénytelenek outsiderré,

számkivetetté válni. Közösségi megoldása a *bohémianizmus*. A világtól elforduló, elutasító életmódot alátámasztó ideológiának is meg kellett jelennie. Az érzékenység elvesztését okozó tényezők eszerint a racionalitás és az utilitariánus etika, melyek ellen a művészet és a képzelet felszabadító ereje harcol. A kulturális frontvonalak ekkorra átrendeződtek, már nem a polgárság és arisztokrácia közötti, hanem *a polgárságon belüli* ellentét a releváns. A szentimentalizmus-romantika igazi ellensége immár az újgazdagok vulgáretikája; a szentimentalisták átveszik az arisztokratikus ódzkodást a közönségestől és a hasznostól. Ezek után a konvencióknak való ellenszegülés többszörös jelentéssel bír: egyszerre lesz a mély érzékenység, a valódi-új arisztokráciához tartozás és a világjobbító bátorság jele.

A romantika filozófiájának lényege, hogy az "isteni" minden individuumban megtalálható, mint a *"zsenije"* (genius), illetve hogy ennek megismerése és kibontakoztatása minden ember célja. Az *ízlés* maga a képzelet, amely a szent igazságba való bepillantás képességét jelenti. Így a *képzelet, a kreativitás a megváltás kulcsa*, ezért a művészet kiemelt szerephez jut. Az erkölcsi megújulás a művészetek által válik lehetségessé. A *romantikus ideáltípus* legértékesebb jellemvonása a képzelőerő, hiszen az "isteni" legfőbb ismérve a kreativitás, az eredetiség és a termékenység. Érzéke a gyönyörhöz érzelmeinek spontaneitásában és intenzitásában nyilvánul meg; képes a gyönyör érzését átadni másoknak. A romantikus ember a materiális világtól elidegenedett. Ez az egyetlen jellemtípus, amelyben a magas erkölcsi érték közvetlenül az élvezet szintje és minősége által meghatározott. Az ideálnak megfelelő élet a gyönyörteli események folytonos egymásutánjából áll. Az álmodozás képessége, a saját magunk, az újdonság és a szokatlanság élvezete, saját egyediségünk megmutatása kívántatik meg, sőt, nemtetszés kiprovokálása a konvenciók emberei részéről.

Ezzel a gondolatmenet körbeért: a romantikus ideál a művészetek erkölcsi jobbító szerepének elvével együtt kiváltotta és legitimálta a *modern, autonóm, illuzórikus hedonizmus* gyakorlatát, amely a modern fogyasztói társadalom alapja. A romantikus világnézet a lehető legmagasabb motivációkat szolgáltatta az álmodozásra, vágyakozásra és a világ elutasítására, ezzel együtt ösztönözte az eredetiségre törekvést, az életben és a művészetben egyaránt. Miután megérkezett a megoldáshoz, Campbell

bevallja, hogy saját elméletére is érvényesnek tartja a Weberrel szemben megfogalmazott kritikákat. De ezek tárgyalása helyett inkább – Weberhez hasonlóan – az etikai ideálok és az általuk sugallt viselkedésformák közötti kapcsolat lényegileg *ironikus* voltát hangsúlyozza. Rámutat a szándékolt cselekvés és a nemszándékolt következmények viszonyára: a "céltalan" cselekvés (például a hedonizmus) egy idő után megideologizálódik – romantikussá nyilvánítják.

Összegzésképpen az mondható el, hogy Colin Campbell *Romantikus etiká*ja a szakirodalomban nagymértékben hiánypótló műnek számít. A modern fogyasztói magatartást újszerűen közelíti meg, a hedonista modell bevezetésével választ talál a vágyakkal kapcsolatos eddig megoldatlan problémákra is. Legfontosabb érdeme, hogy Webert követve sikeresen vállalkozik arra, hogy a kapitalizmus fogyasztói oldalát elemezve ott is megtalálja a társadalmi étosz motivációformáló szerepét. Az általa választott módszer sajátossága a kultúraközpontúság, egy rendkívül széleskörű elemzés igényével. Campbell historiográfiai megközelítése egy értékközpontú motivációelmélettel párosul, amelyben a gazdasági cselekvésnek csak a belső értékek kifejeződéseként van jelentősége. Ezen álláspont szerint a konkrét fogyasztási szokásokat – a másodlagos források eredményeit adottnak véve – és változásaikat, azaz a fogyasztói forradalom lényegét csak az értékrendszerek átalakulásán keresztül érthetjük meg.

Az ebben a témában végzett kutatások korántsem alkalmaznak azonos módszereket, és az események értelmezésénél sincsenek azonos véleményen. A fogyasztás elméletével kapcsolatban még nagyon sok a vitapont, és abban sincsen teljes konszenzus, hogy valóban történt-e, és ha igen, akkor hol, mikor és hogyan, és nem utolsósorban hány fogyasztói forradalom. Campbell szigorú kritikus, könyve jó összefoglalóját adja a leginkább használt fogyasztói modelleknek, ezzel a fogyasztáskutatásban a vitatételek pontos megfogalmazására szólít fel. Weber zseniális útitársa nem elszigetelt elméletet hozott létre, hanem a szociológia idevonatkozó szakirodalmára is reflektál, Veblen téziseinek kimerítő kritikájával az implicit feltevésekkel dolgozó közgazdaságtanra és a gazdaságtörténetre is csapást mér.

IRODALOM

Könyve hatalmas port kavart Nyugaton, a szakirodalomban pedig a klasszikusokat megillető hangsúllyal és rendszerességgel hivatkoznak rá.

KRÓNIKA

1999

Július 3-4. Értékelő Gyűlés Várpalotán. Körök elfogadása, tisztújítás

A TEK új igazgatója: Trautmann László

nevelőtanára: Kemény Vagyim

seniorai: Hegyesi Béla, Heltai László, Szajp Szabolcs

Felvételi Bizottsága: ifj. Csillag Márton, Csorba Gergely, Kollányi Zsófia, Kiss Áron

Fordulat szerkesztősége: Antal Dániel, id. Csillag Márton, Csorba Gergely

Július 11-15. Vízitúra a Tiszán. Sok szúnyog, víz fent és lent, valamint bor.

Július 24-30. Gyalogtúra a Zemplénben. Sok és kevés kaja, valamit ismét bor.

Augusztus 12-17. Biciklitúra Nyugaton. Napfogyatkozás is volt valamikor előtte, közben bor.

Augusztus 24-29. Nyári tábor Egerváron. A szokásos + számháború a várban…

Körök: Kiss Károly Miklós a büntetésről

Ilyés Enikő, Csorba Gergely és Szabó Miklós Amartya Senről

Varsányi Kornél Hamvas Béláról

Kiss Nóra Judit az agresszióról

Andor László előadása a globalizációról

Teaház a pénz keletkezéséről

Ellopták a TEKes videót, az ötödiket. De a Széchenyitől többet loptak…

Augusztus 31. - szeptember 2. Gólyatábori beszervezőmunka.

Szeptember 13. Újra tanév, újra itt, újra KOB!

Van új videó. A hatodik.

KRÓNIKA

Szeptember 21. Nyitóelőadás Szilágyi Ákossal, aki a politika esztétizálódásáról beszélt - Machiavelli után szabadon. Utána pinceparty.

Szeptember 28. Beindul a Szabó István Filmklub.

Szeptember 29. KOGY. ÉF-reform sokadjára + választás is.

Új Értékelő Fórum: Benedek Zsolt, Dely Boglárka, Demendy Nóra, Pálvölgyi Balázs. Rövid Márton László.

Október 4. Megint KOGY. Új határozatok tisztújításról és értékelésről.

A FEB ötödik tagja Gedeon Béla lett.

Október 5. Nyíri Kristóf előadása a virtuális tanulás filozófiájáról.

Október 12. Neoliberalizmus vita az ÉS cikkei nyomán, résztvevők: Antal Dániel, Madarász Kristóf, Somogyi Zoltán, Szabados Krisztián, Török Gábor.

Október 19. Kéri László beszélt nekünk arról, hogy Hogyan tovább?

Október 23. Rajk-futballkupa mérsékelt sikerrel, de megint jó volt egyesek szerint.

Közben szakkollégiumi sportnap a Bibóban, ahonnan azért elhoztunk egy első helyet (Falusi Pista pinpongban) + két másodikat is (Vagyim sakkban + kosárcsapat).

Október 27. Ludassy Mária előadása a klasszikus liberálisok és a kommunitaristák vitájáról.

November 7. Kirándulás a hegyekbe a Nagy Napra való tekintettel.

November 9. Kónya Anikó prezentálta elképzeléseit a kollektív emlékezetről.

November 10. Az elsősök bemutatkozása. Cirkusz és Rejtő, buli és bor.

November 16. Andor László és Surányi Róbert előadása új, Churchillről megjelent könyvük kapcsán.

November 19-21. Bortúra Szexárdon. Sokakat még a félméteres hó se tudott megakadályozni, hogy lejussanak. Bor magától értetődő.

November 23. Tamás Pál vázolta elképzeléseit a tudás alapú gazdaság lehetőségeiről és lehetségességéről.

December 5. Itt a Mikulás. Volt valami spontán műsor is (Hekka, kisCsillag) + énekkar is.

December 6. KOGY. Tisztújítás, főleg.

KOB-titkár: Bálint Viktor

Szakmai tanács: Dombos Tamás, Horváth Anna, Ilyés Enikő, Török Sándor, Törzsök Árpád

Pénzügyi teamvezető: Rubicsek Ádám

Infrastrúktúra-teamvezető: Hegedűs Gábor

Közösségi teamvezető: Kacsuk Zoltán

ÉF-póttag, majd teljes, ha Balázs elmegy: Magyar Zsuzsa

December 7. Nagy Gyula előadása: Segélyezés, életszínvonal, ösztönzés

December 14. Szalai Erzsébet mesélt nekünk új könyvéről: oroszlánokról és globalizációról.

December 19. TEKes karácsony. Gulyásleves és bor, valamint bejgli.

December 31. Szilveszter, de nem TEKes, ami már rég nem volt.

2000

Január közepén ellopják a TEKes videót, a hatodikat.

Január 26-30. Téli tábor Kemencén. Sok muri, hideg és bor.

Előadások: Babarczy Eszter a zsidókérdésről

Pete Péter a pénzről és a neoclassicáról

Sz. Bíró Zoltán az orosz helyzetről

Balogh András az iszlámról

Vallási vitafórum prominens vallási szakértőkkel

Gazdaságpolitikai vitafórum régi TEKesekkel

Közben végig David Lynch Filmklub.

Megint új videó. A Hetedik.

Folyóiratunk ezen számának

támogatója

a SOROS ALAPÍTVÁNY

Köszönjük támogatását!